

प्राज्ञ कं. गम गणेश गडकरी यांच्या चाळीसराश्र मूर्तिदिन. त्या निमित्ताने श्री. चिंतामणगर कोन्हटकर यांच्या 'जुहुर्पी' या ग्रंथातून प्रसिद्ध झालेल्या 'गम गणेश गडकरी' हा विभाग स्वतःच पुस्तकस्थाने मी बालकाल सादर करीत आहे. या प्रकाशनात चाळीस वृथाचा नवा मजकूर त्याला जोडल्यात आलेला असून त्यात 'मंचार' हा मथळ्याप्रमाणे श्रीतुल चिंतामणगर यांनी गडकरींच्या नाटकातील आपल्या भूमिकांचे अभिनयदृष्ट्या केलेले सविस्तर व मासिक विवेचन याचकाला उद्बोधक व मनोरंजक वाटेत. तसेच प्राध्यापक श्री. कं. श्रीरामार यांनी 'अनावरण' करताना गडकरी व चिंतामणगर कोन्हटकर यांच्या भावमतीमधील केलेले विवेचनहि गमकाला मौलिक वाढेल असा विश्वास वाटतो. 'प्रतिभे'पासून असणारा त्याचा व माझा परिचय त्यात तेव्हा अव्यक्त अगणपूर्वक प्राध्यापक क्षीणगमनी आपले 'अनावरण' लिहून दिलेले याबद्दल मी त्याचा मन पुरेच आभारी आहे.

मराठीतील काही प्रमुख स्तम्भानपत्रांना 'शुद्धी'च्या शरतीत पूर्ण औदार्याने दार्याखाले असतात. मराठी मह्दय रसिकानी मात्र व्याचें मौखिक्या मन्तने, माळ्या प्रमाने, महर्षे स्वागत केले, हे या ठिकाणी नमूद नैऋत्यिन्स मला गहरत नाही.

आनंदाचा योगयोग असा की, गटकांच्या या चाळिसाव्या स्मृतिदिनाच्या सुमारास श्री. चिंतामणरायांच्या 'जुरुपी' या ग्रंथास भारतातील साहित्य अकादमीचे ५६ ते ५७ या कालखंडातील मराठीतील उत्कृष्ट पुस्तक म्हणून पाच हजार रुपये मानाचे पारितोषिक मिळून त्यास विद्वान्माननेचेहि शिक्कामोर्तबे शाने उल्लेखाला साहित्यिकांच्या प्रथम श्रेणीचा मान प्राप्त झाला. ययाची वास्तवी उत्कल्यानंतर ऐक्यनाम प्रारंभ करून पहिल्याच सृष्टी कलावृत्तीला साहित्यात उच्च श्रेणीचे स्थान प्राप्त झाल्याच अचिंतन आदळते. माझ्या आठवणीप्रमाणे या तऱ्हेचे स्थान के. ल. मीराई टिळक यांच्या 'स्मृतिचित्रा'नीच मिळविलेले आहे.

सतत वशीच्या कालापर्यंततर मी पुन्हा नव्याने साहित्यप्रसारासाठी हात घातला व माझ्या पूर्वीच्याच धाग्यानुसार लेखक म्हणून प्रसिद्ध नमलेल्या वर्तकीच्याच लिखाणाची प्रकाशनासक्ता निघत केली. ती एवढ्या प्रमाणात यशस्वी वरून माझ्या प्रकाशनाल गति दिल्याप्रद मी लेखकाचा आभारी आहे. त्याच्या अपूर्व यशाप्रद मी त्याने ज्ञानमेत मन पूर्वेक अभिनंदन करता

‘चतुर्धा’तीर् या वीसुभस्नाचं—‘राम गणेश गटुर्गी’ या पुस्तकाच नाचक
मन्नागत कर्तीर् अमा मया पूर्ण भग्नुसा वास्ता.

वेगड बांधू, दादर, मुंबई १६ }
जानेवारी १९५० }

—ह. चि. मोटे

आज के. गम गणेश गडगरी सच्चा चाळिसाया स्मृतिदिन. त्या निमित्तान श्री. चिंतामगराड कोण्टकर यांच्या 'बहुर्षी' या ग्रंथातून प्रसिद्ध झालेल्या 'गम गणेश गडगरी' हा विभाग स्वतः पुस्तकरूपाने मी वाचकांस सादर करीत आहे. या प्रसंगानात चाळिस पुष्पांचा नवा मजकूर न्याय ओढण्यात आलेला असून त्यातले 'मचार' या मयळ्याग्यालीं श्रीसुत चिंतामगराड यांनी गडगरीच्या नागमार्तील आपल्या भूमिकांच अभिनयदृष्ट्या केलेले सख्खि व मामिफ निवेचन वाचनाना उद्बोधक व मनोरंजक जाईल. तसेच प्राध्यापक श्री. जे. श्रीगंगाधर यांनी 'अनामरण' करताना गडगरी व चिंतामगराड कोण्टकर यांच्या भारमतीसुधधी केलेले निवेचनहि रमिकाना मौलिक जाईल असा विश्वास वाटतो 'प्रतिभे'पासून अमगाग त्याचा व माझा परिचय लक्षात घेऊन अत्यंत अगत्यपूर्वक प्राध्यापक हांगगागनां आपले 'अनामरण' लिहून दिले याबद्दल मी त्याचा मन पुरेस आभारा आहे.

मराठीतील काही प्रमुख ज्ञानपथ्यानी 'बहुर्षी'च्या सारतीत पुरे ओशमीन्य दाखविले असताहि मराठी मूढदय रमिकानी मान त्याचे मोकळ्या मनाने. मांडवा प्रमाने, म्हणे स्वागत घेले, ह या टिकाणी नमूद केल्याशिवाय मला राहणत नाही.

आननाचा योगायोग असा की, गडगरीच्या या चाळिसाया स्मृतिदिनाच्या मुमाण श्री. चिंतामगराड यांच्या 'बहुर्षी' या ग्रंथाम मारतातील साहित्य अनादमीचे ५५ ते ५७ या कालखंडातील मराठीतील उत्कृष्ट पुस्तक म्हणून पाच हजारपच नुमांनाचे पागितोपिक मिळून त्यावर विद्वन्मान्यतेचाहि शिक्कामोतन झाले व लेखकाला साहित्यिकाच्या प्रथम श्रेणीचा मान प्राप्त झाला. वयाची पासष्टी उलटल्यानंतर लेखनाम प्रारंभ करून पहिल्याच सपुर्ण कलावृत्तीला साहित्यात उच्च श्रेणीचे स्थान प्राप्त झाल्याचे स्वचित्तच आदळत. माझ्या आठवणीप्रमाण या तद्देषे म्यान के लक्ष्मीनाई टिळक यांच्या 'स्मृतिचित्रा'नींच मिळविलेले आहे.

मतरा यशोच्या कालखंडीनंतर मी पुन्हा नव्यान साहित्यप्रकाशनाला हात घातला व माझ्या पूर्वीच्याच धाग्यानुसार लेखक म्हणून प्रसिद्ध नसलेल्या व्यक्तीच्याच लिखाणाची प्रमाशनासता नियट केली. ती णवव्या प्रनागात यशस्वी करून माझ्या प्रमाशनाला गति दिल्यानदल मी लेखकाचा आभारी आहे. त्याच्या अपूर्व यशानदल मी त्याचे श्रतजनेने मन पूर्वक अभिनयन सता

'बहुर्षी'तील या कौलुभरुनाचे—'गम गणेश गडगरी' या पुस्तकाचे वाचन सुरागत करतील असा मला पुरे भयसा वाटतो.

वेस्ट ब्लू, दादर, मुंबई १४ }
२८ जानेवारी १९५० }

—ह. वि. मोटे

पुरुषाचे आणि एतेकाळच्या नाट्यचर्चाचे—श्रीपाद कृष्णाचे—याच लेखकाने निर्भयपणे जे निरूपण केले आहे, ते पाहिले म्हणजे न्याच्या भक्तीचा गिर्य होणे ही सहजसहजा घडणारी गोष्ट नव्हे, हे कुणाच्याही घ्यानी येईल. काही लेखोत्तर गुणांवरीज अथवा काही लेखनिष्ठाने स्वभावसाहचर्याखेराज कोव्हटकर व गडकरी यांना एकमेकांसदल एवढे आकर्षण घाटणे शक्य नव्हते सम.

मराठीत गडकऱ्यामनर्थाचे वाङ्मय कमी नाही. नाट्यचर्चा, काव्यचिन्ता, आठवणी, दुर्गन्याच्या चारत्रात येणारे अपरिहार्य उद्देश, गुरुधूर्ती, शिष्यानीं, कर्मां, नाटक कारांनीं, नयनां प्रमोदासक्तसंगितलेख्या आठवणी, यासारखे विविध चरित्रसाहित्य निपुल आहे. तथापि भक्तिमानता, मार्मिकता, व चित्रकौशल्य या तिहींचा समग्र शारेल हा पत्रिच गडकराचे चित्र आण पुरूपण प्रसिद्ध होत आहे, असे म्हणून तर अस्मान्त होणार नाही. गडकऱ्याच्या अनेक निस्सीम मित्रांनी व भक्तीनीं—आणि यात विद्वत् मीतासम गुनर, प्रह्लाद वैद्यन अत्रे, नन्दापू कमतनूकर यासारखी निखळत माणसे आहेत—संगितलेख्या आठवणीत निघालेले गडकऱ्याचे चित्र प्रामाणिक असते, तरी यथा प्रमाण (प्लेफॅक्ट्युअर) असणे कठीण होत. कुठ गडकरा तल्लख घाटतील, तर कुठ लहरी वाजतील, तर कुठे उद्दाम वाजतील, तर कुठे भावडे आणि छात्रिष्ट घाटतील, याने गडकऱ्यांना काळे की गोरे ते पाहिले नाहीत, अशा मजसाराख्याल त्याच्या काव्यात, निनोदी लेखात, निरुद्धा नमुमुखी नाट्यवाङ्मयातहि गडकऱ्याच्या अंतरंगाचे निश्चित दर्शन होत असे. अशा 'आठवणीतील' त्याच्या पुष्कळ छायाचित्रांनी त्या दर्शनाला निश्चित दुजोरा मिळणे कठीण पडे. उत्तम गडकऱ्याच्या लहरी आणि तल्लख प्रतिमेच्या नमोदानीं बुजलेल्या निव्वेळ नियमप्रवृत्ति समकालीनाच्या लिखाणात व भाषणात तर गडकऱ्याचे अधिनच सध्यामक चरित्र ऐकायला सापडे ! ज्याच्या गवात आम्हास प्रयत्नता, श्रद्धा, बुद्धिचापल्य, कल्पनाशिल्लख, ससारचित्र याच अपूर्व दर्शन घडे, ज्याच्या काव्यात आम्हाला नित्येन जाणी हृदयविदारक उत्कर्षा तर सर्वच ठिकाणीं मनोहर भाषाप्रभुत्व आढळे, त्याच्याशी बोललेले, चर्चा केलेले, त्याच्या समकालीनार्थी व गुरुजनार्थी प्रत्येकालेले साहित्यिक जेव्हा त्याच्या उदिरा उठण्याची, नाहीतर देवभोळेंपणाची,—नाहींतर असत्य दर्पाची तेंपरी हरीत सागत, तेव्हा आम्हाला 'गडकऱ्याचे वाङ्मय तरा ग्योटे असले पाहिजे नाहीतर या विद्वानाची बुद्धि तरी मोटी असली पाहिजे,' एवढे दोनच पर्याय उरत. पण त्याचे वाङ्मय अस्सल आहे हे तर सर्वमान्य असल्याने इतर विद्वानाच्या बुद्धिसमर्थीचाच निष्पत्ती काढणे अपरिहार्य हाई ! गडकऱ्याच्या सत्सुरी वाङ्मयानून त्याच्या तेजाळ प्रतिमेसमर्थी व भक्तिमान् पण भेदक व्यक्तिमत्तामनर्था निलेंप मनावर जे प्रतिबिंब उमरत, त्याला चिंतामगरावाच्या या स्मृतिचित्राने दुजोराच मिळतो, हे पाहून सर्व वाङ्मयमत्ताना मजप्रमाणेच समाधान वाटेल यात शका नाही.

चिंतामगरावाच्या या गटवरीचरित्रात आपणाम गडवरी प्रथम दिसतात ते, आपल पहिले नाटक प्रसवण्याकरिता त्या वेळच्या पुणेगानी, मुवित्र 'महासाष्ट्र मडळी' ते मुनईच्या मुझामात आलेले. कोल्हटकरांनी लिहिलेले हे चरित्र म्हणजे चरित्र नवून चलचित्र आहे. त्याची संपूर्ण 'दुरुस्ती'तील रेखणपद्धतीच चित्रपटाच्या 'सुटिंग'-सारखी आहे. मात्र तिची गति (Tempo) आजच्या रिठाड्याईच्या जमान्यातील नवून मराठी रंगभूमीच्या ऐश्वर्ययुगातील आहे. त्याचा 'दुरुस्ती' हा स्मृतिग्रंथ म्हणजे एखाद्या दोळेजग मिरवणुकीसारखा, 'Pageant' सारखा भासतो. ठिकठिकाणचे मुझाम, भिन्नभिन्न प्रवृत्तींचे नाट्यकार, भिन्नभिन्न तऱ्हाचे प्रेक्षक आणि विचित्र तथ्ये तींचे मनेजर व आश्रयदाते याची जणू एक विस्तीर्ण मालिमाच ते आपणाला दाखवीत आहेततरे वाटते. गटवरीचरित्रातच तेवढी त्याची ही 'चलती दुनिया' रिचित्र वाट एका 'वर पुराणा'वर स्थिरावते. जणू लिंडलेग उतरणाऱ्या व फ्लॅगलाइट फोंगे येणाऱ्यात त्यांनी आपली ही चरित्रगत मिरवणूक गडकऱ्याच्या पायाशी घातवली आहेतरे भासते. पण चिंतामगराव कोल्हटकरांच्या चरित्राप्रमाणेच गडकऱ्याचे अखेरचे चरित्र रंगभूमीच्या दुनियेची निगडित नारेणें होत. त्यामुळे गडकऱ्याच्या स्मृतिमालि केरीं पुंपहार घेऊन स्थिरावलेल्या कोल्हटकरानाहि श्रुत चे आणि रंगभूमीचे चरित्र चितारावे लागतच

चिंतामगरावांनी काढलेला हा श्रान्दमय चित्रपट भक्तीच्या गडद रंगात रंगव त्यामुळे वास्तवतः थोडा कमी भरलो, असे म्हणणे आजच्या भवित्तशून्य जमान्यात अगदीच सोपे आहे. 'पूनात्रिपय' होण्याजोग पुरवच सरे अस्तित्वात नसतात. 'There are no heroes' हे आजच्या जमान्याचे वेदवाक्य होऊन नसले आहे. लिटन् स्टॅची, आन्द्रे मोर्जा, यांच्या उपरोधगमे शैलीचे व सतंगीचे अनुकरण करणे हे आपुनिस्तेचें एकमेव लक्ष्य मानण्यात येत आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे सत्यसंघेचा नायक असे की कल्पित कथेचा नायक असो, त्याला रंगवताना आजचे लेखक प्रथम पायल्लच भक्तीच्या भगव्या रंगाऐवजी कुत्सेच्या काळ्या रंगान कल्प बुडवून उगू लागले आहेत। अखेर 'वास्तवता' धृष्टादतीच दूर राहून लेखकाला निनशाची शाभाहि लागेनाशी शाली आहे। पण बुद्धिमान् वाचकाने आजहि स्वतःच्या मनाचा काळ घेतला, तर त्याला वेगळाच प्रत्यय येईल. इतर कुठल्याहि विनाराप्रमाणें भक्तीमुळेहि जाणोन तीव्र बनते, हे निश्चित, पण भक्तीमुळे बुद्धि पागळी अगर आधळी बनलीच पाहिजे, असे मात्र दिसत नाही. तर्गच उपरोधाचा सूर आवर्जून काढणारे लेखक नवी मर्मग्राही अमतातच असेहि आढळून येत नाही. मुख्य गोंष्ट आहे ती सत्याची कडर असणे आणि गाम्यापर्यंत हात पोहचण ही आहे. ही शक्ति 'भक्तिशील चरित्रकारात नसेलच' आणि 'तुच्छताशील चरित्रकारात असेलच' असे म्हणण्या पुरावा नाही. उष्ट बुद्धिमत्ताची बुद्धि भास्वितने आणि ऋजुने उजळ आणि प्रगळ होते, हा

आत्म्य प्राचीन विश्वास रात अनेल, तर भक्तिप्रताचे चारित्र्येतरूनच अधिः सत्य आणि सुंदर द्वायत्र हवें. मात्र ती भक्ति बुद्धिमत्ताची हवी! पण बुद्धिमत्ता आणि भक्तिमानता यांचे सादृश्य प्रसाद-तिमिरांच्या सादृश्याइतके अममर आहे, ही कांहीं आधुनिकांची करुणा वेडगळपणाची आहे हेहि त्याबरोबरच सांगणें जरूर आहे. चित्तमग्नरावांच्या गडकरीचरित्रांत आदळगरी गुरुभक्ति बुद्धिमत्ताची आहे, हे त्यांच्या शत्रूंनाहि कबूल करावें लागेल.

या भक्तीमुळेच चित्तमग्नराव कोल्हटकर अनेक रुढ पापफलनांपातून मुक्त राहिले आहेत. पूर्वकल्पना, पूर्वग्रह, दुराग्रह यांमुळे समभासीनांनी काढलेली गटकऱ्याची चिंधे पुढळतां विवृत झालेल्या दिसतील, उल्टे अथे, कमतनूरपर, देवभक्त यांसारख्या त्यांच्या प्रसिद्ध भक्तींनी काढलेल्या त्यांच्या ग्रामगिक चित्रात अशा विवृत चित्राची प्रतिक्रिया दिसेल. तुम्हा आणि पूर्वकल्पना या यथार्थ आत्मज्ञानाच्या आड येतात, हें प्रसिद्ध तत्त्वज्ञ जे. कृष्णमूर्ति यांचे एक आवडतें तत्त्व आहे. त्यचप्रमाणें प्रतिक्रिया म्हणून होणारी क्रिया ही मनुष्याची अस्मत् कृति—creative act—होऊं शकत नाही, हेहि त्याचें एक आवडतें तत्त्व आहे. क्रियेक बुद्धिमत्तांनी आज्ञावर गटकऱ्याच्या चरित्राला आणि वाङ्मयपरीक्षणाला हात घातला आहे. पण त्यांनी तो अशा काळ्यात घातला कीं ज्यावेळीं गडकरी-कोल्हटकर तुम्हा व बोधनाडबु दिवाड यांसारख्या चव्थी करुणा यांची फरड छेदनाच्या मनावर जवळमस्त होनी. गटकऱ्यांनी नाटके कोल्हटकर-नाटिकांच्या नाटकांद्विती हेतुप्रधान आहेत कीं नाहींत, गटकऱ्याची कथानके कोल्हटकरांच्या कथानकांद्विती 'स्वतंत्र' आहेत कीं नाहींत, गडकरी केशवसुताइतके 'क्रांतिकारक' आहेत कीं नाहींत, गडकरी आम्हा आधुनिकांच्या कसोटीला उतरण्याइतके बुद्धिवादी होते कीं देवभोले होते,—यांसारख्या प्रश्नांना महत्त्व देणारे लेखक 'राम गणेश गडकरी' या नावानें आविर्भूत झालेल्या नव्या व्यक्तिमत्त्वाला महत्त्व देण्याऐवजी समकालीन संपन्न कल्पनाना आणि मूल्यांना महत्त्व देत होते, हें उघड आहे. राम गणेशांचे महत्त्व मापायचें अशेलें, रहस्य गाढायचें असेल, तर श्रीपाद कृष्णाचें अथवा केशवसुताचें मात्र घेऊन पाहता नाही. जर एखादें चरित्र चित्तनीय, चित्रणीय, अभ्यसनीय असेल, तर तें स्वतःच्या पुण्याईवरच असेल. स्वतंत्र पृथग्जीवी, अनन्यसाधारण, 'unique' म्हणूनच बुद्ध्यादि कलाकृतींचा, तणाच ईशकृतींनाहि विचार द्यायला हवा. तुमच्या पूर्वग्रहीत कल्पनांना या आदर्शांना दुजेरा देण्याकरतां बुद्ध्याच प्रतिभावत जमाला येत नाही. एखाद्या व्यक्तिमत्त्वाकडे पूर्वग्रहमुक्त नजरेने पाहण्याची शक्ति अध्ययनानें किंवा बुद्धिमत्तेने येत नाही. फार काय, लिटन् मॅचीच्या नामगमगणनेहि येत नाही! सरेंसुरे कीतुक चादण्याची पावता, नव्या नजरेने पाहण्याचा ताजपणा, 'मोडळेपणा', मुक्तपणा यांचीच महती व्यक्तिमत्त्वाच्या आत्मज्ञानांत व चित्रणात अनन्यसाधारण आहे. या सत्या कीदुसाचें आणि या

नव्या नजरेचें पर्यस्मान् ध्वित् भक्तीतहि होईल. पण अशी ताजी भक्ति ती शिळ्या पडिकतेपे ता, पूर्वग्रहापेक्षा वा पश्चनिष्टेपेक्षा खास अधिक डोळस व मर्मग्राही असते.

या गटकरी स्मृतींत तरुण चिंतामगराची कौतुक बुद्धि, आदरबुद्धि तर प्रत्येकाला येतेच, पण गटकऱ्याची कोल्हटकरांमधींची गुणजनेचा आणि उत्तेजनाची बुद्धिहि दिग्गज येते. गमतीचा योग असा की चिंतामणि कोल्हटकर हा अल्पशिक्षित, महत्त्वाकांक्षी पण आत्मदर्शी नट ज्या सुमारास महाराष्ट्र मंडळींत दाखल झाला होता, त्याच सुमारास गटकरी आपलें पहिलें नाटक घेऊन त्याच कपर्णांत दाखल झाले होते. गटकऱ्यांनी 'आपला नट' म्हणून कोल्हटकरांना हेरलें तें सध्या सापड निरीक्षणान नसून अतःप्रेरणेच्या अचूक झडपेने हेरलें. गटकऱ्यांसारख्या नव्या ताऱ्याच्या रंगभूमीच्या श्रितिजावरील संचार कोल्हटकरांनी मोठ्या गहरीने चितारला आहे. कवि गोविंदराव आणि विनोदी लेखक साळकरास या नात्यांनी त्या काळच्या अंग्रसर 'मनारजन' मासिकातून गटकऱ्यांनी साहित्याची दुनिया आर्धाच स्पर्शून सोडली होती. आता ते त्याहूनहि चुरशीच्या आणि आकर्षणाच्या नाटकी दुनियेत शिरत होते. त्या काळचा महाराष्ट्र नाटक मंडळीचा दगदग, तिजमधील शिल्पींचे आणि सुमस्तुतपणाचे वातावरण याचे कोल्हटकरांनी काढलेलें शब्दचित्र वाचलें, म्हणजे नाट्यसंस्थेचें त्या काळच्या समाजातलें स्थान त्यात आल्यावेरीज रहात नाहीं. गटकऱ्यांसारख्या नवोदित ताऱ्यांचे नाटक पत्करतानाहि या कपनीला कमीपणा वाटे, कारण गटकरी पदवीधर नव्हते ! पण अशा काही अष्टांणी समजुतीचा त्या काळच्या नाटकमंडळ्यांवर पगडा पसला असला, तरी घोरीन सिडान्तामुळ सन्या कलाहती न ओळगण्याइतक त्या काळचे दिग्दर्शक, निर्माते शब्दाचे दान नव्हते हेहि गटकऱ्यांच्याच ताडच्या हरीर्तीवरून दिसून येत. 'प्रेमसंन्यास'च्या वाचनाच्या एकेका पेटरीत महाराष्ट्र नाटक मंडळीच्या सुमस्तुत चालकाना या नव्या हिऱ्याची निमत अधिकाधिक पट्ट लागली. परव्ही निलास्कर मंडळीत टोअरकीपर असलेल्या तदगाचें नाटक मुद्रितपणाचा गर्व वाहणाऱ्या महाराष्ट्र मंडळीत स्वर्ण मुष्णीलच होतें !

चिंतामगरास कोल्हटकरांना त्या अपसव्य वयातहि गटकऱ्यांच्या नाट्यशैलीचे जे गुण दिसले, त्यावरून तत्कालीन नटाच्या बुद्धिमत्तेचा दर्जा दिसून येतो. या तरुण गगने 'प्रेमसंन्यास'चे हस्तलिखित मुद्दाम मागून घेऊन वाचलें आणि पहिल्याच वाचनात त्याला हा नया नाट्यकार कोल्हटकराहूनच नव्हे, तर रगडिल्याहूनहि वेगळा आहे हे कळून आलें. त्या काळीं कोल्हटकरांच्या नाटकातील सवाद वेदव्याप्त्येला नागाजले जात, तर रगडिल्यांचे सवाद नाट्यदृष्ट्या परिणामकारक म्हणून नागाजले जात. पण गटकऱ्यांच्या सवादात काव्यहि आहे आणि नाट्यहि आहे, हे या तरुण नटाच्या तेव्हाच ध्यानी आले. त्याचा विनोद तर निर्निगदच होता.

या नाटकाच्या पहिल्या प्रयोगाच मुंबईकर रमिकांनी जें मिश्र स्वागत केलें, त्याचें

चित्रदिचितामगरांनीं सरकाईनें कऱ्हा आह ता काळ मुधारणच्या प्रसाराचा हाता त्या प्रचारानच काढ्हाकर हत्यप्रधान नास्त गिण्णार उरऱ्हा हाते पण आपल्या आनऱ्या मताना पुणि मिळोऱ्हा पाह्यरण आलेल्या मुधारसना आणि सनातऱ्याना दावागऱ्हा 'प्रसस'यसात' त्या द्रुमन-कमल'सराच्या दऱ्याना धका उम

'प्रमस'न्यास'च्या द्वारान मराठी समसऱ्ही समारासमार गाऱ घडून गऱ्हाऱ्यानीं आपल्या बाळस'गऱनत'ग 'चा नमऱ' स्या गाऱ'ग हाता त्याच मूल्यमापन चितामग स'वानो' डोळसपण आणि जाग्यारपण कऱ्हा आह अतमुग हठऱा गौनिगमन काय, की निनाग'च वार प्याऱेला जळस'राम काय ग'गहि दापगनागनच लिहीत हात आणि त्याच छार्पांड शल्च वाचकापयत पाळचायच हात आता राम गण'ग या स्वत च्या नागान गऱ्हाऱा लिहू लाग'े व त्याच्या काऱ्या-कळपना त्याचे हास्य करुगादि भाव, प्रश्नकाना कुण'ड नग'च्या ताऱ्ण सामनय एक् येऊ गग' एकन्तात गिहि'याच'ळ जागार त्याच साहि'य अ'ता नस'म्मग'त यऊन पाह'च' 'यावेळ'च्या स'यात लोकाप्रय बाळस'प्रस'रात आणि क'लाप्रस'रात गऱ्हाऱा ग'साप्रयत'चा माग धगान आनमू गग'े

'प्रेमस'वास' या पहिल्या नाऱ्काच्या गे'मनान गऱ्हाऱ्याच्या नी'यनात नशीं ब्राति जाली तीं मराठी रगभूमीच्या धराता' चाला गऱ्हाऱ्याना पलेली नात एक प्रनशी अर, फ'ग न्ह, यासारगी तागिर नहती की आतसास्तव विनग अतिपुरागामी समस्या याग आ'य करगारी तागिक नहती उर' काढ्हाकराना त'कप्रधान नन'लेल आणि साहि'ल्यराना त'नपुढ' क'े' मराठी नाऱ्हा गऱ्हाऱ्याना किरून ग'ड वाहूनयीन कऱ्हा ग'ह'न्याच्या नाऱ्काच सामग्य याच्या अमाध रसबरीत हात आणि तीं रम'ती कायपूगहि हाती नाऱ्हापूणाहि हाती आणि वक्तृत्वपूणाहि हाती जुन्या नग'चा या नव्या नाऱ्हासारान नी' यथा उग'ून गिली निच वणन काऱ्हाऱाना नहाराय कऱ्हा आह

'प्रमस'न्याम नाऱ्हा'ने गग'र राम गण'ग गऱ्हाऱा हात या व्यक्तीच्या नाग'ारा नच परमेश्वरान नश'ड क'े'या व स्वत च्या कमाईन बाडींग न'लेल्या जादूक गुण ग'पाच प्रग'न या नाऱ्हाऱ्यापान जनत'पुढ' माऱ्हा जागार हात त्यामुळच की क'य एन तारुण्यात उमळगऱ्या 'वाऱ्या प्रतिभला उधागाच वारे मु' हात प्रयेर ग'टसर'गी ग'गऱ्या भूपदे'गाच्या आक्रमगान त्याची प्रतिभा मो'ग्माळ्या ज्ञापा टाकू गग'ी या तिच्या आपेग ग'ग'ाच्या बाक्याच्या मयाग स'याचत वाटू लागल्या नरीन ग'ळ रुकु गग'े उमटू गग'े व न'न'पूतासारी बाक्याना नरीं प'े'ग'र व'ण ध्यावी लाग'ग न्यामुळे प्रा'ग'गर काम करार'ग स'र'लेल्या * * नग'ची कुचरगा ज्ञारी अन्य पूर ज्ञारी त' ग'हा तीं वाक्य त्या क'यना, सवच नरीन त्यापैरीं काहीच 'याना व'े'ना-शयना

(गि'व'न्याच्या प्रतिभ'च्या उधागान नग'ची नेचा उग'ली पण भापचे हाल झा'े

गर्निष्ठपणा व व्यसनीपणा हे गटकन्यास अधून मधून उरवपणें होणारे आरोप होत. कुजकुज, लपलपत, केल्ले आंगेप आंगणीति विनीत आहेत. यानील एवढी स्थभावदोषाचा गाफ इत्यादि न करता कोट्टकगानी जें दयाप्रमाण गुन्धर्गन घट्टरं आहे, त्यात त्यांना मामिमना, भनि व भागप्रभुय या तितीचा सांगूनच उपयोग झाला आहे. पण सर्वोत मद्र्याची गोष्ट म्हणजे राचसल्या मनास अग्रेसर जे सम्यार गढतो, तो शिष्याच्या वास्त्यापुर्याचा नव्हे, तर गुरूच्या कमनीय मानण्याचा गढतो. दोष कुणात नारात? पण गुणिजनांचे दोष आणि केवळ पोटाभा माग्याचे दोष यांत फरक ओळखला पाहिजे. आणि दुसऱ्याच्या दोषांवर लक्ष कुणाचं बात नाही? पण उदार माग्यानी केलेला दोषनिदर्श आणि मगरी माग्यानी मिटक्या मारात केलेले दोषवर्णन, यात फरक आहे. मोठ्या माग्याचे दोष लपवण्याची शिष्य महागर्नीय सार्वजनिक जीवनात पाळनी जाणे. पण ती मोठी मागसे महाराष्ट्रात जे सार्वजनिक कार्य समजू शकते तसे करणारी—म्हणजे गजनीय, सामाजिक नेतृत्व करणारी—अशांनी लागतात! मत्त अगर पुढारा याच्याप्रमाणच प्रतिभावताचीहि कदर करण्याचा काल महागर्नात श्राप आलेला नाही. त्यामुळे गटकन्याच्या अश्लील निभनानतस्य वाय, पण आज्ञाभाषातहि त्याच्यामनधी अविक्षेपाने बोलणारे महाभाग आढळतात. या अतिप्रमसाचा परवाना अर्थातच गटकन्याच्या समसालीनत्याच्या पुण्याईवर या मद्रळीनी मिळालेला असतो. पण प्रत्येक रामकालीन जर असा ज्ञानतीत अधिपारी ठरत असेल, तर चरित्रलेखन आणि कुत्सित प्रसाद यात फरकच राहणार नाही.

सुदैवाने या पुस्तकातु गटकन्याचा निरुद्धवर्ती असलेल्याच एक दयोद्व कल्याण भाव देत आहे. व आपल्या उभ्या हयानांतल्या अश्लेषनाचा दंडाल देत आहे. कोट्टकर अगदी मोजक्या, सौम्य, गयमी शब्दात म्हणतात: “गडकरीमास्तर लहरी होते असा त्यांचेप्रदल प्रसाद होत तो मारी अर्धा मगहि होता. बुद्धिनिष्ठ तरळपणा लहरीच्या रूपाने प्रसद होत असे. तळपणासी लहरी हा जातिभ्रमावच नव्हे का? तसेच, ते रागीत व गर्विष्ठ होत असेहि म्हटलें जाई. त्याच्या गगाना जन्म सहृदयनेनून होई. जितक्या लवसर ते रागात तितक्या लवसर त्यांना त्याच्या वितरहि पडत असे. त्याच्या गगाचा ज्यानी अनुभव घेतला आहे, त्यांना त्याच्या सहृदयनेचाहि लाभ झाला आहे. (त्याच्या गर्निष्ठपणामग्रा मागायचे झाले तर बुद्धिमान् माग्याचा स्वाभिमान हा त्याला गर्निष्ठपणाचा दोष दिल्यानिना कसा राहणार?)”

‘गर्निष्ठपणा’ आणि ‘लहरीपणा’ हे शब्द, मला वाटत, मगदी प्रतिभावता मगधीच्या लिखाणात चांगलेच ओळखावे झाले आहेत. ज्ञानकांक्षार नेतकर व सुप्रसिद्ध गजवाडेज्य यांच्या संपर्कात तर या शब्दांचा सद्बल हाताने उपयोग केलेला आढळेल! (कोट्टकरानी सहज मामिमणाने सूचित केलेल्याप्रमाणे राग ही प्रेमाची दुसरी बाज आहे, तर गर्व ही बुद्धीच्या ज्योतीची झळ आहे. प्रेमळ आणि बुद्धिमान्

मागझारी कोणती गान्धुमच्या वाढ्याला येते हे त्याच्यापुढाहि तुमच्यावर अवलंबून आहे, असें मी म्हणेन. गडग्रा तर गट्टनचाट्टन हळरे कवि आणि महत्त्वासाठी नाटककार होते पण त्यांच्याच जर्नीत—कायस्थ जतात—पण अन्य प्रातात हाऊन गेलेल्या एका अर्गेन्सि बुद्धीच्या मन्यासाठी कथा इथ सांगण्यासारखी आहे

रामाी निरेडानद रेल्वेच्या घरच्या वर्गाच्या डब्यात असले होते त्याच कप्पासम मध्ये एक सुरापियन् जाटप असले हात एक हिंदू मन्यासी पुस्तकात टाक खुपयन असला आहे ह पाहून, दिवसाद्वयच्या गृहारचेष्टा करणाची या साहेबमशदुराना—त्या गट्टशाही काळाल अनुसरून—लहर लागली तरीहि निवेकनगानी उपजा केली या उपेक्षेचा अथ 'गुलाम' हिंदू प्रजेच्या अगडळणी पडलेला मिडस्त सार्शीरपणा अमा करून, साहेबमशदुराणी आपल्या मन्चेगनाचा राग त्या 'मिडस्त' मन्यासाठीच बळविला पण धाड्या वेळाने निरेडानगच्या हातातील बाणचा Critique of Pure Reason हा ग्रंथ पाहून साहेब चपापटे व 'Excuse me, don't misunderstand please' बगैरे पाश्चाय सभ्यतच मरपाठ म्हणू लागले ! अनाध आणि निर्ममच याचच निथ साम्राज्य असायच त्या बापायसन्नातून तुच्छतापूर्ण स्वरात ऐकू आले

"It is not for the first time that I am coming across fools !"

आणि ते शब्द उच्चारणार ताड फिरून बाणच्या ग्रथात अंतधान पावले !

महाराष्ट्रातील प्रगर बुद्धीच्या साहित्यिकाच्या गगामरधी व तहेबाइकपगामरधी तजारी करणारे लोक पुष्कळत या जाडप्याच्या वर्गातले असतात, अम शाधाअनी आदळून येईल सच बुद्धिमान् मागस गराळ्य असतात अस म्हणायन नाही असामान्य मागसाच्या आढ्यताश्रयांचे सच प्रगट सरे मानून चालणार नाही, एवढेच मला सूचित करायच आहे, व काळ्हकरानीहि तेवढच माळ्या सयमाने सुचविल आहे (क्याचिन् मला इथ तितपत सयम रागताहि आला नसेल !) पण साधारणपणे मी अमा सिद्धान्त राधीन की अहकारी पण दुय्यम बुद्धीच्या मागसाना गळकन्यासारख्या असामान्य मागसाचा गर्व जितरा जागरता, तितरा निरहकारी सामान्यनाहि जागरत नाही, की गुगज असामान्यानाहि जागरत नाही

गडकन्यामरधीच्या आगखी एका गाजलेल्या प्रगडाचा उल्लेख या पुस्तकात ठळकपणे,—म्हणून लग्नालयरी न करता,—आला आहे ता प्रगट मयपानासमरधीच कोळ्हकराच्या सपूर्ण 'गुरुपी'त ज्या अमिनात औचित्याचा प्रयय पानापाना येता, त्याचाच प्रयय या मयपान प्रकरणीहि झालेला तिमेल गडकन्याच्या व स्वतःच्याहि मयपानाचे उल्लेख कोळ्हकरानी नितर औचित्य रागून केले आहेत, नितकच चौपणेदि बरे आहेत आता ही गाष्ट सरी की आगस्थाप चरित्रनायकाच्या मयपानाचा

उद्देग्य करण्याला गडकऱ्यांच्या काळीं जेवढी धिटाई लागली असती, तेवढी आज लागत नाही. याला कारण प्रतिमानाच्या चरित्राकडे पाहण्याची आपल्या समाजाची दृष्टि उदार झाली आहे असे मात्र नव्हे. (तसे असते तर आचार्य अत्र्यामारस्या अतीव पुरोगामी प्रस्तावना-लेखनांना गडकऱ्यांच्या प्रेमजीनानादल सनातनी सारवासारव करण्याची गरज भासली नसती !) आज आपल्या समाजात मंत्रपानासमर्था नेलण्यात जो धीटपणा आला आहे, त्याला कारण दारूनादी हे सरकारी धोरण ठरले, हेहि अंशतः आहे ! पण काळ कदांनेहि बदलला असला तरी चिनामणरावाचे कथनकौशल्य असाधारण आहे, हे कळू करावे लागतेच. पण कोणत्याहि समजण मनुष्याला गडकऱ्यांच्या मंत्रपानासमर्था सत्यस्थिती कळल्यास व ती कळूनहि गडकऱ्यांसमर्थाची आदरबुद्धि कमी न होण्यास कोट्टकरांचे हे धीट प्राज्ञल लिंगाण पुरेसे आहे असे मला वाटते. महाभारतकाळीं राजेरजनाड्यांच्या म्रियादेखीट प्रतिष्ठितपणे दारू पीत हे रार असले, तरी अर्वाचीन काळात गिलच्यावर चारून जाणाऱ्या आमच्या प्रांतांग-मराठा-सैनिकांनाहि दारू लागत नसे, हे प्रसिद्ध आहे. अद्यापहि मंत्रपानाला आपल्या समाजात प्रतिष्ठित स्थान नाही. अशा स्थितीत, आत्ममयमपूर्ण मंत्रपान आणि बेताल दारूनाजी यात फरक आहे, याची जाणीव अगणे कठीण आहे. कोट्टकरांनी प्रसंगोपात्त दिलेल्या निःसंकोच तर्कांनीवरून जर काही निष्पत्ती होत असेल, तर ते हेच की, 'गडकरा दारू पीत नसत' हे जितके गोंटे, तितकंच—'ते दारूनाज होते', 'एकच प्याला हे व्यमनापुरते तरी त्यांचे आत्मचरित्र आहे' हेहि रोड ! पण कोट्टकरांनी पुरवलेले दोन तपशील त्यातल्यात्यात अर्थपूर्ण आहेत. एक म्हणजे गडकरी वाटेला त्या कपूत दारू पीत नसत, तर दुसरा म्हणजे—आणि हा तपशील अधिचर्चे स्वभावनिर्देशक आहे !—झोपणापूर्वी वमनाचा दल्लाज येऊन गडकरी घेतलेली दारू पाडून टावीत. याने पापशालनाचा पुरावा सापडतो असे नव्हे, तर गडकऱ्यांच्या सावध आणि ध्येयनिष्ठ जीवनाचा त्यान पुरावा सापडतो. दारूच्या गुपीतच झोपल्यास आपले विनमोल हत्यार—अर्थात् बुद्धिमत्ता—मग्न होईल यासमर्था जाणीव त्याम मंत्रपानानंतरहि राही, या गोष्टीने त्यांच्या स्वमानास व जीवनावर पुष्कळच प्रकाश पडतो.

या पुस्तकाने व संपूर्ण 'पुस्तक'त, मृतः कोट्टकर व त्यांना भेटलेले प्रसिद्ध मराठी नाटककार यांच्या चित्रांमोर्गच मराठी रंगभूमीच्या वैभवशालाचे आणि अफाट वृद्धमदाराष्ट्रीय समाजाच्या रसिक निश्चयी रुचीचे जे चित्र पाहायला सापडते, ते मर्यादितच आहेत. जेवढे कोट्टकरांच्या कानी कळमाचेंच नव्हे, तर आपल्या प्रसन्न, विगर्ही, वर्तमानास पूर्णजिवे या पुस्तकाच्या याचनानंतर आपल्यास अपार फोडून वाडत. मराठाष्ट्रीय रंगभूमि ही त्याकाळी केवळ मराठी रंगभूमि नव्हती, तर मराठी अगिन्त भगनाची रंगभूमि होती,—मराठी रंगभूमीचे भूतमुनि विष्णुदास भावे यांच्या मज्जात म्हणजे ती भागताती 'राष्ट्रीय रंगभूमी' झाली होती. तिची

मुद्रागिरी अनेक दिशांना होत होती. आणि तिचा विभाग अनेक मुरांनी होत होता. तिच्या भेदकांत गुजराती, पारसी, मुक्तांनी, यामाग्ये परातानीय, अन्यभाषिक धनिक होते, तिच्या पदवीं तालेदार बाटवारी मिळालीने मुगलमान नाट्यकार होते. मगठी नटांच्या सारकं उर्दू जवानीचे व निव्यात्रोवर मगठी वाणीवर बालपणींच होत असलेल्या गीर्वाण वाणीच्या मस्काराचे जागीर कोटनीतुन, अकरा हिरांभाग्ये मिळाले मुगलमान दिवाम करीत होते. योरोदा हिरांभाग्ये मराठ्यांच्या राजधान्यात मगठी नाटकांचे खास दरवारी प्रयोग होत होते. पुढे वृत्तपत्रात गाजलेल्या सुमताज वेगमनाग्ये, होळकरसारख्या अन्तःपुरांतल्या यस्त्रगमणी बाहेर मगठी नाटकांनी घेऊन गेले होते. ....पण बौद्धकाळाच्या हृदयविदाक प्रज्ञांत सांगायचे, तर “एक काळी पायाच्या टाचिपर्यंत आपले फेस लाव होते असा गवे दादगाच्या निषेधेचं” हे सर्व समाधान जेव्हा का? पण त्याहून हुंद्याची गोष्ट म्हणजे नष्ट झालेल्या वैभवशाली भूतकाळातूनही स्वतः दादगाऐवजी रंगभूमीच्या आजच्या ‘बौद्ध’मुळे आपुनिक गंगेत घांटे नाडाल्याचें समाधान मानणारेही काही मराभाषा आहेतच !

गडकऱ्यांचे बाजपय मान या भूतकाळात वैभववाण जमा नाही. त्यांची नाटके आजही रंगभूमी शोभवीत आहेत. त्यांच्या कविता, त्यांचे लेख, आजही रडवीत व हसवीत आहेत. आणि गूढतत्त्व त्यांची ही हुनेहूय तखवीर पुढच्या पिढीच्या हवादी करून चिंतामणवांना रसगमन मगठी जनतेचे एक मन्कार्य केले आहे. त्या योत्राच आज पुनर्मुद्रित होणाऱ्या गडकरोत्तराभाषासर्वा कोल्हटकरांनी दिलेला इशाराही अत्यंत चिंतनीय आहे. गडकऱ्यांच्या पुस्तकाच्या एकाभागून एक निरुपमा आवृत्त्या मगठी जनतेच्या रसिकतेला आणि आदरबुद्धीला बहा लावणाऱ्या आहेत यात शंका नाही. एखाद्या हंगामी चोपड्याच्या द्रिद्री वेष्टांत ‘एकच प्याला’, ‘भावबंधन’ यांसारखी नाटके काढणे, त्यात चित्रडा, भेळ, काश्मिरी याच्या जाहिराती आरभासाभून छापणे—आणि सर्वोत लाजिरवाणी गोष्ट म्हणजे खुद्द गडकऱ्यांच्या प्रस्तावना, पवित्र अरंगपत्रिका यांना फाट देऊन चार दमड्यांची वक्तव्य करणे, यांत दिग्गारी आमच्या प्रकाशकांची सांस्कृतिक पातळी पाहून शर्म वाटते. नवौन लेखकांची तिचा गंभीर विपराधरची पुरतेंक लावताना पदव्याला चार लासलाची ओरड करणारे प्रकाशक, सर्वोच्च लोकप्रियतेच्या लेखकांची पुरतेंक वाढनांना अविश्व मंदळ बनतील अशी अपेक्षा करणे अत्यानी होणार नाही. पण घटते आहे मात्र उलटे! प्रस्तावना लिहिणाऱ्या ‘विज्ञाना’ हे कोल्हटकरांनी प्रकाशकांसोबत गुहाल्वी वाटेकरी टाकिले आहेत. मीही ‘एकच प्याला’च्या एका आवृत्तीला प्रस्तावना लिहिनी असल्याने, मला या प्रकाशकांची अफिर प्रत्यक्ष माहिती आहे. त्या आवृत्तीत गडकऱ्यांचे परममित्र व प्रसिद्ध लेखक श्री सी. गुर्जर यांच्या प्रस्तावनेला बाट मिळालेल्या पाहून,—व भेळचित्राच्या जाहिरातीची गर्दी झालेली पाहून मला काय वाटते ते येवें लिहिणे गैर होईल. पण प्रस्तावना—

लेखकाचा पुस्तकाच्या समग्र आवृत्तीची नितपत संपन्न असतो, त कोल्हटकरांनी लक्षात घेतलेले दिसत नाही. नाहा तर प्रकाशनाच्या गजाली वृत्तीने गडकऱ्याचे 'नवे विद्वान' प्रस्तावना लेखक स्वतःच दुसऱ्याले गेले होते, वकिलाभार्पत नोटिसापर्वतहि पाळी आली होती, या गोष्टी कोल्हटकरास संपन्न्या लक्षात नमत्या ! व त्यांनी गडकरीपुत्र प्रस्तावनालेखकास 'निव्वळ बाजारी वृत्ती'चा आरोप करण्याचे साहस केले नसते.

कोल्हटकराच्या 'गुरुपी'चे जमे अभूतपूर्व स्वागत झाले, तसेच या पृथक् गडकरी चरित्रार्थी होंदले, अशी मला खात्री आहे. रसिकता, दिलदारपणा, मार्मिकपणा व भाषाप्रभुत्व या गुणादल 'गुरुपी'ची व गडकरीचरित्राची वारसागणी सर्वतोमुखी झाली आहे, ती यथार्थच आहे. क्वचित् राममालीन नटप्रभूनी लेखनातून आणि त्याज्जमी नटरीतून असतोपाचे मूळ काढले आहेत हे मी जागतो. व्यक्तिशः मजसारख्या भिन्नक्षेत्रीय वाचकाला या पुस्तकातील एक उणीव असमर्थनीय वाटली. कै. विस्भाऊ भट्टकमरासारख्या उमरा तडकदार मंगला लास किलोस्वर मडळीचा व उत्तम मडळीचा एक मातसर आधार म्हणूनच ओळखेत. गडकरी दीनानाथदि त्याची योग्यता ओळखीत. गडकरी तर विस्भाऊच्या उदार बेपया वृत्तीसून व रात्रवेड्या आहूतीवरून 'रात्रसन्धासचे मभाजी' म्हणून त्याची थट्टाई करीत ! अद्या थोर समकालीन गहन्याचा उल्लेख या ग्रंथात केवळ भूमिकांच्या यात्राभाहेर पुढेच येऊ नये, या गोष्टीचे सखेद आश्रय घ्यात या अवहेलनेमुळे कोल्हटकरांच्या औदार्याला तरी कमीपणा येईल, नार्हातर त्याची गुणवत्ता तरी उणी ठरेल, अशी भीति घातते. कोल्हटकरांनी विस्भाऊची अवगमना सहेतुरूपणे केली अंग ठरेल, तर मला अजिबाईट वाटेत, त्यांना विस्भाऊचे गुण प्रवृत्तिभेदामुळे कळलेच नार्हात असे ठरेल, तरच उलट मला थोडे दुःखात सुख वाटेत.

पण या निरमोठ उणीवा भन्न काढण्याचा मार्ग या ग्रंथावर टीका करणे हा नसून, याच क्षेत्रातल्या इतरदि व्यक्तींनी अमेच स्मरणग्रथ लिहिणे, हा आहे. शेवटी कोल्हटकरांचे गडकरीचरित्र काय, की 'गुरुपी' काय, वाचून हातावेगळे करताना मराठी वाङ्मयाच्या प्रत्येक भक्ताच्या मनात एक प्रश्न उभा राहिल्याशिवाय राहणार नाही. 'मी' 'मी' म्हणणाऱ्या विद्वानातून व साहित्यिकातूनहि सुंदर मराठी गद्य चिंतनमगसनागारगे मुळात 'अल्पक्षिति नट' कस जिद्द दाखवात ? वस्तुतः या ग्रंथाचे प्रश्नचिह्नित करण्यापेक्षा उद्गारचिह्नित करणेच मला अधिक आवडते असते ! पण मज्यामुळे याच प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा मोह आरत नाही. या प्रश्नाचे व्यावहारिक उत्तर 'पाठांतर'—जन्मभर उद्गार नाचवृणें भागणाच पाठांतर !—

उदाहरणार्थ कोल्हटकरांच्या ज्या पुस्तकाच्या मी ही प्रस्तावना लिहीत आहे त्या पुस्तकावर इतर प्रस्तावना नवकर पोणता प्रसिद्ध होत आहे, तो पाठावला मागण्याला मला आवडणारा वाटत नाही

हैं आहे. तर याच प्रनाचे काव्यमय पत्र मानउद्याचीय उत्तर 'भक्तिमानता' हैं आहे !
 चिंतामणराय जन्मभर गुगिजनाच्या गुगत तन्मय झाले, त्यांना त्याच मनापासून
 काव्य वाटले, हें त्यांच्या 'नाटकी' जीवनातले सगळे मोठे पुण्य होय. या 'भक्ति
 योगा' मुळेच त्यांना ही वाचासिद्धि प्राप्त झाली यात शक नाही !

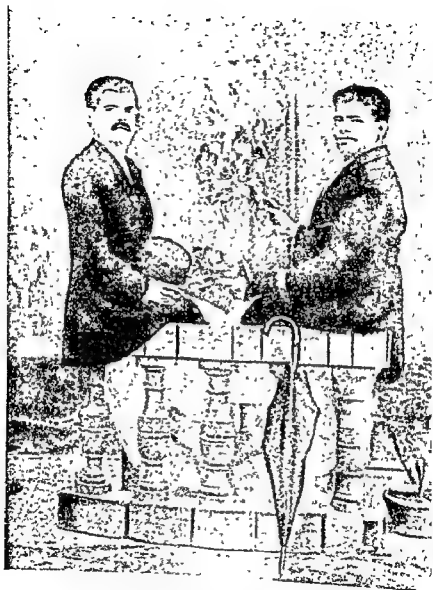
रंगभूमीची थोर सेवा करून थरल्यावर ज्यांनी वाङ्मयाची अमर सेवा प्रजापाली,
 अशा सत्यमार्गांना न्यात चिंतामणरायां स्थान आता अदल आहे

गुराराम भाषण, पिढ्यावर्षां

पुर्ण २

गुरुवार, १ जानेवारी १९००

श्रीराम के. क्षीरसागर

राम गणेश गडकरी आणि चिंतामणराव कुल्कर्णी
 'गडकरी मास्तरा'नी पुणे येथील गुणे यांच्या
 स्टुडिओत आपल्याने नेऊन काढवलेला फोटो

दुष्यप्रभाव-वृंदावन

भावगहन चन्द्रश्याम

राजसन्ध्यास गाराजी

दुधाकराच्या भूमिचेच
चिंतन करात असमाना

राम गणेश गडकरी

भारतात माघ नाराचा एक महान् नाटककार होऊन गेला त्याची जी नाटके उल्लेख झाली आहेत त्यात 'प्रतिमा' नाटकाचे एक हृदयस्पर्शी नाटक आहे त्या नाटकाची मध्यमर्ती कवना त्या नाटकाच्या नाटाने सुश्रित झाली आहे राजा दशरथाचे वैद्वानसान झाले त्यानेही राजपुत्र भरत आपल्या मातुल्लेखी अवता त्याला आपल्या विन्याच्या मृत्यूची गंधमाताहि नवत राजधानीतून त्याग त्यात निघून येण्यावर्या निमग्न जात तो अपाध्येन यात्रया निघतो राजधानीत मुमूक्षुतातच प्रवेश झाला पाहिले असा सनत अतल्यामुळे त्याचा रथ नगराबाहेर यात्रतो शेजारी एक भय मंदिर त्याच्या दृष्टीस पतत इक्ष्वाकुमुलाच्या स्मरानभूनीतील त्या मंदिरात राजनराण्यातील गतपुरुषाच्या प्रतिमा उभविळेल्या अवतात आपल्या मुलातील थोर पुरुषाच्या दानाच्या जिज्ञासने ता मुग्धित प्रवेश करता तेथील एक्या प्रतिमने वजन तेथील पुजारी करीत असतो 'हा काय?' "हा अय" "हा कोय?" "हा खु हा कोय?" "दिलीप" त्यामुळे आगली एक मनी प्रतिमा तिसर दण ती कायची ह विचारण्याचे धावस ता करीत नाही त्याग भीति घातत आग ही कोयची म्हणून विचारले आणि पत्नीही पुनःत्याने ती राजा दशरथाची म्हणून सांगितले तर ? असा वळी माणूस आपल्या मनाची वरपागी पसणूक करण्याचा प्रयत्न करतो थोडा वेळ थांबून तो पुन्हा पहिल्या प्रतिमे पाहून विचारणा मुरु करतो हा अतिशय ग्रहाराचा प्रसंग नाटककाराने चितारला आहे

'माझे नाटककार' लिहिण्यास आरम्भ करण्यापूर्वी मी माझ्या इष्टमित्राना सांगत अस की मग माझ्या प्रिय नाटककारातल पुष्कळच सामान्यच आहे त्यांही माझ्यातून वारसार ज्या गोष्टी ऐकल्या झाल्या त्यावरून त्याचीहि भावना असे की या गोष्टी अत्यंत प्रसिद्ध झाल्या पाहिजेत त्यामुळे तम्ह मला आश्चर्यच म्हणत, "अत्यंत, हं सय तुम्हांच लिहिले पाहिजे आणि तदि निस्तारण—'

पंचवाळीग सत्तेवाळीय वर्गीच्या माझ्या नाट्या आयुष्यात मी काही कमाई केगी असले तर ती एवढीच की मनुष्यतेचे अनुभव, थोडक्या लैंगिक आणि एका महान् नाटककाराच्या साक्षि-याने सज्जीत केलेल्या काही स्मृति

राम गणेश गडकरी

भारतात मास नाराचा एन महान् नाटककार होऊन गेला. त्याची जी नाटके उपलब्ध झाली आहेत त्यात 'प्रतिमा' नावाचे एक दृश्यदर्शी नाटक आहे. त्या नाटकाची मध्यवर्ती कल्पना त्या नाटकाच्या नायकाने सूचित झाली आहे. राजा दशरथाचे वैद्वानसान झाले त्यानेही रात्रपुन भरत आपल्या मातुल्लेखी अमनो त्याला आपल्या निव्याच्या मृत्यूची गंधर्वादी नमते. राजधानीतून त्याला त्वरित निघून येण्याविषया निमनग जाते. तो अंगोप्येन यात्राला निवता. राजधानात मुमुहूर्तावरच प्रवेश झाला पाहिजे असा सुनेत असल्यामुळे त्याचा रथ नगरागदरच यात्रतो शेवारी एन भय मदिर त्याच्या दृष्टीस पडते. इन्द्रादुमुताच्या स्मरानभूमीतील त्या मदिरात राजपराम्प्यातील गतपुरुषाच्या प्रतिमा धननिलेल्या असतात. आपल्या कुलातील थार पुरुषाच्या दशनाच्या जिज्ञातेने तो मुद्रित प्रवेश करतो. तेथील एनका प्रतिमेच वर्णन तेथील पुजारी करीत असतो. "हा कोण?" "हा अत्र" "हा कोण?" "हा रथ" "हा कोण?" "दिलीप" त्यापुढे आगली एक नवी प्रतिमा दिसते. पण ती कागाची ह विचारण्याचे धाडस तो करत नाही. त्याला भीति वागते. आपण ही कोणची म्हणून निचारले आणि पन्निशी पुजाऱ्याने ती राजा दशरथाची म्हणून सांगितले तर? अशा वेळी माणूस आपल्या मनाची वर्गपागी पसवणूक करण्याचा प्रयत्न करतो थोडा वेळ योगावून तो पुन्हा पहिल्या प्रतिमे पाहून निचारण सुरू करतो हा अतिशय उगाराचा प्रसंग नाटककाराने चितारला आहे.

'माझे नाटककार' लिहिण्यास प्रारम्भ करण्यापूर्वी मी माझ्या इष्टमित्राना सांगत असे की मला माझ्या प्रिय नाटककाराद्वारे पुष्कळसे सांगाण्याचे आहे. त्यानाहि माझ्यामनून वारवार ज्या गोष्टी ऐकल्या होत्या त्यावरून त्यानीहि भावना असे की या गोष्टी अवश्य प्रसिद्ध झाल्या पाहिजेत. त्यामुळे तेहि मला आग्रहपूर्वक म्हणत, "अवश्य, ह सर्व तुम्हीच लिहिले पाहिजे आणि तहि विलाराने—"

पंचेचाळीस-सत्तेचाळीस वर्षांच्या माझ्या नाटकी आयुष्यात मी काही कमाई केली असेल तर ती एवढीच की नरा-चाईट वळेचा अनुभव, थोडासा लैनिंग आणि एका महान् नाटककाराच्या सानिध्याने सज्जीत केलेल्या काही स्मृति.

राम गणेश गडकरी

भारतात माण नागाचा एक महान् नाटककार होऊन गेला त्याची जीं नाटके उपरब्ध झाली आहेत त्यात 'प्रतिमा' नागाचे एक हृदयस्पर्शी नाटक आहे. त्या नाटकाची मध्यमर्ती कल्पना त्या नाटकाच्या नागातच सूचित झाली आहे. राजा दशरथाचे देहमरण झाले त्यानेही राजपुत्र भरत आपल्या मातुश्री असतो त्याग आपल्या पिताच्या मृत्यूची गहनार्ताहि नसते. राजधानीतून त्याला त्यात निघून येण्याविषयी निमन्त्रण जात, तो अगोप्येन पायथाला निघतो. राजधानीत मुमुक्षुतामरच प्रवेश झाला पाहून असा सनेत असल्यामुळे त्याचा रथ नगराबाहेरच थांबतो. शेजार एक भव्य मंदिर त्याच्या दृष्टीस पडत. इक्ष्वाकुकुलाच्या स्मरानभूमीतील त्या मंदिरात राजराज्यातील गतपुरुषाच्या प्रतिमा स्तनिलेल्या असतात. आपल्या कुलातील धार पुरुषाच्या दशनाच्या गिशासेने तो मुग्धित प्रवेश करतो. तेथील एखाद्या प्रतिमचे घणन तेथील पुजारी करात असतो "हा कोण?" "हा अन्न" "हा कोण?" "हा रत्न" "हा कोण?" "दिलीप." त्यापुढे आगजी एक नवी प्रतिमा लिखते. पण ती कागाची ह निचारण्याच धातस तो करात नाही त्याला भीति वाग्न. आपण ही कोणाची म्हणून निचारले आणि पन्दित्री पुढाऱ्याने ती राजा दशरथाची म्हणून सांगितल तर? अशा चेष्टी माणूस आपल्या मनाची कपागी फसवणूक करण्याचा प्रयत्न करतो. थोडा वेळ घोगडून तो पुन्हा पहिल्या प्रतिमे पावून निवारणा सुरू करतो. हा अतिशय उद्दाराचा प्रसंग नाटककाराने चितारला आहे.

'माझे नाटककार' लिहिण्यास प्रारंभ करण्यापूर्वी मी माझ्या इष्टमित्रांना सांगत असे की मग माझ्या प्रिय नाटककारागडल पुष्कळस सांगायचाच आहे त्यांनीहि माझ्याकडून वारवार ज्या गोष्टी ऐकल्या होत्या त्यावरून त्यांचीहि भावना असे की या गोष्टी अवश्य प्रसिद्ध झाल्या पाहिजेत. त्यामुळे तद्दि मला आमहपूर्वक म्हणत, "अगर, हे सन मुम्हाच लिहिल पाहिजे आणि तद्दि विलाराने—"

पंचेचाळीस सत्तेचाळीस वर्षांच्या माझ्या नाटकी आयुष्यात मी काही कमाई केली असेल तर ती एवढीच की जरा-वाईट कलेचा अनुभव, योगसा लैरिक आणि एका महान् नाटककाराच्या साहित्याने सद्गृहीत केलेल्या काही स्मृति.

लेखनाला मुखात करण्यापूर्वी मी जेव्हा विचार करू लागले, तेव्हा माझ स्वार्थी मन पाहतो तो त्या माझ्या प्रिय नाट्यकाराच्या स्मृतीच्या आसपास मला फिरवू देईना—
 नुसारपणा करू लागले. मनाचा हिरमोड करून सांगेच गाडे निरसन्याचे म्हणून
 मनाच्या समजुतीप्रीत्यर्थ दुसऱ्या नाट्यकारापासून आरंभ घेतो. मित्रांनी मला विचारले,
 “अहो, हू कसे काय ? तुम्ही तुमच्या आजूच्या नाट्यकारांमधून लिहिणार होता ना ?”

माझ्या मनाच्या चहाच्या मला थोड्याच दुसऱ्यांमधून कंता येतात ? त्यांना दिले
 ठोकून की, ‘त्यांचे असे आटे, मी क्रमाने लिहिण्याचे ठरवले आहे.’ त्यांना ते तसे
 घाले, त्यावर त्यांनी अनुक्रम विचारला. मीं तो दिला सांगून. या अनुक्रमाने त्या योर
 नाट्यकाराच्या क्रम येताच पाहता तो मनाची पुन्हा नागाजी. लेखनाचे घोडे पुन्हा पेंड
 लाऊ लागले. आगल्ली एकाच त्या घोड्याला दागापाणी करून धोपटून धोपटून
 पूर्वार्धानंतर स्वारीची तयारी होते आढे का पाहण्याचे ठरविले. मित्रांच्या विचारणेला
 संयुक्ति उत्तर शोधून काढले, “माझ्या आयुष्यात, त्यांच्या त्यात ‘अत्यंत मज्जी’च्या
 आयुष्यात त्यांचे नाट्यकाराची दृष्टी पसरली आहे. तेव्हा अत्यंत मज्जीच्या भरत
 वाक्यानंतर त्याला गुन्धरिनाला मी मुखात करीन.” दुसऱ्या नाट्यकाराचे माझ लिखाण
 चाटू होत. त्यामुळे माझ्या समजूनदल अविश्वास वाटण्याचे माझ्या मित्रांना कारण
 कारण नव्हते.

वरीचें मासें वय होते. या वीस वर्षांत घर सोडून दुसरीकडे कधीच मी राहिलें नसल्यामुळे वेचेंन होतां. भल्या मोठ्या हॉलमध्यें पयारीनर (गादी सतरजी असली तरी नाट्यमंडळीच्या परिपाटातील अंधश्रद्धाचा पर्याय, हा शब्द आहे) बसून या नव्या जीवनाचीं भविष्यातील चित्रें पाहत—पण ज्या जीवनाला अपरिचित होता त्याची चित्रें तरी कधी पाहणार !—अस्वस्थपणे विचारांची भरसोड करीत असले होता. ‘महाराष्ट्र नाटक मंडळी’चे मित्राट होते तें.

दिवेलगणीनंतर थोड्याच वेळात दोन गृहस्थ माझ्या पयारीशीं येऊन उभे राहिले. त्यांच्या मागे दुमरे दोघेज्ज्य होते. पैकीं एकाशीं मासे औपचारिक बोलणें शालें होतें. त्याचें नांव होतें भाई देशमुख. माझ्या पयारीशीं उभ्या असलेल्या दोन गृहस्थांपैकीं एक जण भाईच्याकडे टक लावून पाहत होते. हॉलमध्ये येताना हे उभयताहि मोठ्या आवाजात येथ्ता होते. पैकीं एकजण विडीहि ओढत होते. त्यावरून या उभयता कोणी त्यांना त्यांच्या असाव्या अशा मी अडाच वेला. पयारीशीं येऊन उभे राहताच मीहि उठून नमस्कार केला. तातटोत विडी ओढणाऱ्या गृहस्थानीं इमजात प्रश्न केला, “तुम्ही नि. कौतूहलकर ?”

मी मराठीतच उत्तर दिलें, “होय.”

पुन्हा त्याच गृहस्थाकडून प्रश्न : “श्रीपाद कृष्णाशीं तुमचें काहीं नातें आहे ?”

“होय ! ते माझे चुळत गेले.”

माझे उत्तर ऐकून त्यांना समाधान वाटल्यासारखे दिसले. मला “बता, बता.” म्हणाले आणि दिशेनें विडी पेटवीत उगेसच्या गृहस्थाना म्हणाले, “अप्पा, माझ्या पुढल्या नाटकातील हीरो आज तुमच्या कंपनीत राहायचाला आला आहे.”

असे म्हणून ते उभयताहि तेथून गेले. त्या व्यक्ती कोण हें जसे मला कळलें नव्हतें तसेच ते काय म्हणाले याचा अर्थहि मला उमगला नव्हता. त्यांच्या पाठोपाठ उभे झमलेले भाई देशमुख आपल्या पयारीकडे जाता जातां मला म्हणाले, “तुम्ही यांना ओळखून नसात ?”

मी म्हटलें, “नाहीं.”

त्यावर ते म्हणाले, “त्या दोघांपैकीं उच्च, गोरटेले, जे काहीच बोडले नाहीत ते अप्पा टिपणीस, कंपनीचे एक मालक.”

एवढ्यान उतावीळपणें ते दुसरे गृहस्थ म्हणाले, “आणि जे बोडले ना ते गडकरी. ते मंडळीचे नवे नाट्यकार आहेत.” या गृहस्थानीं माझ्याच पयारीनर बैठक मारली. इकडच्या तिकडच्या गोष्टी करीत मी कोण, काय, नाटकात क्यां आलो वगैरे उरीच माहिती मला मिचाली. त्यांनीं आम्हां नाट्यसंगमनात पदार्थे म्हणून सांगितले. हे मंडळीचे खास निनोरी नट होते असें नंतर मला कळले. ‘महाराष्ट्र मंडळी’तील माझा गृहप्रवेश सापत्ताई साठेचारच्या सुमारागला झाला होता. व्यक्तीपक्षाच्या गृहनेत्रमाणें, खान वगैरे

करून मला निरात होऊन दुसऱ्याशी परिचय करून घेण्यास त्रिचा स्वतःचा दुसऱ्यास करून देण्यास विरोध अगधीच नव्हता. नाटक मंडळीतील प्रत्येक राजपुरुष वेप पालटून सायनाळच्या नगरसचारार्थ बाहेर पडला होता.

पराजण्याच्या गडकरी हे नाव सांगण्यात जे औत्सुक्य होते, त्याचा माझ्या चेहऱ्यावर त्यांना प्रत्युत्तरार्थ अपेक्षित असा परिणाम झालेला दिसला नाही. म्हणून त्यांनी "तुम्हाला गडकरी कोण हे माहीत नाहीसे दिसते?" असे म्हटले आणि त्रिचाच्या टिचक्या जमिनीवर मारल्यामारल्या करून पुन्हा त्याच त्रिचावर फुग मारीत बोलू लागले, "अहो, मासिक 'मनोरजन' मध्ये 'गोविदाग्रज' म्हणून ज्याच्या कविता नेहमी येतात ना, तेच हे।"

त्यांनी अपेक्षिलेले आश्चर्य घ आदर माझ्या चेहऱ्यावर उमटताच मला आगरी एक घडा देण्यासाठी ते पुढे बोलू लागले, "अहो, 'बाळराम' या नावाने विनोद लिहिणारे तेच हे गडकरी।"

"गोविदाग्रज म्हणून ज्या कविता येतात त्या गडकऱ्याच्याच ? त्यांनी नाटक लिहिले आहे ?" बाळराम या नावाने मी तितका घायाळ झालो नाही पण गोविदाग्रज कवि म्हणजेच गडकरी व त्यांना एक नाटक लिहिले आहे हे ऐकून मी आगरी चाटून पडलो ! गोविदाग्रज म्हणजेच गडकरी ! नेहमी मोठा माणूस पाहिला आज, आणि तो प्रत्यक्ष आपल्याशी नोळखामुद्रा.

श्रीपाद कृष्ण हे त्या वेळी नाट्यसृष्टीत केवढे थंड होते याचा प्रत्यय नाटक मंडळीत आल्यानंतर मला परोपरी जाणवत होता. कोल्हटकर नावाचे कोणी तरंग मंडळीत राहण्यासाठी आले आहेत आणि श्रीपाद कृष्णाचे ते एक नातेवाईक—छे. छे. प्रत्यक्ष चुलत भाऊच—आहेत, ही बात मंडळीभर सर्वतोमुखी झाल्याने मी एक सर्वांच्याच कुतूहलाचा विषय झालो होतो. नाट्यकार श्रीपाद कृष्णाच्या लैङ्गिकामुळे मंडळीच्या प्रमुखामुद्रा सर्वांची माझ्याशी वागणूक स्नेहपूर्ण होती. माझ्या दृष्टीने अनिष्ट गोष्ट एकच होती की त्या मानाने माझी ग्रीक चान्चपणी कोणी वेळी असती तर निराशेविना त्याच्या हाती लागण्यासारखे मूळ भाटनल मजकूर काहीच नव्हते. पराजपे पहिल्या भेटीच्या वेळी या सुवातेच्या जादूनेच भारले होते. म्हणूनच ते आपणाने रोजगाराला आले. पण गडकरी म्हणजेच गोविदाग्रज त्रिचा बाळराम हे मुद्रा मला माहीत नसायें याचे त्यांना आश्चर्य वाटले.

मार्ही दिवसानंतर सर्वांच्या विरोध परिचयावरून मी जो अदाज नावला तो असा की श्रीपाद कृष्णाच्या नावाप्रमाणेच 'कृष्णाजी प्रभाकर' या मंडळीच्या दैवताने माझ्या कविता जे परिचयपत्र दिले होते ते व पहिल्याच भेटीत या मंडळीचे नवे नाटककार यांनी माझ्याविषयी जे उद्गार वाटले होते ते, याचा सुपरिणाम उरोवरच्या मंडळीच्या माझ्याशी सौजन्यपूर्ण वागण्यात दिसत असे.

थोड्याच अवधीत पराजपे, रानडे (हे एक दुय्यम क्रमाकाचे नट होते) हे माझे विशेष स्नेही झाले. पराजप्यांनीच मध्य गडकऱ्याच्या तोंडच्या 'अप्या, माझ्या पुढच्या नाटकातील हीरो आज तुमच्या कपनांत राहायला आला आहे।' या वाक्याचा अर्थ नाटक मंडळीच्या भाषेत समजावून सांगितला. एक दिवस आम्ही हिंडायचास गेल्या असता पराजप्याच्या आग्रहावरून नाटकातील दोन-तीन भाषणे उघड्या माळावर मी रंगरंगीत स्वरात म्हणून दाखविली. ती ऐवून ते म्हणाले, "गडकऱ्याचे भविष्य शब्दरा. गंरे होंगार! आज ना उद्या तुम्ही नाटकाचे हीरो म्हणून गांगार!" त्याच्या अशा प्रोत्साहनामुळे नाटक मंडळीच्या जीवनातून मला विशेष उमेद वाटू लागली.

मी नाटक मंडळीत दाखल झाल्यापासून चार महिन्यातच मुर्झेचा मुकाम सुरू झाला. या मुकामातच गडकरी यांच्या 'प्रेमसंन्यास' नाटकाच्या तालमी सुरू करून हें नवीन नाटक याच मुकामात रंगभूमीवर आणण्याचे चालकानी ठरविले होते. मध्यतरीच्या काळात श्री. दगवतराय (अप्या) टिपणीस—मालकापैकी एक—याचा माझ्यावर पारच लोभ जडला होता. त्याप्रमाणे त्याचे धाकटे धु माधवराय यांनी तर घुळनानंतरच्या जळ्यात मुकामी आपल्या खोर्गतच राहण्यासाठी आग्रह केला. मालकापैकी हेहि एक होते. त्या वेळी ते प्रमुख नायिकेच्या भूमिका करीत. मी निनती केल्यावरून अप्यांनी मला 'प्रेमसंन्यास'चे हस्तलिखित वाचायलास दिले होते. त वाचून मी स्तमितच झालो. कोल्हटकराच्या नाटकातील सद्गद्ग, त्याचा त्रैदिक कोणिसाजपणा, नाटकाच्या कथानकाची शुष्क वगैरे गोष्टी सार्थ समजून त्याचा आनंद घेण्याची पात्रता माझ्यात नव्हती. त्याचप्रमाणे कांयपर भाग समजावयाम पारच दुर्गंध वाटे. आमच्यासारख्यांना खादिल कर हेच नम्रकरा वाटत. परंतु गडकऱ्याच्या नव्या नाटकात सद्गद्ग काव्यपर अमूर्तहि परिणामकारी होते. विनोद तर मी दिलेले मतच शक्यतःपद च्छावयाच. जो भाग कळला नाही तो अप्यांनी एखाद्या विद्याध्याला समजावून सांगारा असा वारसावासह समजावून सांगितला. नाटककार गडकरी म्हणून माझ्या अनुभवी डोळ्यांना निराळेच चित्र दिसू लागले.

पात्रयोजना करिताना प्रत्येक गांधळ एका घटनेमुळे झाल्याचे प्रयोजनीच्या निममळी वटून कानावर आले. याच सुमारास गडकरीहि मुर्झेस आले. 'प्रेमसंन्यास' नाटकाने मलाहि एक लहानशीच चरण्या अर्जातील न्यायधीशाची भूमिका मिळाली होती. भूमिका करण्यातपतहि रंगभूमीचा सराव झाला नसल्यामुळे आमविश्वासाच्या अभावी, 'लहान तर लहान, नवीन नाटकात भूमिका मिळते आहे' याच आनंदात मी होता.

घुळें मुकामी मी जेव्हा मंडळीची नाटके पाहू लागला तेव्हा मला वाटले, आपण कोणत्या शाळाचा पाला? दंडाघुड्या नसलेल्या पालापाचोळ्याची आणि आपली लावकी एकच. चवसरराय प्रधान, अप्या टिपणीस, काका रानडे, कारागानीस, पराजपे, कुळकर्णी, विंगळे, दसरदार—एक ना दोन. एकापेक्षा एक सरस. चवसरराय प्रधानांना भूमिका

पारिछे म्हणजे असे वाटे, याच्यासमोर वामाग उभा राहणारा निर्लेज, निधड्या छातीचा त्रिना मूर्खच असला पारिछे. मित्रमंडळीच्या मदच्छेने व अप्पा टिपणीसारख्याच्या प्रोत्साहनाने पहिल्या दोनतीन महिन्यातच उमेदवारीचा उतरठा मी ओलाटू शकलो.

मंडळीच्या त्रिहाडीच गडकन्याच्या वारवार भेटी होऊ लागल्या. ते मंडळीत आले की पहिल्या दहापाच मिनिटात माझी चौकडी करीत, मी तिथे नसले तर मी जेथे असेन तेथून मला नेलावण्यात येई. एक दिवस आपल्या खोलीवर ते मला घेऊन गेले. घोवीतलगाच्या चौफात चारपाच मजली इमारत अद्यापि उभी आहे, त्या वेळी 'प्राग मंडाल' हे त्या इमारतीचे नाव असावे. त्या इमारतीत 'मुखनिवास' नावाची जेवणग्राहण्याची सोय असलेली एक खानावळ होती, त्या खानावळीतील एका रस्त्यात पोर्तुगेज ते राहत. मी एकमेक दिवसाआड त्याच्या खोलीवर जाऊ येऊ लागलो. मी गेलो म्हणजे नवीन रेंज त्रिना कविता लिहिली असेल तर ती प्रथम वाचून दाखविणे, लेखनासाठी ज्या विषयाने बुद्धीचा कजा मिळविला असेल त्या विषयाचा मांडणी करून चर्चेसाठी आवाहन करणे, खरोखरच मुद्देबाबत एखादी सूचना मला करावीशी यादली तर लहानमोठा हा भेदभेद विरहून ती फली तर तत्वात रीनारणे बंगरे गोष्टी नित्याच्या झाल्या. अशा भेटीत किती वेळ गला याचे उभयतानाही मानच राहत नसे. मैत्रीच्या धाग्यादोन्यांना निव्हाळ्याचा पाळ पडत चालला.

त्याच्या एका लेखात माझ्या सूचनेची नावानिशी नाड झाल्याचे वाचून मी हसला 'मासिक मनोरंजन'मध्ये वाङ्मय या नावाने त्याची एक विनोदी लेखमाला पुढीलच सुरू झाली होती. 'लेखाच्या माहितीची पुरवठागारी' या दुसऱ्याच लेखात उपर सुलगी उपाड्याची अशी तर तिचे मीठ तोडणे, ऊन पाणी देणे बंगरे उपाय योजित तेव्हा टरीगाडी ही योजना मी सुचविली होती. तिचा उद्देश करून गडकरा म्हणता, "आमचे मित्र चितोपन याच्या सूचनेप्रमाणे, माजोर प्रमाणे टरींग ऊन पाण्याची रतीप्रति सुरू देला." वर्तमानपत्रात, त्यानच्या त्यात 'मनोरंजन' सारख्या प्रमुख मासिकात, नाव येणे अप्रत्याशित समजून जाण्याचा तो काळ होता. त्यातून मी अशिक्षित, नागरी, एखाद्या विद्वानाने इच्छित विचार अस्त, "कौग हे विनोदा गोमा गणेश" आणि हा विचारणारा मगच हा प्रश्न करणार असा भासा (गेर)गणन झाला होता. तर त्याग आपण उत्तर काय देणार ? गोमा गणेशाप्रमाणेच राम गणेश याच्या पित्याच्या नावाचे माझ्या पित्याच्या नावाची साधर्म्य अगळे तरी त्यामुळे प्रश्नकर्ता निश्चय कसा होणार ? गडकन्याच्या या मित्रप्रस्तावाला त्या वेळी मी खरोखरच धास्ती घेऊन बघील्ल्याच्या विद्वाना हा मर्यादातिक्रम होतो आहे असे मला वाटले. औपचारिकतेसाठीही पुढा अत्र न करण्याची मी त्यांना विनंती केली.

त्याच्या सानिध्य त्याच्या तज्ज्ञता बुद्धीचे पैद, ओगटणी विचारणा घाट आणि मी गणेशापाशी तेल्या जाल्यावर अशी मग वाटे कधीमधी 'प्रमाणवाग' मधील

प्रवेशांचें वाचन, कधीं गुरुचें बुद्धिचास्य पडून देण्यासाठीं कोल्हदकरांच्या एखाद्या प्रवेशार्थी मामिक चर्चा, कधीं स्वतःच्या पुढल्या नाटकातील महत्त्वाच्या प्रवेशाचा कथामाग याप्रमाणें प्रत्येक भेटींत नवीन काहीं ना काहीं बुद्धीच्या दिपडून सोडणारे, चर्चित करणारे ऐकावयाला मिळे. या सर्व कार्यक्रमान फर्निदेला चुकून स्थान नसे. एक तर मी सातारसारख्या राज्याच्या रेडेवडा दहसून आलों होतो, शिधग वेताचेंच. त्यामुळे कोणाची निद्रा केन्ही तर तीं मला कळण्यामागरीहि नव्हती. आणि एखाद्या गेडुत आतांच्या सवें गोष्टीची जाणवारी करून देऊन त्याचा चारचौरात उपहास न झाडा म्हणून जसा एखाद्या चतुर सगारी मनुष्य दक्षता घेतो तसूत गडकरी माझ्याबद्दल दक्षता घेत. मला शिकवून सवळून सजान करण्याचा जणु त्यांचा उमनम चावू होता.

ॐ ॐ ॐ

मुंबई तेव्हांची काय किंवा आतांची काय, तिचें सौंदर्य सदैव विलोभनीय आहे. बाणभट्टाच्या महाश्वेतचें जेजें चिरताळण्य होतें तसेंच मुंबईचें आहे. त्या वेळीं निच्या सौंदर्याला आगळांतच बहर येणार होता. त्यावेळचे दादशा पंचम जोजे भारताच्या भेट देण्यासाठीं येणार होते. ठेवणीतील बन्नांझार घाटून मुंबापुरी त्यांचें स्वागत करणार होनी. अशा ठेवणीच्याच बसूनून ऐन वेळीं एखादें विचारी जीव निचाणू उपडून समारंभाचा वेरंग होऊं नये म्हणून सर्व प्रसाराची काळजी घेतली जात होती. उताण जिज्यांतील औष बोन खडल्यात विचारी प्राणी म्हणून माझी नोंद झाली होती. अशा मोकाड वादल्याच्या प्राण्यांना सरकाच्या डावून टाकण्याचा प्रयत्न चावू होता. 'महापटू नाटक मंडळी'त माझा मुगावा लागताच माझ्याबद्दल गुन चांक्शी सुरू झाली. हें माझ्या कानी येतांच आतिशयप्रमाणे पाठीशीं उभ्या असणाऱ्या गटकांच्यांना घडलेली इत्यभूत हकीमत मागितली. त्या अगतिक परिस्थितीनें तर मला माझ्या माग्याचा नाटकाचा रस्ता दाखविला होता. मला घेऊन गडकरी आपाचेकडे आले. त्यांच्या कानीं सर्व परिस्थिति घातली. अप्पांनीं निष्काळजी राहत्याविषयीं मला आश्वासन दिले. कुयाकुगाच्या भेटी घेऊन काय काय केले तें पुढें अप्पांनीं गटकांच्यासोबतच मला सांगितले. हिंदीत एक म्हण आहे, "जहाँ न पोंहचे रसि वहाँ पोंहचे कवि !" तसेंच नाटकाच्याचेहि आहे, असें इतक्या वर्षांच्या अनुभवांनीं मी म्हणूं शकतो. अप्पांनीं खटपटी खटपटी करून माझी या बालटांतून मुद्रा केन्ही.

तालीम ! 'महापटू नाटक मंडळी' सारख्या प्रमुख मंडळीच्या नव्या नाटकाची, तालीम ! माझ्या मनाला तालीमीची ओढ सधर्मी होती. नाट्यव्यवसायांत प्रवेश केल्यापासूनच मला असें वाटूं लागले होतें की, आजवरच्या व्यवसायाच्या भ्रमंतीत आरल्या भाग्योदयाचे नेमके हेंच स्थान होतें, जें आजवर आपल्याला गवसत नव्हतें. ती

पत्रास मागसाठी एकत्रित, मध्यमवर्गीयांच्या जीवनाला शोभेची राहणी, नाटकासारखा कलापूर्ण व्यंसाय, महिन्या दोन महिन्यांनी ऋतूवे लागणारे मुकाम, त्या मुकामातील नाटकाचा पुन्हा नवीनपणा, नवे नाटक, नस प्रेक्षक, त्यानिमित्त त्या त्या गावातील विद्वान् आणि नामजत लोकांच्या होणारा परिचय, सर्व जसे पाहिजे होतं तसे ! आता आपल्याकडून कस होता नये, तालमीत जेवढे शिफण्यासारखे असेल—मग ते आपल्याला असा वा दुसऱ्याला असो—तेवढे शिकून, अभ्यासून आत्मसात केले पाहिजे. त्यातून पहिल्याच भेरीत नव्या परिचयाने गागरून गेल्या माझ्यासारख्या नवऱ्याला पुण्यात शास्त्राच्या शाळेत धीर देऊन ज्ञानी आपलसे करून घेतले होते त्या गडकऱ्याचे नवीन नाटक होतं त

ज्या कालासमधी मी लिहिला आहे त्या पैली गडकरी हें नाव किती साहित्यिकांच्या जिवा वाचकांच्या स्मरणात असेल, प्रश्नच आहे. 'रगभूमि' मासिकातील [त्याचे वर्गणीदार ऐकल्याच्या अनेकचवऱ्यांच्या मयादेत होते] काही लेख, 'मनोरंजन'मधील चारदोन निनोदी लेख, काही कविता एवढेच त्याचे मर्यादित लेखन झाले होते. तिनयी नाटकासारखा चमचमगाग तुरा शिरोमढिलात साचला जायत्याचा होता. या लेखाच्या वाचनात पाह्य थोडे वाचक असे असतील की ज्यांना रसिकाना गडकऱ्याची उमेद बारा पाहिजे असेल त्यांपेक्षा थोडे अधिक असे असतील की ज्यांनी रीतिमंदिराच्या पायऱ्या भगमर चढताना गडकऱ्यांना प्रत्यक्ष पाहिले असेल त्याच्या अकारण मृत्युमुळे हाय हाय करणारा पण मुक्तपंडांनी त्याचे गुणगान करणारा जगच मोठा वर्ग विद्यमान असेल, पण आजचा सर्वसाधारण वाचक किंवा प्रेक्षक हा प्रसंगाने उचलून येणारा, अलौकिकत्व कमी करणारा, पण त्याच्या जीवनाची पूर्णपणे अपरिचित असणारा असाच असेल. अशाच्या दृष्टीपुढे धगभर जरा ती मूर्ति उभी करिता आधी तरा माझ्या या सगळेपाच चीन झाल्याच समाधान मला मिळेल

सद्भगवान् एकक स्मृतिपुण्याची शुरुवात अथवा एकत्र हा एवढा पुष्पहार कशासाठी ? हा हार एवढ्यासाठीच की योगायोगाने आज तेनीस जानेवारी आहे आज गडकऱ्याचा अस्तित्वाचा स्मृतिदिन आहे देवी सरस्वतीच्या मंदिरातील पंडितांच्या मद्रागभेरा हा दिग्विजयी नाट्यकार उच्चासनावर अभिष्टित झाला आहे त्याच्या आगमन प्रसंगी द्वारगवानी गिलेल्या स्वागताच्या व्यंग्या, स्थानापन्नतेनंतर भाष्यारणादमानी भिक्षुसह गाविलेले स्तुतिपाठ अथवा वातावरणात निनास आहेत. चला वाचक, माझ्यासारखे या आश्रम त्या प्रतिभासपत्र, महाराष्ट्राच्या आजूच्या नाट्यसंग्रहाच्या स्मृतिगमार्थावर पुष्पहार समपण करून भगव्या अत करणाने त्याला अभिवादन करू । त थार रचनासाराच्या उग्य, मध्य, अन्न अशा तीनही अंगथा अनुभावलेल्यापैकी मीही एक आहे हें माझ्याच की दुर्दैवाचे ते आर्तही मला सांगता येत नाही.

‘प्रेमसन्वास’ नाटकाच्या तालमी अजून कारगमनीत घेत. नाटकाच्या शिष्टांगपेक्षा न्यायी भूमिचा समजून देण्याची हानोरी विशेष होती. त हाट्याचे मान्तर निवा प्रोफसर होते. त्यामुळे भूमिकेच्या कारीगरासक त्याचागाचा पूर्णगाने नगच्या गळी उत्तरविण, त्या त्याच्याकडून सार्थ वगुन घेणे या गोष्टी ते सहन करात तात्मीसगधी आम्ही एक दिवस जेळत असता गन्करी म्हणले, “कोल्हकर ! तुम्ही जमागी. एकाचा सत्र नाटकाच्या भागवताच्या तात्मी तुम्ही पाहण्याला पाहिजे होत्या ” मी म्हणाला, ‘ जरा मरीच्या निममडळीच्या ताडून वारवार अंगाच प्रमारेचे उद्गार ऐकायचा मिळतात ”

ते विशेष गर्मीर होऊन म्हणले, “त्याच्या तालमी मी पाहिल्या नव्हत्या पण निरनिराळ्या घटनांमुळे, त्या वेळच्या भूमिचाच्या मन स्थितीमुळे, एकदर भूमिकेच्या मनोरचनेमुळे ते ज्या क्षण विचारीत, त्याची त्याच्याची चर्चा करताना आपण नटापुत्रा दुसऱ्या एकाचा खासगी मागवारी जेळत आहो असें याचे मुसकृत मध्यमवर्गीय समाजत बुद्धिजीवी नरपण कसे धिगागा घालतात—कम वागतात याचे प्रतिनिध कमगपरात उडानान रेगणले आहे कमलाकराच्या तिसऱ्या अनालील भूतमहालाच्या प्रवेशाचा मला फार जारसादेने अभ्यास करायचा आहे अस त म्हणत आमहत्वेनतर त्याच्या आसपास जी कागदवत सापल्या त्यात कमलाकराच्या भूमिनेची वही, विशेषत त्या प्रवेशानप्रतीची निष्ण होती ”

अनेक एका कारगमरचे ‘प्रेमसन्वास’ नाटकाविरया जेळत असता गन्करी म्हणाले, “वेळ भागवतामुळे हे नाटक ‘महाराष्ट्र मंडळी’ने घेतले आमच्या नयनराय गण (प्रधान) आणि अज्या याना माझे नाटक विदेश आनडले होत पण निगेमर मंडळीचा दरमारा माझ्या मार्गेत अडथळा आणीत हात ”

फिलोस्फर मंडळीच्या दरमाराचा मला नीटसा अधराध हाग नाही असें पाहून त म्हणाले, “मी पर्वार तर नहतांच पण उलट फिलोस्फर मंडळीत मान्तर निवा नेअररीपर हाता तेव्हा प्रतिष्ठित मंडळीच्या मताने माझ्यात ह माठच वैगुण्य ! एका नाटक मंडळीच्या डॉअररीपरन लिहिले नाटक मुदिल्लित म्हणून समजल्या जागच्या प्रतिष्ठित ‘महाराष्ट्र नाटक मंडळी’ने समयाकचे ही गोष्ट सगोनाच मानगारी नव्हती (काही व्यक्तींचा त्यानी नामनिर्देश वेला, त्याच्या पुनरुच्चारक बाग नाही) तेव्हा अज्याना भागवताना एक वेळ नाटक ऐकण्याचा आग्रह कला भागवतानी ते मान्य केले आमच्या वाचनाचा दिवस आणि वेळ ठरनी मा वही वेळून ठरल्यावेळी त्याच्या रोगान मला नेआरामबुर्बापर बसले होते मग उगायचा माधून वाचनाला मुद्यात करमणाला सांगितनी पहिल्या दिवशी एका अमाच वाचन झाल्यार, ‘आज इतरेच पुरे’ म्हणून त्यानी थानप्रकाश सांगितले वाचन मुरु शाळ्यानतर थोड्याच वेळात त आगमबुर्बातच उठून बसले आणि विशेष रथ लावून ऐकू लागले. वाचनानतर त विचारमग्न असता ‘उया वेरु वेरु’ म्हणून विचार आणि जायत्या निघाला

पन्नास मागसाठी एकत्रित, मध्यमवर्गीयांच्या जीवनाला शोभेदी राहणी, नाटकासारखा वगवृष्टी व्यंग्यात, महिन्या दोन महिन्यांनी जलवे लागणारे मुकाम, त्या मुकामातील नाटकाचा पुन्हा नवीनपणा, नवे नाटक, नवा प्रेक्षक, त्यानिमित्त त्या त्या गावातील विद्वान् आणि नामनेत लोकांचा होणारा परिचय, सर्व जसे पाहिजे होत तसे ! आता आपल्यासडन वग्न होता नये, तालमीत जेवढे शिकण्यासारखे असेल—मग ते आपल्याला असो वा दुसऱ्याला असो—तेवढे शिकून, अभ्यासून आत्मसात केले पाहिजे. त्यातून पहिल्याच भेटीत नव्या परिचयाने गागरून गेल्या माझ्यासारख्या नवरयाला पुन्हा जिह्वाळ्याच्या शब्दाने धोर देऊन ज्यांनी आपलेसे करून घेतले होते त्या गडकऱ्याचे नवीन नाटक होत त

ज्या कालागमर्था मी लिहिला आहे त्या वेळी गडकरी हे नाम किती साहित्यिकांच्या मना वाचकांच्या स्मरणात असेल, प्रश्नच आहे 'रगभूंगि' मासिकातील [त्याचे वगणीदार टोकड्याच्या अनेक रचनांच्या मर्यादेत होते] काही लेख, 'मनोरजन' मधील चारदोन विनोदी लेख, काही कविता एवढेच त्याचे मर्यादित लेखन झाले होते. विजयी नाटकागमर्था चमचमगाग तुरा शिरोमदिलात खोचला जायचा होता, या लेखाच्या वाचकात फारच थाडे वाचक असे असतील की ज्यांना ऐकित्यान् गडकऱ्याची उमेदवारी पाहिली असेल त्यापेक्षा थोडे अधिक असे असतील की ज्यांनी कीर्तिमदिराच्या पायल्या भगभर चढताना गडकऱ्यांना प्रत्यक्ष पाहिले असेल. त्याच्या अकाश मृत्युमुळे हाय हाय करणारा पग मुक्तकडाने त्याचे शुभगान करणारा जगच मोठा वर्ग निश्चिंत असेल पग आजचा सत्रगाधार वाचक किती प्रेक्षक हा प्रसंगाने उचलून येणारा, अलौकिकत्व कडून करणारा, पग त्याच्या जीवनाची पूर्णपणे अपरिचित असणारा असाच असेल अशाच्या दृष्टीपुढे क्षणभर जरा ती मूर्ति उभी करिता आली तरी माझ्या या खगनेपाचे चीज झाल्याचे समाधान मला मिळेल

सदभंगूतत एवढे स्मृतिपाठाची शुक्ल चाहू असता एकत्र हा एवढा पुष्पहार कशासाठी ? हा हार एवढ्यासाठीच की योगायोगाने आज तेवीस जानेवारी आहे आज गडकऱ्याचा अटतितावा स्मृतिदिन आहे देवी सरस्वतीच्या मदिरातील पडिताच्या महासभत हा दिग्विजयी नाटकावर उच्चासनावर अधिष्ठित झाला आहे त्याच्या आगमन प्रसर्गा द्वारगमना दिलेल्या स्वागताच्या ललकान्या, स्थानापत्रतेनंतर भावचाराणादिकानीं निरुदासह गाविलेले स्तुतिपाठ अद्याप वातावरणात निनादत आहेत. चला वाचक, माझ्यासोस या. आपण त्या प्रतिभापन्न, महाराष्ट्राच्या आवटल्या नाटकागमर्थाच्या स्मृतिसमार्थावर पुष्पहार समर्पण करून भरल्या अत करणाने त्याला अभिनादन करू । या थोर रचनागमर्थाच्या उदय, मध्य, अस्त अशा तीनही अवस्था अनुभविलेल्यापैकी मीहि एक आहे हे भाग्याचे की दुर्दैवाचे ते आजहि मला सांगता येत नाही

वानानरणा स्मृतिरूपाने वानरत असलेले पादानयाल सापडत. महाराष्ट्र नाटक मंडळीचे ते कायदेशीर माध्यम नसताना सर्व माध्यमांवर त्यांचा दबक होता. "Not failure but low aim is crime" हे महाराष्ट्र मंडळीचे विरुद्ध भाग्यताच्या आचरणाने निद्व हात असे. निष्फल्य चारित्र्य, अभ्यास कृति, निष्फल्य करेची सेवा करायच्या ध्यास, निगर्वा, नि स्वार्था जीवन, नाट्यव्यवसाय हा प्रतिष्ठित व्यवसाय व्हावा अशी अहोसान तळमळ, शारारिक, वाचिर, सर्व प्रसारका निमर्गाची प्रतिकृता असताहि निष्फल्य अभ्यासाने अक्षय्य दर्जाचे कणवत म्हणून मिळविलेला सौख्य हे मंडळीत सर्वतोमुखी गोले जगारे गुण त्याच्या मृदूनतरहि त्यांना जिव्या टेंगण्याला कारणीभूत होते. 'भाऊदकी' तीत 'गंगोत्र' व 'वीचकरणा'तील 'वीचर' या त्यांच्या सर्वोत्कृष्ट भूमिका समजण्या गत. व्यवसाय प्रधानाच्या 'रामदासी' व 'मीम' या भूमिकांना झिळ देणारे भाग्यत हेच चाळीस मान्यर होते.

तालमीची घडा झाल्यानंतर पाच मिनिटात तालीम हॉलमध्ये नीटनेटून कपडे व डोक्याला टोपी घातून प्रवेशाने हजर झालेच पाहिजे, प्रवेशाची नफळवही त्याच्याजवळ असली पाहिजे, तालमीस येण्यास थोडा उशीर झाला किंवा मध्यतरा नदर जावयाचे असेल तर तालीममास्तराची परवानगी घेत घेव पाहिजे. तालमीत संदेय सावधान असले पाहिजे, स्वतःच्या भूमिकेतील किंवा एकादर नाटकाच्या सदसर्गातील काही शब्दा असल्यास, आदर्शाने ती तालीममास्तराच्या कार्या घातून तालीम समाधान करून घेतले पाहिजे—अशा तालमी मंडळी दोन-अडीच तास तयारच दुपारी साडेतीन तास चालत. अशा चार महिन्यांच्या तालमीने गद्य नाटक व महा महिन्यांच्या तालमीन मगीत नाटक रंगभूमीवर येई. तालमीत पान, तमास, निडी-बाडीला सक्त मनाई होती, तसेच कोणी विद्वान् नाटककार किंवा जगता गृह्य आल्यास त्याचे सर्वोत्कृष्ट स्वागत होत असे. तालमीत शिस्विलेल्या गोष्टीचा अभ्यास, चिंतन, मनन, सारा या गोष्टी नगाने आपल्या खोलीत किंवा सावेजनिक हालमध्येहि करावयाच्या असत, तालीममास्तराला बघत तर तो पात्रावेली नगाल आपल्या खोलीत जडा शिष्टा देत असे. अशा कार्यानीस, पोतनीस आणि दाते (लीला, मुशिला) यांना तालमीव्यतिरिक्त अलाहिदा शिक्षण 'प्रेममन्यास' च्या भूमिकांचे देत असत.

याच मुझामात अभ्याचा विवाह झाला नूतन विवाहामुळे असो, वा मातृभाषा आपलातील मन्भेदामुळे असो, प्रत्येकाप्रमाणे अभ्याचे वर्तन असे. ते तालमीना कधीच हजर नमत. पण 'प्रेममन्यास' च्या हदयाची याजना मात्र अभ्यानांचे केली. मंडळीचे विरोधहा नाटके पारशी पणर असत. तालमी पूर्ण होत येऊन नाटक लागण्याची ताराव जवळ येत चालली. तालमीच्या रागगात्रून नाटकाच्या यशाची सारी वादत चालली. तरा देवाचे व कपडे यावर होण्या शब्दांचे योगेहि वादत चालले. प्रवेशाची बाळवेळ व पात्राचा दर्जा पाहून त्यावर चर्चा होऊन कपड्याची निवड करण्यात येई. या वागवारीत किंवा पूर्ण तयारीत गडकरी विरोध भाग घेत नसत. नाटकाची तारीख जवळ

जन्मजात बहाल केलेल्या व स्वतःच्या बर्माईने वाढीला लावलेल्या शैक्षिक गुणदोषांचें प्रदर्शन या नाटयरूपानें जनतेपुढें मांडलें जाणार होतें. त्यामुळेच की काय, ऐन तादृश्यांत उमळणाऱ्या त्यांच्या प्रतिभेला उधाणाचें वारें सुटलें होतें. प्रत्येक लाटेमर्या होणाऱ्या भूभ्रंशेभाच्या आक्रमणानें त्यांची प्रतिभा मोटमोठ्या शाफा टाकूं लागली. या निच्या शापेनच शब्दाच्या वाक्याच्या मर्यादा मकुचिन वाटूं लागल्या. नवीन शब्द स्फुरू लागले, उमटूं लागले, कव्यनापूर्तीगात्री वाक्याना नवी पळेइराग वळणें घ्यावी लागली. त्यामुळे प्रोब्लिमवर काम करणाऱ्या सचकलेल्या व्यंगस्वरूपावागण्या नटाची कुचंबणा शाली, अद्वयगूक शाली. ते शब्द, तीं वाक्ये, त्या कव्यना, सर्वच नवीन. यापैरीं काहीन त्यांना पेलेंना—शेपेना. वाटेत त्या शब्दावर ने जोर देऊं लागले. त्याबरोबर प्रेक्षकाचाहि गोवळ उडूं लागला. जमीनअधिष्ठ प्रमाणात हीच अरस्था कथवंतगव टिपणीसांचीहि शाली. त्यामुळे प्रेक्षक बारबार कुचकळ्यांत पडूं लागला, कथानकाचा घोडाळा होऊं लागला. 'प्रेमसंन्यास' नाटकाचा तरा गूरधार कमलकर व त्यानें निर्माण केलेल्या गुंताड्याचा उजळ करणारा विचारग. त्या दोन पानार्चाच त्रैधातिरपीट उडाल्यामुळे प्रथम प्रयोगाकर त्याचा थोडा तरा परिणाम झाल्याविना गडिल नाही.

नाटकाच्या आरगांतोळ मनभेदामुळे अथवा टिपणीस 'मराठाटू मडळी' यापूर्वीच मोडणार होतें. पण त्या मंडळींना गुररथानीं असलेल्या स्वाडिलकरांनीं "मुनई मुक्काम आहे त्या मचांत पार पाडत पाहिजे. भागवतासारग्या एक आधारस्तंभ कोसळला आहे, तेव्हा तुमचे मनभेद विसरून एका सत्येच्या लीकिनाकरता एकजुटीने प्रकून व्हावयाला पाहिजे" असें इडगून रडगून घडणाऱ्यामुळे अथवा आपले कर्मांनीं तोडणें लावणीकर टाकलें. त्याच सनवीवर त्यांनीं 'प्रेमसंन्यास'मधील भूमिकेचाहि इन्कार प्रत्यक्षपणे न करता चालूकल केली. त्याचा नाट्यप्रयोगावर अनिट परिणाम झाला. प्रथम प्रयोगाच्या दुसऱ्याच दिवशीं स्वाडिलकरांनीं अथवा प्रथम प्रयोगाच्या अवपशाखल घोल्लाना "तुमच्या अशा कृत्यामुळे एक नया नाटककार जगातून उटणार आहे याची तुम्हाला जाग आहे का ?" म्हणून प्रश्न टाकून त्याच्या जनावदारीची त्यांना सीम शब्दान जाणीव करून दिली. इतकेच नव्हे तर काही प्रवेगाची त्याच वेळीं स्वतः तालीम घेतली. स्वाडिलकरांच्या या नव्या नाटककाराभिर्पयांच्या जिह्वाळ्याने गडकरी भासवले. गडकरी त्यांना 'कारा' या घग्गुनीं स्वाडिलकरांच्या नावानें सनोधू लागलें. लीकिनात स्वाडिलकराची कारावर्दी स्थापना करणारे गडकरी हे गुरे पुतण्ये होत. दुसऱ्याच प्रयोगापाखल काराच्या पुण्याईनें-आशीर्वादानें पुतण्याचा यदास्वी नाटककार म्हणून लौकिक वाढीला लागलेला त्यांनीं डोळ्यांनीं पाहिला, कानांनीं ऐकिल्या.

प्रथम प्रयोगांत न्यायाधिशाची लक्षनशीच भूमिका मी केली. त्याच्या न्यायालयीन भाषेन दिग्दर्शकांनीं मराठीतर पेहराव चढविला होता. त्या मराठीतर पेहरावाचा—शीलीचा—पायदा घेऊन जयंताची फाडीतून मुक्तता केल्याक ष्ठीत न्यायाधीश रंगभूमी.

येत चालली. प्रथम प्रयोगाच्या यशापयशांनंदाला नाटककाराला जी साठक मीनि भेटतातीत अगने तशीच गटकऱ्याशीहि अस्तथा झाली

ग्याटिलकरासारखे नाटककार, समकाल अग्यासू नटांगे व टापीप यामुळे 'महागट नाटक मडळी' ने आपला पादरपेक्षा मुशिरित प्रेक्षकसंग तयार केला होता. 'महागट मडळी' चे नवे नाटक मडळी की हा प्रांत गरीब वरून सोडी १९१२ च्या मार्च महिन्यात सुरत येथे महागट नाटक मडळीने श्री राम गणेश गटकरी याच्या 'प्रेममन्यास' या नाटकाचा प्रथम प्रयोग केला पहिल्या प्रयोगातीत प्रमुख भूमिका जयन-अण्णा कागानीस, विद्याधर-अण्णा टिपणीस, कमलाकर-व्यसराव प्रधान, वसंत-दत्तोपत रानडे, गोमुळ-शिखरामपत पराजपे, नानासाहेब-यशमन पिंगळे तात्यागाहेन-श्रीधर कुळकर्णी, दुरास-बाशिनाथ दत्तरवार न्यानाधीन-चिंतामणराव कोण्टकर, दरबडेगोर-दत्तोपत प्रधान लीला-यामनराव पातनीस, मुनील-वसंतराव दाते, मथुरा-भांडे देशमुख, बीणा-दत्तोपत वैद्यपायन, द्रुमन-भाषकराव टिपणास. गरीब वर्णन करणाचे कारणच नाही. नाटकाची सात रात गटून गायली जत अतता मध्यंच काही गटकऱ्यासारखे होई नाटकाच्या यशापयशाच्या तरातूचा काग सांग्या हल्ल होत. तिसऱ्या अकाच्या वेळी मात्र अपयशाच्या नाजूक शुकऱ्यासारख्या तो दिवू लागला. पण चतुर्थ्या अकातील गोमुळच्या प्रवेशापासून यशाचे वजनदार पारडे राली जाऊ लागले.

प्रयोगाच्या यशापयशाविषया आम्हा मडळीत नचा झाली. त्याचा निष्पन्न असा पुरुषपात्रार्पणी विद्याधर (अण्णा टिपणीस), कमलाकर (व्यसराव प्रधान) या उभयतांच्या नकला पाठ नव्हत्या हे एक आणि दुसरे म्हणजे प्रेक्षकामध्ये प्रामुख्याने दिसून येणारे दोन नट गडकारणापेक्षा समाजसुधारणेचा या वेळी विशेष योत्नाला होता या सुधारकातडि नाले सुधारक नेच असत असा एन मोक्याच्या वेळी त सनातन्याची साथ करीत नकलात सापडलेल्या स्त्रीचा करुण क्लृप्ती ऐकनांना सुधारकादितकाच त्याच्या हृदयालाहि पीळ पडे, पण सुधारक परिस्थितीला जगायार धरी, तर सनातनी व्यक्तीच्या भावनेला मना वासनेला दृष्टी देई कमलाकरासारखा नरपुत्र परिस्थितीत अगातक झालेल्या द्रुमनसारख्या स्त्रीजीवाशी ज जीवनेने मेल तिसऱ्या अकात करता त पाहून उभय मताच्या प्रमात सडनळ उडाली आणि त्याचेच प्रतिव्यनि नापसर्तीच्या रूपान उमटू लागले

पण पुढे चतुर्थ्या अकातील गाकुळ वृंदावनच्या सा गीन निर्माण झालेला हास्यरसाची आतपराजी पाहण्यात प्रक्ष्व पूर्वीच तिसरू लागतो व नाटकाचा दोन नाटककारान प्रेक्षकाच्या मताला कील लागारा, आवाहन करणारा वर्यामुळे प्रक्ष्व स्वमताच्या समाधानात भेतामेत तिसरून विचारमग्न अवस्थेत नाटक सोडतो

आजवर जी कायता त्रिचा जे विनोदी लेख नाचकान वाचले ते गटकऱ्याचे नव्हत. त 'गोविंदाप्रज' व 'गळकराम' या नामधारा मुखमन्याच्या व्यक्तीचे होते 'प्रेममन्यास' नाटकाचे ऐवज राम गणेश गटकरी होते या व्यक्तीच्या नावासोबरच परमेश्वराने

जन्मजात व्रंशत नेलेल्या व स्वतःच्या कमाईने बाहींग लागलेल्या शैक्षिक गुणदोषांचे प्रदर्शन या नाट्यरूपाने जनतेपुढे मांडले जाणार होत. त्यामुळेच की काय, ऐन नारण्यात उमठगण्या त्याच्या प्रतिभेला उधाणाचे पारं मुण्णे होते. प्रत्येक लाटेसरशी दोगांच्या भूप्रदेशाच्या आनमगण त्याची प्रतिभा माटमोठ्या झापा गवू लागली. या तिच्या झापेला शब्दाच्या वाक्याच्या मर्यादा सनुचित वाटू लागल्या नवीन शब्द स्फुरू लागले, उमटू लागले, कल्पनापुलासारशी वाक्यांना नवी पट्टेदार वळणे घ्यावी लागली त्यामुळे प्रॉमिंगवर काम करायला सज्जलेल्या व्यक्तीनामागच्या नटाची बुचबळी शाली, अडगळ शाली. ते शब्द, ती वाक्ये, त्या कल्पना, सरस नवीन, यार्परी काहीच स्थाना पेलना--झेपना. वाटेला त्या शब्दावर ने जोर देऊ लागले. त्यानरोबर प्रेयकाचाहि गाळ उडू लागला कमीअधिक प्रमाणात हीच अवस्था यशवतगण टिपणीसारचीहि झाली. त्यामुळे प्रेयक वारवार बुचकळ्यात पडू लागला, कथानकाचा घोणळा होऊ लागला. 'प्रेमसन्ध्यास' नाटकाचा रंग संधार कमगळ व त्याने निर्माण केलेल्या गुताड्याचा उक्त कणारा निरावर. त्या दोन पात्रांचीच प्रेयतिरपीट उठल्यामुळे प्रथम प्रयोगावर त्याचा थोडा तरा परिणाम झाल्यानिना गहिला नाही.

नाटकाच्या आपसार्तात मतभेदांमुळे आपा टिपणीस 'मणगळू मडळी' यापुर्वीच मोडणार होते पण त्या मडळींना गुदस्थानीं असलेल्या रगडिल्ल्यानीं "मुनई मुकाम आहे त्या मंचात पार पाडला पाहिजे. भाग्यतावाला एक आधारस्तंभ कोसळला आहे, तेव्हा तुमचे मतभेद विसरून एका सत्यच्या लैरिवाकरता एकजुटीने प्रयत्न व्हायला पाहिजे" असे इङ्गून रागून उठावल्यामुळे अप्पानीं आपल कपनी सोडण लागणीवर गमल. त्याच संधीवर त्यानीं 'प्रेमसन्ध्यास' मधील भूमिरेचाहि इन्कार प्रत्यक्षपणे न करता चालदाल गेली. त्याचा नाट्यप्रयोगावर अनिष्ट परिणाम झाला. प्रथम प्रयोगाच्या दुसऱ्याच दिवशी रगडिल्ल्यानीं अप्पाना प्रथम प्रयोगाच्या अपयशाबद्दल मोलताना "तुमच्या अशा कृत्यामुळे एक नवा नाट्यकार जागतून उठणार आहे याची तुम्हाला जण आहे का?" म्हणून प्रश्न गवून त्याच्या जगायारावी त्यांना तीव्र शब्दात जाणीव करून दिली. इतकच नव्हे तर काही प्रेक्षाची त्याच वळीं स्वतः तालीम घेतली. रगडिल्ल्याच्या या नव्या नाट्यकारनिषयाच्या विव्दाळ्याने गडकरा मारले. गडकरा त्यांना 'काना' या घरगुती वटिचीच्या नावाने समोथू लागले लैरिवात रगडिल्ल्याची कातापदी स्थाना कणारे गडकरी हे रसे पुतण्ये होत दुसऱ्याच प्रयोगापासून कानाच्या पुण्याईने-आशीर्वादाने पुतण्याचा यशस्वी नाट्यकार म्हणून लैरिवा बाहींग लागलेला त्यानीं डोक्यानीं पाहिला, कानानीं ऐकिल्या

प्रथम प्रयोगात न्यायाधिकाची लढानशीच भूमिका मी केली त्याच्या न्यायालयीन भाषण दिग्दर्शकांनीं मसळीतर पेइसत्र चढविला होता त्या मसळीतर पेइसत्राचा—शैलीचा—पायदा घेऊन जयताची पात्रीतून मुचता केल्याम पेटीत न्यायाधीश रगभूमी

येत चालली. प्रथम प्रयोगाच्या यशापयशाबद्दल नाट्यकाराला जी साक्षक मीति भेटतावीत असेत तशीच गडकऱ्याचीहि अवस्था झाली.

ग्याटिलेरासारखे नाट्यकार, समजून अभ्यासू नटसंग व टापरदीप यामुळे 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी' ने आपला पाठरपेक्षा सुशिक्षित प्रेक्षकवर्ग तयार केला होता. 'महाराष्ट्र मंडळी' चे नवे नाटक मंडळें वी हा प्रेक्षक गर्दी करून सोडी. १९१२ च्या मार्च महिन्यात मुंबई येथे महाराष्ट्र नाटक मंडळीने श्री राम गणेश गडकरी याच्या 'प्रेमसंन्यास' या नाटकाचा प्रथम प्रयोग केला पहिल्या प्रयोगातील प्रमुख भूमिका जयंत-अण्णा कार ग्यानीस, विनायकर-अप्पा टिपणीस, कमलाकर-त्र्यम्बरराव प्रधान, वसंत-दत्तोपत रानडे, गोकुळ-शिखरामपत पराजपे, त्रामासाहेब-यशवंत पिंगळे, ताल्यासाहेब-श्रीधर कुळकर्णी, बुवाय-बाशिनाथ दत्तरदार, न्यायाधीश-चिंतामणराव कोल्हटकर, दरवडंगोर-दत्तोपत प्रधान, लीला-वामनराय पोतनीस, सुशीला-केशवराय दाते मथुरा-भाई देशमुख, वीणा-दत्तोपत वैद्यपायन, हुमन-माधवराव टिपणाम, गर्दाचे वर्णन करण्याचे कारणच नाही. 'नाटकाचा रंगत सर्व गाडेने राधली जात असता मध्येच काही रसकल्यासांगरे होई नाटकाच्या यशापयशाच्या नगजूबा बाटा सांगता हलत होता. तिसऱ्या अवाच्या वेळीं मात्र अपयशाच्या नाजूकडे झुकल्यासारखा तो दिसू लागला. पण चवथ्या अवातील गोकुळच्या प्रवेशापासून यशाचे वर्जनदार पारडे तालीं जाऊ लागले.

प्रयोगाच्या यशापयशाविषया आम्हा मंडळींत चर्चा झाली. त्याचा निष्कर्ष असा पुरुषपात्रांपैकी विनायकर (अप्पा टिपणीस), कमलाकर (त्र्यम्बरराव प्रधान) या उभयतांच्या नफला पाठ नव्हत्या. हे एक आणि दुसरे म्हणून प्रेक्षकामध्ये प्रामुख्याने दिखून येणारे दोन नट राजकारणापेक्षा समाजसुधारणेचा या वेळीं प्रियोर गोलमाल होता या सुधारकातडि मालने सुधारक पुरेच असत अशा हेन मोठ्याच्या वेळीं ते सनातन्याची साथ करीत मरणात सापडलेल्या स्त्रीची वरुण कदाणी ठेकाना सुधारकादत्तमाने त्याच्या हृदयालाहि पाळ पडे, पण सुधारक परिस्थितीला जत्रादार धरी, तर सनातनी व्यक्तीच्या भावनेला हिंसा वागनेला दुष्प्र दद. कमलाकरसारखा नरपुत्र परिस्थितीने अगनिक झालेल्या हुमनगारख्या स्त्रीजीनार्दी ज जीवसंगे येळ तिसऱ्या असत करतो त पाहून उभय मताच्या प्रेक्षका मळबळ उडाली. आणि त्याचेच प्रतिध्वनि नापसर्गाच्या रूपान उमटू लागले.

पण पुढे चरण्या अस्मानील गोकुळ वृंदावनच्या सा गीन निर्माण झालेली हान्यरमाची आनयनाजी पाहण्यात प्रश्नकृतीच निरुत्तर लागतो व नाटकाचा शेवट नाट्यकाराने प्रेक्षकांच्या मतांग वीर्य लागणारा, आसाहून कर्णाग दल्यामळे प्रश्नकृ म्मन्ताच्या समाधानात भेदाभेद निरुत्तर निचागमन अवस्थेत नाटकण्ड सोडतो

आनंदर जी तारता रिता जे विनोदी लेख वाचकान वाचले ते गडकऱ्याचे नव्हत. ते 'गोविंदपत' व 'जळराम' या नामधारा मुखवऱ्याच्या व्यक्तीचे होते 'प्रेमसंन्यास' नाटकाचे लेखक राम गणेश गडकरी होते या व्यक्तीच्या नावावरानच परमेश्वराने

जन्मजात उगल केलेल्या व रस्त्याच्या कमाईने वाढील लावलेल्या गैदिक गुणदोषांचे प्रदर्शन या नाटयरूपाने जनतेपुढे मांडले जाणार होते. त्यामुळेच ही काय, ऐन तारुण्यात उमळणाऱ्या त्याच्या प्रतिभेला उघाणाचे घारे मुरले होते. प्रत्येक लाटेसरदी होणाऱ्या भूप्रदेशाच्या आनमगाने त्याची प्रतिभा मोठमोठ्या क्षापा गव लागली. या तिच्या क्षापेला शब्दाच्या वाक्याच्या मर्यादा संकुचित वाटू लागल्या. नवीन शब्द सुरू लागले, उमटू लागले, कल्पनापूर्तीसाठी वाक्यांना नवी पहेलदार बळणें घ्यावी लागली. त्यामुळे प्रेमसन्ध्यास काम करणाऱ्या सप्तरेलेल्या व्यसरासांगण्या नटाची बुचबळी झाली, अटपटूक झाली. तें शब्द, ता काव्यें, त्या कव्यना, सवच नरीन. यापैकी काहीच त्यांना पेलेंना—क्षेपेना वाटेले त्या शब्दावर ते जोर देऊ लागले. त्यासोवर प्रेक्षकांचाहि गोरठ उडू लागला. कमीअधिक प्रमाणात हीच अवस्था यशस्वतःच टिपणीसाठीहि झाली. त्यामुळे प्रेक्षक वारंवार बुचकळ्यात पडू लागला, कथानकाचा धोंगळा होऊ लागला. 'प्रेमसन्ध्यास' नाटकाचा खरा ग्रन्थधार कमलाकर व त्याने निर्माण केलेल्या गुताड्याचा उक्त करणारा त्रिनाथर. त्या दोन पात्रांच्याच प्रेधातिरर्पा उडाल्यामुळे प्रथम प्रयोगावर त्याचा थोडा तरा परिणाम झाल्याबिना गढिला नाही.

मात्र्याच्या आपसातील मतभेदांमुळे अप्पा टिपणीस मंगळू मडळी' यापुढीच माझणार होते. पण त्या मडळींना गुह्यस्थानी अगलेल्या साडिअरानी "मुनई मुकाम आहे त्या सचात पार पाडण पाहिजे. भांगरतासांग्या एक आधारस्तंभ कोसळला आहे, तेव्हा तुमचे मतभेद निसरून एका सत्येच्या लौकिकावरता एकजुटीने प्रयत्न व्हायला पाहिजे" असे इडलूत पडणून ब्रजरात्र्यामुळे अप्पांना आरल कपनी सोडणें लावणीवर टाकल. त्याच सनदीवर त्यांनी 'प्रेमसन्ध्यास' मधील भूमिकेचाहि इन्कार प्रत्यक्षपणे न करता चालूचलू नवेली. त्याचा नाट्यप्रयोगावर अनिष्ट परिणाम झाला. प्रथम प्रयोगाच्या दुसऱ्याच दिवशी ग्राटिल्वरानी अप्पांना प्रथम प्रयोगाच्या अपयशानद्दल चालूनाना "तुमच्या अशा कृत्यामुळे एक नसा नाट्यकार जगातून उडणार आहे याची तुम्हाला जग आहे का?" म्हणून प्रश्न टाकून त्याच्या ब्रजरात्रीची त्यांना तीव्र शब्दात जाणीव करून दिली. इतकच नव्हे तर काही प्रवेशांची त्याच बळी स्वतः तारीम घेतली. ग्राटिल्वरच्या या नव्या नाट्यकाराविषयाच्या निव्वाळ्याने गडकरा भारावले. गडकरा त्यांना 'काता' या घरगुती ग्राटिल्वरीच्या नावाने समोथू लागले. लौकिकात ग्राटिल्वरची कानापदी स्थापना करणारे गडकरी हे घर पुतण्ये होते. दुसऱ्याच प्रयोगापासून काताच्या पुणर्जात-आर्शागाने पुणर्जाचा यशस्वी नाट्यकार म्हणून लौकिक वाढील लागलेला त्यांनी लोळ्याना पाहिला, कानांनी ऐकिला.

प्रथम प्रयोगात न्यायाधिकाची लहानशीच भूमिका मी करी. त्याच्या न्यायालयीन क्षापेला दिग्दर्शकांनी मराठीतर पेदपार चढविला होता. त्या मराठीतर पेदपाराचा—शीर्षाचा—पायदा घेऊन बसतामी पार्श्वतून मुक्ता केल्यास घेगीत न्यायाधीश रंगभूमी

वरून अंतर्धान पावताना जीं चार पात्रे दारी तीं नि.मग्नय कृत्रिम असत. हा कृत्रिमतेचा दोष माझ्या अकलहृदयारोचा होता. दिग्दर्शनाचा त्यात हात नव्हता. पण त्या कृत्रिम पात्राच्या चालींताहि जयताच्या सुटकेचा आनंद समिथ्र होत असल्यामुळे दाढ्याच्या कटफडाटाने नाटकगृह टणाणून जाई. बाजीची शिशा ज्या दाराने व्हिहिली जाते तो दाढ तत्काळ मोटून दाढावयाचे तत्र न्यायाधिष्ठाने सभाळावयाचे असते. दिग्दर्शनाचा या तत्राकडे कानाडोळा झाला, त्याचा राम टीकाभागनी भूमिका करणाऱ्या नयानर काढला.

मिलेंस्कर देवळाच्या भाषेचा साभेपणा, कोट्टकगच्या भाषेची चपगळ बौद्धिक फसमत, ग्राहिल्लकराच्या भाषेचा परिणामनारी नेटका टोंसरपणा हे गुण गडकऱ्याच्या भाषेत होतेच, पण याहिपेक्षा भाषेचा टील कारी आगळा, आकर्षक होता. गडकऱ्याची प्रतिभा ग्माविष्कारासाठी भाषेच्या गगनातून टोकावू लागताच पाटणाग स्तमित होई. तिच्या ठिकाणीं जशी लाण्याची दीप्ति होती तसेच अंगोपागाचे दर्शन घडविताना कुलस्त्रीचा शालीनताहि होती. पात्राच्या टागानून रंगचे पेंले भग्भग्न देताना तीच प्रतिभा उगारधी वदगयिनीप्रमाणे वाटे. गडकऱ्याच्या प्रतिभेने प्रथमतःच लोकामिसुग्न होताना प्रेक्षकाप्रमाणेच वाचकावर देरीत मोहिनी घडली.

‘प्रेममन्यास’ नाटकावर अनुभूत प्रतिकूल ग्याच टीका झाल्या. पण नाटककार गडकरी म्हणून पहिल्याच नाटकाने नाट्यसुर्घात त्याच्या नागाच्या नाण्याचा शिशा प्रचलित झाल्यावाचून राहिल नारी. प्रभावत जेव्हा आत्मनिरीक्षणसाठी समाजदर्पणात डोकामतात त्या वेळीं त्यांना दिसणाऱ्या पारिस्थितीची नाद घेतल्याविना, तिला वाचा फोडल्याविना ते राहत नाहींत. काही थोर लेखनाच्या चारित्र्याच्या मेळा-बुणा-राच्या लेखानून प्रकट झालेल्या सापडतात. ‘एकच प्याल’च्या वेळीं आत्मनिरीक्षण करताना समाजदर्पणात ‘प्रेममन्यास’ च्या वेळच्या माल गडकऱ्याचे जे प्रतिभिप्र मास्तराना दिमले त्याचे वर्णन त्यानीं रामलालच्या ताटून पेंले आहे. तो म्हणतो,

“XXXX म्हणजे या अनसमुद्राच्या गरीम तळाशीं सापडलेले एक अमूल्य रत्न आहे. अशीं रत्नें लामणें कठिण आणि लामल्यावर त्यांना हातीं ठेवणें तर पारच कठिण XXXX बुद्धिमान आहे. तो जायच मानी आहे आणि केवळ स्वातल्लनाने नानारूपाला चढत्यामुळे त्याचा मूळचा मानीपणा द्रतपा उग्र स्वरूपाचा आहे कीं तो त्याच्या चागल्या मित्रानाहि असतव होईल. प्रतिसप्यौच्या गर्दीतून आपल्या बुद्धिमत्तेग शोभण्याजोग्या स्थळीं त्याला अजून पोहाचावयाचे आहे. तरुण बुद्धिमत्तेची, आत्मविश्वासाची उग्रता या जुन्या लोकाना उर्मटपणाची आणि अहपणाची वाटून ते त्याचा उपनंद आगमी तिरस्कार करीत असतात. मागच्याला माग दकठन, प्रोसीच्याला राजूला खारन आणि पुढच्याला पुढे दकठन XXXX या वेळीं जीसकल्ल्याच्या गर्दीतून रस्ता काढत आहे.” त्या काळान कनि, लेखक, नाटककार म्हणून यगाच्या पावत्या चढत अगता मदत्तागशी तरुण गडकऱ्यानीं अनुभरलेली ही आमप्रतीति होती.

१९१२ साली गडकरी प्रीव्हियमची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. आतापावेतो मी ज्ञाना तिहास्ताप्रमाणे गडकरी म्हणत होतो त्यानाच यापुढे मास्तर म्हणणार आहो. 'मास्तर' ही उपाधी त्यांना नाटक मंडळीतच पैदा केली. 'मिल्लेस्कर मंडळी'त स्वतः नाट्याचे शिक्षण घेत असता तेथील मुलांना शिक्षविषयाचा जो उपयोग ते करीत त्या मोठ्ठ्यात मास्तर ही नितांत त्यांना पैदा केली व समसालीनाच्या ताडी ती कायमची नसली. परिचिताचे ते गडकरीमास्तर झाले. मास्तर नया उमेदीने इतर पराक्षेसाठी कॉलेजच्या गोष्टी नोड लागले. 'मंगराष्ट्र मंडळी'च्या पहिल्याच नटसंचात 'प्रेमसन्ध्या'चे मुर्द पुण्याचे दोन प्रयोग, पदरपूर-सोलापूरचे काही प्रयोग करून श्री. यशवंत नारायण ऊर्फ अप्पा टिपणीस मंडळी सोडून पाहेर पडले. त्याच्या पाटोपाट प्रसुर पात्रांसात मंडळीनाहि 'मंगराष्ट्र मंडळी' सोडली. मंगराष्ट्र मंडळीची पादापूट आता जगजाहीर झाली.

अप्पाचा य मास्तराचा निहाळ पुरापाणनच होता. अप्पाची नवी 'श्री भारत मंडळी' सुरू होऊन तिचे पुण्यातच प्रयोग सुरू झाले. मंडळीत अप्पाच्याकडे मास्तराच जाणेंयेणें होतच. अप्पांना त्याच्याकडे आता नव्या नाट्याची मागणी केव 'प्रेमसन्ध्या'च्या नावीन्यपूर्ण परिणामकारी प्रयोगाने मंडळीनाहि मास्तराच्या नया नाट्याची विशेष ओट घाटे. आरंभी तळमळ ते त्याच्याकडे नोडून दाखवीत. 'मिल्लेस्कर' मंडळीतील घास्तव्यामुळे मास्तरांना नाटक मंडळीतील गडगोची सवय होती. मंडळीत नव्या नाट्याच्या कसना ते अशा तऱ्हेने निस्तारपूर्वक सागत की मंडळींना नवीन नाटक गडकरीमास्तर आपणासाठीच लिहिणार अशी ग्यानी वाटे

त्याच्या नवीन नाट्याचे नाव होत—'तोड ही माळ'

'तोड ही माळ' या नाट्याचे कथानक १९१२-१३ साला त्याच्या डोक्यात घोळत होत. हे सामाजिक नाटक होणार होत. या नाट्यातील 'श्यामल' नावाच्या नायकाची भूमिका माझ्यासाठी ते लिहिणार होते, असे ते चोडून दाखवीत त्यावरून म्हणवयाचे. पण कपनीच्या मालमाचा व त्याचा व्यवहार जमला नाही, तर नाटक दुसरीकडे कोठेहि जाण्याचा समर, मी जेथे अमेन त्या मंडळीलाच त्यांनी नाटक दिले पाहिजे अमे त्याच्यावर कोण प्रधन घाणणार? आन 'तोड ही माळ'च्या कथानकापैकी चारजना वाकये, एकादुसरा अर्धेन प्रसंग, काही पात्रांची नावे एवढेच मला आठवते आहे १९१५ नंतर जसा त्याच्या सहकासाचा महिनोगणती अहोरात्र लाभ झाला, ती परिस्थिति १९१२ १३ ला नव्हती दुसरे, त्याचा माझ्यावर विशेष लोभ असला तरा मी नाट्यव्यवसायात सपूर्णपणे रळला नव्हता. एक प्रसंगचा सर्ग गोष्टीत बुजरेपण वाटे. ते एक मोठे कवि, नाटककार आहेत हे मी विसरु दास्त नव्हता 'तोड ही माळ' या वाक्याचा नावाची लावून लावून का होईना पण आम्ही थट्टाच करीत अहू, त्या काळाला त्या पद्धतीचे नाव ही अगरी नवीन गोष्ट होती. यानंतर दोनतीन वर्षांनी मामा वरेकरांनी असेच 'हाच मुलाचा जप' अमे आपल्या नया नाट्याचे नाव ठेविले.

दिनाच्या स्मृति येऊन, तो श्यामल त्या वेळच्या त्याच्या ध्येयराशची व त्याच्या विषयी गुरुजनाना असणाऱ्या अपेक्षांची आठवण करून देतो. त्यामुळे श्यामलचे डोळे पाणावतात व तो आपल्या वसिल्या एक वेळचा मित्राची मित्र म्हणून सागतो, “फर्ग्युसन कोर्टेन ! फर्ग्युसन कोर्टेन ! फर्ग्युसन कॉलेजतल्या माझ्या गुरुज्यांना माझी प्रणाम सांग आणि म्हणजे, ‘श्यामलने तुमचा निराशा केला याबद्दल त्याला क्षमा करा.’ ” या नाटकाच्या कथानकापैकी आगामी काही आढवत नाही. मात्र जर दिलेला दोन वाक्ये त्याचीच आहेत. या नाटकात गडकरामास्तगना एक अजून गल्पपुष्प काढायलाच होता. मगच नाटकातील घटनांचा गूढार्थ हाच होता पण सगळ्या नाटकात त्याच्या ताडी ते फक्त नागवरा वाक्येच घालणार होते. इतका अगोल होता हा त्यान नाग माधवराष्टी असोण वारत. या नाटकाच्या प्रत्येक अंकाच्या शेवटी निरनिराळ्या पात्राच्या जोड्या एकत्र माळ तोंडतात. याप्रमाणे या नाटकाच नार साध होणार होत.

गुरुज्यांची नाटकाच्या नावाची पंचाशरा ठेवण त्यांना उचललेली होती श्रीपाद दृष्ट्याच्या मग नाटकाची नावे पंचाशरा आहेत नाटकाच्या नावाप्रमाणच भूमिकांच्या नामस्मरणहि मास्तर विंगेत दधता पाळील तीर्थक्षेत्राची नावे नक्षत्राहाल, व नक्षत्राहाचे नाव तीर्थक्षेत्रांना मोठेपणा देत असतात. तच नाटकाचे आहे नाटकाचा आन एका नावान वाहत असला तरा पात्राच्या नावाची पुण्याई तीर्थक्षेत्राप्रमाण त्या नाटकाच्या नावाच्या यशाचे क्षेत्र व्यापक करते. परस्पराना प्रकृ अशा या गाणी हात. मास्तर स्त्रीपुष्पाच्या जाडप्याची नावे हेतुन अग्री ठरीत की जाडीच्या नामाचाराने तब सुगंध ध्वनि उमगळ पाहिजे जयन्त-रीला, रसत-वीणा, गानुळ-मधुर हा जरी प्रेममन्याममधील पात्राची नावे आहेत, तशीच ‘ताड ही माळ’मध्य ‘श्यामल-तरु, कैस्तुम-काता, मणा-माला अशा नावाच्या जाड्याची योजना होती

मराठेशाही गप्प्यापारी त्याचा जम झालेला, तरी मास्तराच जमस्थान गावराही नवसर्पत गुजगर्धी जमभूमीची वृत्तहता पात्राच्या नावान तर त्यानी व्यक्त करीत आहे पर प्रमर्गी पात्राच्या ताडा ती मोहताहि दाखविली आहे ‘प्रममन्याम’ मधील निराधर मुशीलेला आपली ओळख पटून देताना ‘गुणिला’ या नावाने मराधतो. त्यावर ती म्हणत “गुणिला ह नाव लक्षाच्या गटपरीत माझ्या पताना मला सांगितलं, त्यांना मोठ्या आनंदीत माझ ह गुजगर्धी नाव ठेरिल ” ‘प्रममन्याम’ मधील वीणा, गानुळ, गुणिला ही जरी उघट उघट गुजगर्धी नावे हात, तसच द्रुमनहि नक्षत्रास त्याची दुरामन नावाची एक माळमैत्री होती ती गुजगर्धी मैत्रीग शाळेंत वेळार जाण्याकरिता मोठ्या सवाळी राज त्याची शोषमोट करी त्या शोषमोडीचा गू ग्याग्याकरिताच की काय प्रेममन्यासात एसा माग चुकलेल्या तणात त्यांना द्रुमन नावाने रोमपुढ उभी केली. ‘तोड ही माळ’मधील काही नावे गुजगर्धीच आहेत. ‘भाववधन’मधील घनश्याम महेश्वराला गुजगर्धी येत असल्याचे धनेश्वराला सांगताना

“मला गुजराथी चांगलेच येते. जमळ जमळ माझी मातृभाषाच गुजराथी आहे” असे अभिमानाने म्हणतो. महेश्वर आणि धनन्याम याचा एक सवादरि गुजराथी आहे. या प्रार्तीच्या वास्तव्यामुळेच गडकरीमास्तर जाळपणापासून आपल्या मातोश्रींना मा म्हणत आणि मास्तराचेष्टि धर्चे टोपणनाव लालजी होते, तोहि जणू जन्मभूमीची नाथ पदविगारे. मूळ नांवासह टोपणनावाचे शब्द-स्मारक एकच प्याव्यात ‘रामलाल’च्या नावाने त्यांनी कायमचे उभे करून ठेविले आहे. त्याच्या ‘जाळकाम’ व ‘तळिगम’ या नावानां नि काडीचा आधार घुरेसा आहे. ‘रामलाल’च्या तोडी जन्मभूमीचा आदर न्यानी उत्कृतेने व्यक्त केला आहे.

१९१३ च्या मुरप्रातीला ‘तोड ही माळ’ या नव्या नाटकाच्या लेखनाकरिता गडकरीमास्तर मुंबईच्या मुफामात, भारत मटळीचे निव्हाडीव येउन राहिले. त्याच्या गरोर त्याचे मायसरनु नावूगन देशपांडेहि होते. या वेळी नाटकाच्या कथानकासहल थोडीफार चर्चा होई, पण त्याच्या गह्यासत इतर गोष्टी थोल्यातन तास, दिवस, गरी, आटपडे, मरिते कसे तिगून गेले ग्याचे भान येणालान राहिले नाही. मास्तराच्या ज्ञानदारीने, मास्तर, “अजून एक अकमुद्रा लिहून घाला नाही! तुम्ही आम्हाला नाटक नेव्हा देणार? ‘वधू पणगा’ स्टेबलर आली की तुमच्या नाटकाच्या तालमी मुरू करायच्या आहेत.” एवढे अपा नारवार टोचत. पण खरे म्हणजे तेहि या गप्पात रगून जात. मास्तराच्या छेडक्यात गप्पाची गोडी अवीट होती. गर्व प्रकारचा दोष पदरी घेऊन मी कडल फक्तो की आमच्यापैकी कोणीहि त्या गप्पाचे नसाणवडेसुद्धा टाचण करून ठेयले नाही. आम्ही निरुदयता होतो ह सांगायलासुद्धा एत घाटते. त्याच्या सद्वासातील आम्ही मटळी कायद्याने अपराधी टणारे नसल तरी नैतिक दृष्ट्या आम्ही फार मोठे अपराधी आहोत. तासोगगती—छे छे महिनोगगती—नव्हे, वयोगगती ते आमच्याशी चालले पण आम्ही सग्न कडाचा केला—गप्पाचा? तोहि सग्न केला नाही. त्याहि शान्यार विरून गला

अशा प्रसंगच्या त्याच्या अनीट गोड सभाषणासहल साहित्यसम्राट् वागैजयतीच्या प्रस्तावनात म्हणतात, “त्याच्या भाषणाच्या त्रिनोदीपणामुळे रंगलेली सभा निवा रंगलेले नाटक चालले असता त्याच्या शेजारी प्रसणे हे जितके दुर्घट काम वाटे तितकेच निर्ममिक स्थितता त्याच्याशी सभाषण करणे यात्रिपरी मन मोठे उत्सुक असे. कारण गडकरीच्या कल्पनेचा अनिरुद्ध संचार या सभाषणानून एसा पाहावयाला मिळे. चमत्कृतिजनक व विरुद्ध अशा नि कल्पना लोसना छेकविण्याच्या कामी गडकरीच्या इतका धाटसी व त्रिमुर्वतयोर लेखक मराठी भाषेत अजययंत झाला नाही असे मला वाटते. पण गडकरीनादेखील शाई व कागद या सागुमासऱ्याची मर्यादा लेखनसंसारत जी मोडता येत नसे ती मोडण्याला भाषणात याव मिळत असे. मनोगाभीर्याच्या चाळणीनून विगळून जाण्यामारखे वाणीचे कण गाळून टाकले तरी निरतग स्मरणात

जपून ठेवतासारखे मित्रपुत्रा एखाद्या स्मरणीच्या स्फटिकप्रमाणे बारबार धोळले नर मुन्य व शीतलता देणारे असे विचार या सभासदांतून कितीतरी मजबूत अवशिष्ट राहिले आहेत.”

साहित्यमघाणांची स्मरणशक्ति हान्यरोगीर जातून असे, पण आम्हा इतरेजनांच काय ? मराठी साहित्याच्या दर्शने आमच्या या पात्रातून आमची केव्हाहि मुक्तता होण्या सारखी नाही. मास्तराच्या अशा प्रभारच्या विविध आणि विचित्रपूर्ण गप्पाना ररा रग चढत असे, ते जेव्हा चुस्मुन्याचा भक्ता (यालाच कुणी मगम म्हणतात) साण्याच्या रगात रग होत तेव्हा ! चुस्मुन्याचा भक्ता हे त्याच ओपटते रगात. शेव, चुस्मुदे, रगारे दाणे, टाळें यांची काही ठराविष्ट प्रमाणात भेसळ केल्याने हा भक्ता तयार होत असे. भर्तीला कात्राचा चढनगरपगादि अवश्य असे. याच मुनईच्या एका मुकामात रानी अडीच-तीन जातून मास्तरांना भक्ताची रत्न आली आणि तशा रानी दोन दिवगारियाभर मागम पुस्तुरेवाला भडभुजाच्या दुकाणाच्या शोधार्थ मर्तीनाझर, रॅमिग्न रोड, ग्रॅड राड अर्णी भक्ता शोनीं शेवरीं ग्रॅगरोडच्या एका दुकानदाराला उठविले, त्याला आमची कगय आनी व त्याने आमचे पाड पुगविले त्या दिवशी रुपयामन्याच्या या भक्ताच्या भक्तापानी दिस्नोरियाच्या माड्याला आट-नऊ रुपये रार्च झाल्याच मला आठवत भक्ताची मास्तराची मद्रागडी लूक एक नरकथा म्हणून लोमाना पुढे आम्ही केक दिवस सागत असु.

नमनापूर्वीच ‘भारत मडळी’चा मुकाम नपल मास्तर पुण्याम गळे, व मडळी मोलापुरात गली प्रथमदशांनी त्यानी म्हल्याप्रमाणे याच नाटकातील ‘हीग’ची भूमिका ते माझ्यामाठी लिहिणार होते लिहिणार होते अम म्हणण्याच कारण, ह नाटक त्याच्या हातून कधीच लिहिल गले नाही गत्करामास्तराच्या नाटकाचा नायक होण्यान भाग्य मला केव्हाच लाभले नाही दुर्दैव !

ॐ ॐ ॐ

मुनईहून मास्तर पुण्याम गळे व थोड्याच दिवसात ‘त्रिलोकर मडळी’च्या पात्रातुडीच वाटळ उठल एखाद्या प्रमुख राजकीय सल्ल्याच्या पात्रातुडीतक म्हत्वर त्या वेळीं ‘त्रिलोकर मडळी’च्या पात्रातुडीला महागष्टून देण्यात आल मध्यमवर्गीयाच्या न्ययराकयद्वाभने नाटकासारख्या कर्मपुर्वीचा प्रकार त्याच्या जीवनाला रुचेल व खिसाला शोपेठ अशा प्रकारे रगीं तीस रगे याच मडळीन वेला एकीकडे पुराण वातनासारगीं एकागी, एकगारी तात्त्विक व भात्त्विक कर्मणूत तर दुसराकडे तमाशासारखी उच्छृङ्खल कर्मणूत अशा परिस्थितात आसात्तडाना एक्वित जपून मनारजनांचा आनंद मनमुगड लुप्ता येईठ असा मार्ग अणा त्रिलोकरानीं प्रथम चारळला त्याच्या या नव्या प्रथमुठे अनेक गुणी गायर, कलावंत, श्रेष्ठ टजाचे नाटकार महाराष्ट्राळ लाभले. त्याचे अनुसरण

करणाच्या दुसऱ्या नाट्यसंस्था गुरू शाल्या तरी महागृहीपाचें 'निलोत्कर मडळी' हें एक अभिमानस्थान होतें. पहिल्या पिढीच्या आदरणीय ज्ञानरत पुढाऱ्यांनी हा वृक्ष वाडींग लागला होता. महाकवींनी नाट्यनदाला नवसामुळे समाराधनाची उपमा दिली आहे. तो आनंद मगाठी जननेला छत्ता आला तो 'निलोत्कर मडळी'च्या या मगात नाटकाच्या कल्पनेमुळे

निलोत्कर मडळीच्या निष्ठेमुळे या ग्रासत गडकरी मास्तगर्भा आत्मीयतेन, अगर्भा द्विरीत भाग घेतला. त्यात त्यांना यश आलें नाहीं व्हावयाचें तेच झालें. 'निलोत्कर मडळी'ची पायापट्ट हाऊन, प्रमुख कामें करणारे कलावंत मडळी सोडून गेले. 'निलोत्कर मडळी'च्या परिस्थितीवर ताट्या गडून गडकरामास्तर नवीन नाटक लिहायचाला असले. 'प्रममन्यास'च्या प्रयोगान नाट्यलेखनाच्या यशाच्या त्यांना अंदाज आला होता आत्मविश्वास वाढत होता. आपण आपल्या लेखणीच्या जोरावर प्रेक्षक ओढून आणू, कलावंत निर्माण करू अशी ईर्ष्या त्यांना वाढत होती ते 'निलोत्कर मडळी'सोबतच पुण्याहून तोंडे पडले. 'निलोत्कर मडळी'च्या तळा गेल्या गेल्याचें सुमाणं शकस्तच सुमनार याच्या हाती होत. शकस्तगर्भा नैतृत्वावर गडकरीमास्तराचा विश्वास होता गडूनच ते फुटल्या गेल्यात—दुसराकडे मानाचें गेल्याने असताहि—सवायला सिद्ध झाले सामाजिक रुढिभक्तासाठी केलेल्या टीकामुळे 'प्रममन्यास'च्या वेळी प्रेक्षकांचा एक बग त्याच्यावर नाराज झाला होता तो अनुभव लक्षात घेऊन या नव्या नाटकाच्या निषयाची निवड त्यांनी अशी केली की सर्व प्रकारच्या टीकाकारांची तांडे नद नगीची वीर, कवण, हस्य, गैर इत्यादि गमाच्या परिपाराने असे एक पक्षात नतविषयाचा गडकरीमास्तरांनी घाट घातला की सदभिरुचींच्या कागत्यादि प्रतीच्या प्रेक्षकाला नाक मुगळता येऊ नये गडकरामास्तर 'निलोत्कर मडळी'सोबत प्रयासान होते तर 'भारत नाटक मडळी' यथार मी गावोगांरी रिडत हाता १९१४ च्या मेपर्यंत म्हणजे जवळ जवळ एक वर्षभर मी याच्या भगतीतल दुसऱ्याला होता नाटक मडळीतील मी एक साधारण नव असल्यामुळे त्याच्यासारख्या नाटककाराशी परस्परविराट ठेवण्याच वाडस मला झाल नाहीं 'भारत मडळी' साडून १९१४ च्या एप्रिलनंतर मी मोकळ्या झालों 'निलोत्कर मडळी'च्या चालकाशी मतभेद होऊन भाडून गोऱ्याहून गडकरामास्तरादि ह्याच सुमारास पुण्यास परत आठ होते

या मधल्या काळात 'निलोत्कर मडळी'च्या चालकाना माझे परमपूज्य गुरु अच्युतराव याच्यासंग राखण करून त्या मडळीच्या गत्यशावेचा प्रमुख गडून माझी याचना निश्चित केली होती 'निलोत्कर मडळी'त त्या वेळी मानगच्याहि सद्वासाचा अपूर्व लाभ मी निश्चिंत धरला हाता पुण्यात आल्यावर मास्तर 'निलोत्कर मडळी'तून परत आल्याच मला समजलें मी तातन्तात येटीस गला मी 'भारत मडळी' साडण्याचें त्याच्या कार्नी घात अप्पातल्ल्या माझ्या तनाराहि मी त्यांना समजून गेल्या त्यांना गोमंतकाच

म्हणून वगैरे केले. लिहून झालेल्या 'पुण्यप्रभात' चा भाग वाचून दागविला. त्या गकल्यानंतर मी चरितच झाला. 'प्रेमसन्ध्या'चा सामाजिक नियम, त्याची भाषा, त्यातले प्रसंग, त्यातली पात्रे आणि 'पुण्यप्रभात' चा थोटा अगदीच वेगळा. मुद्दामाग्या घग्यादा म्हाली दस्तीचा गाव—जिथे आपद्धर्म म्हणून रानवारी किना मुद्रीच्या वारी दिवसा नाटकें होत—सोडला तर नाटक म्हणजे रान, तसेच पौराणिक ऐतिहासिक-वज काल्पनिक कथा म्हटली म्हणजेच नाटक, असे माझ्यासारख्या अनेक प्रेक्षकांचे त्या वेळी नवी समीकरणे होते. सामाजिक गोष्टीत नाटकाचा रंगत येणार कधी? गडगरीमास्तग नाररा एकादाच नाटकार, जे सामाजिक गोष्टीहि नाटकरूपाने प्रभावीरणे सांगू शक. मास्तर चार दिवस जवळ जवळ अहोरात्र 'पुण्यप्रभात' नाटक झाले होते 'पुण्यप्रभात' हे त्याच्या नव्या नाटकाचे नाव होत

याच वेळी प्रथम मी गवरी मास्तराच्याकडे जवळ त आपल्या मातोश्रींना 'मा' र मातोश्री त्यांना 'लालजी' म्हणत, हे याच वेळी प्रथम मला समजले. त्याच्या महाभावात चार दिवस तरी मी या व्यक्तीची जगावाटेर होता. चार दिवस उरी अहोरात्र ते अग नाल्ल होते तरी त्याच्या नोलाय्यात 'रिलेस्कर मडळी'ची त्याच्या झालेल्या भाडणतल्याचा किना पारकतीचा चुडून वासवधमुद्रा कधी त्यांना येऊ दिल्या नाही. माझ्यासारख्या तरुणा पुढे आपल्या व्यक्तीची अतलावा पडण त्यांना दूर करायला घाला नसेल. गामातकाच्या खुर्चिर्तीच्या आणि 'पुण्यप्रभात'च्या रथेच्या नौद्विष सध्याच्या वगनात 'भारत मडळी' मी सोन्याचे त्यांनी एकर होत पण पुढे मी काय करणार, वगैरे चोरेझी त्यांनी केली नव्हती. माझ्या पुढील हालचालींची विचारणा त्यांनी कताच तुमच्या तारंग मीहि 'रिलेस्कर मडळी'त येणार आहे असे ऐकताच त्यांना आश्चर्याचा धक्का नखलाय दिसले. ते म्हणाले, "तुम्ही रिलेस्कर मडळीत जाणार? आणि त कशाकरिता?" "साईबाबांच्या—प्रिय वडु अच्युतराज यांच्या शब्दाला मान देणे, आणि तुमच्या सद्गमाचा लाभ या दोन्ही गोष्टी 'रिलेस्कर मडळी'ला होणार देण्याने साधणाऱ्या होण्या म्हणूनच मी त्यांना समजि दिली. एरवी सर्गीत मडळीच्या गव शालेच्या आडगळणी मी वेढ्याच जाऊन पडले नसता." यानंतर घडलेली सर्व हरावत मी त्यांना सांगितली. त्यानर स्तम्भित होऊन त्यांनी 'रिलेस्कर मडळी'ची गव झाला, त्याची आधिक परिस्थिति, स्वतःचा वेगनात झाल्यामुळे त्यांच्याशी तोडलेले मुबब त्यांनी वगिरे. या वगनात मीच अच्युतराजाची भेट घेता असे म्हणून त्या दिवशी तो नियम तेथेच संपण्या आला. उभयतांचा 'रिलेस्कर मडळी'ला गलेला होकार, स्थातल्या त्यात माझी बंधूच्या निर्या अमलेली आदराची भावना, निचारात घेता माझ तिकडे जाणे अपरिहार्य आहे असे वाटून त्यांनी 'रिलेस्कर मडळी' मधील गरीबपणाक भाहिती आननाला मुखात वेत्ती तेथील काग मडळी कशी आहेत, तेथे व्यवहार कसे चालतात, आपण कोणती कसे वागावया पाहिजे वगैरे त्यांनी देता येण्यासारखी सर्व माहिती दिली. मास्तरांनी

‘क्विलेंस्कर मडळी’ सोडल्याचे ऐतून त्या मडळीत जाण्यापूर्वीच मला हुरहुर वाटू लागली. त्या मडळीत होमार देताना मास्तर तेथ आहेत हा मला मोठा आधार वाग्त होता. तुम्ही पुन्हा ‘क्विलेंस्कर’ मध्ये येणार नाही का ? असे मी विचारातच त्याच्या स्वभावा प्रमाण ‘कालत्रयाहि नाही’ असे उत्तर आले. अधिक सहनासानंतर ह माझ्या लक्षात आले की या कालत्रयीचा अर्थ दोन्ही पक्षांच्या गरजेवर अवलंबून ठरवावयाचा. तिन्ही कालाशी अथाअर्थी त्याचा काही संबंध नाही.

माझा प्रस्नान ‘क्विलेंस्कर मडळी’त ठीक असल्यानंतर मी चालकाच्या माग गडकरी मास्तराचें नवें नाटक घेण्याविषया ठुमणे लावले. ‘क्विलेंस्कर मडळी’च त्या वेळचे चालक मालक शंकरराय मुजुमदार ही नाट्यव्यवस्थात जेवढी व काय असामी आहे ह मला फळावयाला वपे घालनायद्याला पाहिजे होती. अर्थात् हे काही वपे घालवल्यावरच मग फळेल. ते महिन्या दोन महिन्यांनी पुण्यास जात त्या वेळी मी त्यांना गडकरी मास्तरांना भेटण्याविषयी व नाटकाचा मागणी करण्याविषया मुचवीत असे. ते प्रसन्न मुष्टेने व भरल्या ताळाने ‘हो, हो’ म्हणत. गप्प शारगेच एक नाटक रागभूमीवर तालमी घडून आले होते. दुसऱ्या तालमी चार दिवसा त्यांच्याच सांगण्यावरून संगीताच्याहि काही नगना मी शिकरीत होता मग वाटे, शंकरराय आपला शब्द आता ग्राम द्वात्र पड वेणार नाहीत शिवाय मास्तराच नाटक काही गप्पापास करणार नव्हती तेव्हा मडळीच्या हिताची ही गोष्ट अजून माझा स्मरण त्यात काहीच नव्हता मला बाइट वाटू नये म्हणून पुण्याहून परतल्यावर कधी ‘गाठ पटली नाही’, कधी ‘आम्हाला विशेष मोलावयाला वेळ झाला नाही’ वगैरे सगळी सांगून ते माफते होत १९१४ च्या डिसेंबरला क्विलेंस्कर मडळी मोलाप्रकटे जाण्यासाठी पुण्यास आली. त्या वेळी मी असविलेला दोन गप्प नाटक, एक संगीत नाटक, अलौकिक गाल आवाजाचा दीनानाथ नावाचा बुद्धिवान् मुलगा एवढी गडकरी मास्तरांना अपरिचित अशी नवी सामग्री ‘क्विलेंस्कर मडळी’च्या समिती हाती तिन्ही नाटकांचे प्रयोग व दीनानाथ याची गाल आवाजाच्या निपची खगनइ यान गडकरीमास्तर निदेश करून झाले. पुण्याच्या मुझमात पुन्हा आपल्या बैठका सुरू झाल्या. एकादा मुलगाही परिस्थितीचा योग्य उपयोग करून घेतो त्याचा एकाच डॉक्टर दुसऱ्या इताच्या दुसऱ्याच योग्य निदान करून त्यावर उपाययोजना करतो त्याप्रमाणे माझ्या संगीत नाटकात भूमिका न करण्याच्या अटीवर धुर्त शंकररायाना गडकरीमास्तरांची उपाययोजना करून माझी अट मला मांडायद्याला लावली. त्याच मुझमात संगीत ‘शारदा’ नाटकाचा मी ‘मधेश्वर’ झाला संगीत नाटकात मी भूमिका वेली.

सातआठ महिन्यात ‘पुण्यप्रभाव’चे झालेले लिखाण मास्तरांनी वाचून दाखविले. ह लिखाण इतक उत्कृष्ट हात की त्याचा गौरवपूर्ण उत्प्रेष करण्यासाठी नवीन शब्द मला आता सुचत नाहीत. नाटक मात्र लिहून अद्याप पूर्ण द्वावयाच होत त्याचें दुसऱ्या मडळीशी मोलण चार असल्याचें त्यांनी सांगितले. माझ्या हाता काही सत्ता नसल्यामुळे

व व्यवहाराचें बोलणें करणाची मादी ऐपत नसल्यामुळे रोद व्यक्त करण्यागेरीज मला काहीच करता आले नाही. मला मनापासून वाईट वाटते कीं, इतके चांगले नाटक आपल्या डोळ्यासमक्ष दुसरीकडे जाणार ! माझ्या मनीची तळमळ मी शमराग्राजवळ प्रदर्शित करिता तो व्यवहारी अपूर्णाक स्थितप्रज्ञप्रमाणें माझ कौतुक करित व मला धीर देत म्हणाला, “कोल्हटकर, तुम्ही मुळीच वाईट वाटून घेऊ नका. गडकऱ्याचे नाटक कोठे जात नाही. त आपल्याकडेच येणार ! किलोस्कर मडळीचे जुने कथानुबध गडकरी कधी तोटणार नाहीत ते अनिचारी थोडेच आहेत ? मी त्यांना गला दहा वर्षे आळखता आहे. अहो, आमच्या पाटापुटीच्या बेली पुढांवर घेऊन किलोस्कर मडळीची नाज उचलून धरणारे गडकरीच होते ! ”

ॐ ॐ ॐ

मराठी नाट्यकलेचा जन्मच मुळीं मरथानाचिपोर्ग, तेव्हा या कलेच्या वादींची व समुदायींची बाळजी सर्व मराठी रात्रेजनाड्यानीं, सरदारगुजराताना आत्मीयतेच्या कळसळीनेच घेतली. प्रेक्षकांनीं नितक्याच जिद्दाळ्यानें त्याला साथ दिली इ तरे आहे. पण आमच्या व आमच्या पूर्वीच्या पिढीला सरथानिचाच हे रितुरंग मान्य करायलाच पाहिजे, मराठीचा एखादादि मरथानाचिपोर्ग असा दाखविता येणार नाही—अगदी अपवाद म्हणून मुदा—की ज्याने नाट्यकलेची हेळसांड या हेगळणीं केली आहे. हजार प्रेक्षक सोईस्करपणे जगून नाटक पाहू शकतील असे एक मुमज राजेशाही टाळेजग नाटकगृह, डोंडारीच नाटक मडळीला राहण्यासाठी भव्य इमारत, नाटकगृहाला लागूनच पनाससाड हजार मागस एकत्रित जगून पाहू शकतील असे कुत्त्यामादी मैदान असे क्रमशुरीच एकत्रित भव्य जिनाण श्रीमंत छत्रपति शाहूमहाराज माना कोटहापूर येथे नाधून तयार केले छत्रपतींच्या लैलिकाल खातेसा माडेपणा, मोडेपणाला भूयविणारा मांडा देह, मोठ्या देहाची साथ पगशिरा माढ मन, मोठ्या मनाची मोठी करणी—अग हांत शाहू छत्रपतींच वैमन

नाटकगृहाच्या उद्घाटनासाठी मुद्दाम ‘किलोस्कर मडळी’ला महाराजाना बोलावून घेतलं होत नाटकगृहाजेजारी मडळीसाठी नाथल जाणारे वसतिगृह अत्राप तयार व्हावयाचें होत म्हणून मडळींना राहण्यासाठी सावडेकराचा चौसोपी घाडा दिला पहिल्या वर्गाचा सरकारी सिंथा सर्व मडळींना भोजनासाठी मुरू करण्यात आला पहिला वर्ग म्हणजे एका पकाचाची सामग्री, जाण्यायेण्याचा घनाखरखर्च, नाटकगृहाचेंच उद्घाटन असल्यामुळे नाटकगृहाला भाड नाही. यालेराज नाटकगृह-उद्घाटनामदल काय निमागी मिळणार होती ती निगळीच. अशा इतमांमात आमचा ‘किलोस्कर मडळीचा’ मुकाम कोल्हापूरला मुरू शाला. या मुकामालाठी मुद्दाम शस्त्रगव मुमुमदारखारण चतुर गडकरीमास्तारनादि निमजग करायलाग थोड्याच चुकणार ? दुसऱ्या मडळीचे व्यवहाराच बोलणे कितकटून

‘पुण्यप्रभाव’ नाटक किलोस्कर मंडळीला देण्याचें घालणें निश्चित करून यावेळीं शंकरराव गडकरीमास्तरांना किलोस्कर मंडळींत घेऊन आले.

१९१५ च्या आक्टोबरच्या दसऱ्याला या नव्या पॅलेस नाटकगृहांत पहिल्या प्रयोग ‘मानापमान’चा ‘किलोस्कर मंडळी’ने केला. पावसाळ्यानंतर निसर्गाची कळी नुकतीच खुलावयाला लागली होती. आमची सर्व मंडळीहि दरबारी पाहुणचारामुळे प्रसन्नचित्त होती. आम्हीहि उमेदीच्या ऐन उंबरठ्यावर उभे होतो. गडकरीमास्तरहि आपलें नाटक ‘किलोस्कर मंडळी’च करणार म्हणून खुशीत होते. सगळें वातावरण प्रसन्न होतें. माझ्या बुद्धिमत्तेचा फुगा अद्याप पुढेपणीं त्यांच्यापुढें फुटला नसल्यामुळे त्यांच्या देखरेखीखाली मीहि एक रूपांतल्या कां होईना, पण नाटककार व्हायें म्हणून गडकरीमास्तर रोब मला दवूनचें ‘वॉरियर्स इन हेल्लँड’ (Warriors In Helgeland) नाटक दोन तास वाचून समजावून देत. ‘पुण्यप्रभाव’चें वाचन अधूनमधून होई. आमचें घालणें सारगें चालू असे. आम्हिनी पौर्णिमेच्या आसपासची रात्र, चांदणें स्वच्छ पडलेलें. अंघाघाईची गंजारतीची घंटा होऊन गेलेली. मराठेशाहीच्या वैभवाप्रमाणें भद्रद्वय झालेली ती मंगळराची राजधानी निजेच्या आवरणाच्या उर्वेत शोपी जात चाललेली. नाटकगृहांत ‘मानापमान’ नाटक चालू होतें. आम्हिनी धैर्यधराच्या परकमाच्या गुगवर्णनात गुंग झाली होती. बाहेर कुल्याच्या मैदानांत गडकरीमास्तर—मराठेशाहीचा शाहीर—मराठेशाहीच्या ऐन अमदानीचें पोवाडे गाण्यांत, माझ्यासारख्या देवयान् शोल्याला ऐकविण्यांत मशगुल झाले होते. त्या वेळीं ‘राजसंन्यास’चा ओवडधोवड सांगडाच होता तो. पण त्यांतील प्रसंग रगवून सांगण्यात मास्तरांची दतकी एकतानता झाली होती कीं त्यांच्या तोंडून उमटणारे शब्द एकतांच तें मराठेशाहीच्याच ऐन उमेदीच्या रोमारोमांतून बाहेर पडत आहेत असे वाटे. “सुकून प्रभुसेवंत वारी उणीव झाली असेल तर स्वर्गी सोन्याचे झालेले साचाजी हिरोजी तुमच्या या घटना ऐकून अत्यस्थ होतात आणि राजांजवळ धमेची वाचना करतात!” माझ्या तोंडून असे म्हणजेद्वार बाहेर पडलें.

एकदा भुवईच्या मुफ्तामात वारी किरकोळ गोष्टीवरून चिटाचिटी होऊन मास्तर रागावून पुण्यास निघून गेले. व्हावारा दिवसानंतर दुपारी रागच्या मुमाराला “गडकरी मास्तरांना बोंबे थिएटरांत तावडतोव बोलाविले आहे, असाल तसे निघून या, वाट पाहत आहेत.” म्हणून आमचा थिएटरचा एक गडी मला निरोप घेऊन आला. ‘किलोस्कर’ मंडळीचें प्रयोग त्या वेळीं बोंबे थिएटरातच चालू होते. मी नुकताच जेवण करून उठलों होतो, त्याच पावलीं मी थिएटरवर गेलों. त्यांच्या जेवणाची चौकशी करता ते म्हणाले, “मी हॉटेलमध्ये साऊन घेतलें आहे, अगोदर एताद्या एकान जागीं चला. ‘राजसंन्यास’च्या पांचव्या अंकाचा प्रवेश लिहिला आहे तो वाचावयाचा आहे.”

राजसंन्यासचा प्रवेश लिहिल्या आटे अमे म्हणतां माझा आनंद पोटात मावेना. शंकररावांशी झालेल्या भाडणामुळे मास्तरांना मंडळीच्या विन्हाडीं पाऊल टाकावयाचें

नहते. तेव्हा मनाने एकात जोगेच्या शोधार्थे भक्ता गोंधे थिएटर हीच एकतयोज्य जागा निमडली. आणि तेथेच त्या 'राजसन्यास'च्या पाचव्या अफातील पहिल्या प्रवेशाचे राचन केले. तादामादालाखे उभे झेलेले ते ऐतिहासिक पुरुष, त्याच्यावर ओढवलेले प्रसंग, त्यातून ग्राह्य पडण्यासाठी प्रागपगाने त्यांना केलेली घडपड, काळजाचा टाग घेणारी मराठी गेली, प्रवेश ऐकल्यानंतर जिराचे पाणी झाले, नामाडोळ्यावाटे ते ग्राह्य पडले नमते तर गुप्तरून गेला असतो लगोपाट चीन वेळी प्रवेश वाचला तीनहि वेळा नया आनंद अनुभवाय जाय. श्रीरामेश्वराच्या मराठी गेलीच्या प्रगाच्या सामनेसाठी, त्या गेलीचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी जणु टांग माटून 'राजसन्यास'च्या निमित्ताने गडकरी मान्यर उभे ठाकले आहेत असे वाटते. त्यानंतर पुणे-नाशिक-जळगायच्या मुफामात गडकरांनास्तर मडळीनोररच होणे. त्या अर्थात त्यांनी 'राजसन्यास'चे आगखी दोन प्रवेश लिहून पूर्ण केले.

नाशिक मुफामात 'सुदेश'वार आले असता 'राजसन्यास'च्या लिहिल्या भागाचे वाचन झाले. असा शाहीर आणि असा भोता अशी जोडी बसल्यावर हा हा म्हणता फट रगला. पहिल्या अंगाच्या सुरवातीच्या प्रवेशाच्या शेवटी खमळलेल्या ममुद्रात समाली तुळशीच्या प्रागप्रसंगी, तुळशीच्या अखेरच्या दिननगीचा स्वीकार करताना मभाजीमहापय दचनरुद्ध होताना म्हणतात—“समोर सध्यासाळचा होम येला आहे 'तुफान दयात मरगाचा नेम नसल्यामुळे वाळाचा एकच पाद आपल्या दोघाच्या कडात आहे, त्याचीच लगीनमाळ करून डागलपटेच्या रोहल्यावर, मानळत्या देवाच्या सान्नीने, मरगाचा मुहुने साधून रागड्याचा राज मनाच्या मुक्या मनाने, तुळशी, मुह्यारी लग्न लावीत आहे.” ही वाक्य सपनाच मराठी राण्याच्या अच्युतरायाचा आनंद इतका अनावर झाला की मात्तराच्या हातातलं हस्तलिखित ओढून घेउन त्यानेच “दा गडकरा” म्हणून एवढ्या जोगने त्यांनी आयात केला की पुढे त्या मागच्या दुखीमुळे केव दिवस मात्तराची या प्रसंगाची आटवग ताजीतनानी राहिली दानतर जळगायच्या मुफामात आगरी एक प्रवेश लिहिला या मुफामानंतर गडकरांनास्तर पुण्यात गेले आणि आमचा मडळी व हाड-नागपूरकडे वळली.

यानंतर 'राजसन्यास'च्या कथानकान्दल मी सांगणार आहे

या नाटकाच्या पुस्तकात पहिल्या अफातील दोन प्रवेश व सत्रध पाचवा अक सपूर्ण आहे. पहिल्या अफातील तिसऱ्या प्रवेशाच्या सुरवातीच एन पान छापलेल आहे. याशिवाय अलिखित बाही प्रवेशाचा गाणवारा दिला आहे, पण तोहि सपूर्ण नाही पहिल्या अफातील तिसऱ्या प्रवेशाचे जे छापील पान आहे, त्याची सुरवात आरभी कमात “स्थळ—सामाजी शिक्षणाचे घर. पान—शनेश्वरने चावीत असलेला सामाजी, हुका तयार करीत असलेला दिखेची फर्क” अशी आहे.

सामाजी • (एवेन अपर लायून) 'मादा मरगाची चोल वरतिर'। पर अमृतातेहि

पैजा जिने । ऐसी एकेक अक्षरे रखिं । मेळनीन” वाह्या ! अमृतातेही पैजा जिने, ऐसी अक्षरे मेळनीन । काय एनेसान्ता हातचा गुग्न असतो । शानोभासयानां भय्नीशी पैज होट घातली आणि अक्षरन् अक्षराशी खरेपणाची मिळणी केन्ही. हिराजी, ऐकू हें !
'माझा मराठाचि—'

हिरोजी . साबाजी, अखरे एकेक अक्षर मेळवाय्याग त्याना वेळ लागला नसेल तितका तुला त लावायला वेळ लागतो आहे. शानोभासयाना रेड्यामटून घेद बदवायला इतका मायासू रखित पडला नसेल.

साबाजी . हिरोजी, भाव्यपताच्या घरच्या गोष्टी, तुम्ही आम्ही बोलायच्या आता ! आळदाच्या विधान्याने रॉट्रीच्या सनामाळातल्या मगठी दगडांनी देवपूजा रचिली, शिवनेरांच्या शिवगमराने माखळच्या गाकडाना अमृताला त्याघाडगारे देयरूप दिलें ! अमृतादी आळी करगारी एसाची वाणा, तर अमृताला औरध चारणारी दुसऱ्याची करणो ! शानोभाची मराठी बाणी, शिवनाची मराठी कण्णो—दिगत उच्छ्वन दोघांनी ऐन मराठी हाकेने भूमळ गाजयलें मगठी मोहिनीने जांयकोटीराग भासून दाखलें. आज आठ वर्षे झाला, अजून राजच्या नागांनी निगा उतरत नार्हा.

हिरोजी . जरे पुराणिक्नुना ! आता गुडगुडीच्या गोंड गमत च्या की जरा. ह, ही घे.

साबाजी : जरा थाप सोयळ्याने गुडगुडी ओदणे पाप आहे (अपूर्ण)

हे दोन्ही म्हातारे समवयस्क आहेत आणि एकेमेकाचे द्वाही आहेत. साबाजी शिक्यांच्या मुल्या दौलतरान शिकें, जो मराठ्याच्या दर्यासागर आहे, त्याची बायको तुळशी ही हिरोजी फर्जेगची मुलगी त्याची दये ऐशी वर्षांची आहेत. साबाजीन गुडगुडीचा इन्कार केल्यावर हिरोजी त्याची थट्टा करतो.

हिरोजी . काय तुमच सापळें ? चागलें लफ्फार धोतर नेसला आहा, रेशमी पेरण घातली आहे, टोम्याला भरजरा मुटास आहे, आणि तुमचे ह सोवळ ?

साबाजी . हिरोजी, अहो, या जगावरच्या दोल्हाचें नाव यादीत घालायला विसरलात हिस्माना, तुला माहीत नार्हात हा वस्त्र कुणाची आहेत ती ?

हिरोजी नाही वा मला कर्हा ठाऊक असणार ?

साबाजी “अरे, हीं वस्त्र शिवप्रभूची आहेत बादशहा नवरगाच्या हातावर तुरी देऊन महाराज नर्मदापार होऊन जेव्हा दक्षिणेंत आले, तेव्हा महाराजाना आपली हा वस्त्र पहिल्या भेटीत मोठ्या खुपीने मला म्हाल केन्ना. तेव्हापासून या वस्त्राच मी जिवापाट जतन करता देवपूजेच्या वेळीं आणि शनेश्वराच्या घाचनाचे वेळींच तेवढी मी ता वापरतां

(स्वतः शिवाजीगजे नादशहा औरंगजेबाला 'बादशहा नवरगा' म्हणत साबाजी हिरोजीहि नादशहाला त्याच नावाने सगोधीत) छत्रपतीची हीं वस्त्रे असल्याच समजताच हिरोजी विरमतो नंतर उमक्याची थाडी थडामसकरी होऊन—या दोन म्हाताऱ्या मिनाऱ्या

धनमत्तराचा संप्रथ नाटकात एवढा एकच प्रसंग होता—हिरोजी निरोप घेऊन जातो एवढ्यात दौःस्तराव शिर्के शमूराजानी आपली बायको पळविली म्हणून तक्रार करीत आपल्या नापाकडे येतो रागाच्या भरात दौःस्त्री शमूराजना अर्धातडा बोटो मनुष्य स्वभावाची ओळख असणाऱा म्हातारा जप गुलाची समजूत वाटण्याचा प्रयत्न करतो आणि स्वामिनिष्ठेमुळे राजाग बोल लावण्यापेक्षा तो आपल्या दैवाला बोल लावतो

यानंतरच्या एका प्रश्नात तुळशीने राजभूषणाचा हट्ट धतला आहे—राजभूषण म्हणजे येसूनाईसाहेबाच्या पायातील सोन्याच्या सारख्या महाराज तिची समजूत करीत आहेत, एवढ्यात महाराजांच्याच घोलाण्यावरून येसूनाई तय येतात त्याच्याखोऱ हिरोनाई असतो महाराज येसूनाईकडे सोन्याच्या सारख्याची मागणा करण्यापर्यंत प्रेमातुर झालेले असतात नि सग झालेल्या निम्न मुनीमुळे हिरोजी अनाश्रुहि न जालता मानून उभा असतो महाराजांच्या मागणाला येसूनाईसारखे नकार देताना म्हणतात, “ही राजभूषण आहेत, ही मी आपल्या हातांनी कधी उतरणार नाही मोसल्याची ही पिडीनार राजभूषणे घाल्यास महाराजांनी आपल्या हातांनी उतरवात ”

तो प्रेमलाडुप मराठ्याचा राजा तीं राजभूषणे आपल्या हातीं उतरण्यासाठी जाग वरून उठून एक पाऊल पुढे टाकता हा बळपावत निमूषण त्या प्रेमचेंप पाहणार तो राननिष्ठ म्हातारा तरवाराग हात घालून कणटून सागतो, “उचलले पाऊल माग प्या या भोमल्याच्या भाग्याच्या भागाराग—या राजभूषणा—उतरण्यासाठी पाऊल पुढे टाकल तर पायपती होईल पिडीला पात्र लागण तर पायपती पेल्याविना कधी राहणार नाही ” त्या स्वामिनिष्ठाचा तो त्वेप पाहून महाराज जागच्या जागी भरकताना

पहिल्यापासून मालर सामाजीची भूमिना माझ्यासाठी लिहीत होते, सर्व नाटकमर या दोन म्हातान्यांचा ऐर्शा बराच म्हातारे म्हणून उल्लेख होत होता या नाटकाच्या चळीं मी नुक्ताच पचावर्गात आला होता मास्तरना मी म्हटले, “मास्तर, तुम्ही जागोनाग सामाजीच्या ऐर्शा बराच बराच उल्लेख कला आहे तेव्हा सध्या नाटकमर एवढे मोठ काम चालून करण माझ्याच्याने कस झेपेल ? मी तर पचविरीचा तरणाडा आहे ” मालरना माझ म्हणण पल्ल इतर दिवस त्याच्याह ध्यानात ही अडचण आली नव्हती ते म्हणजे, “भावा, काढ या काही तरा माग ”

तीनचार दिवस गल्यावर एक दिवस ते म्हणजे, “कोल्हकर, म्हातान्याचा केला कायापाट दिर्घ त्याला त्रैलोक्यचिंतामणीची मान त्याचा एकट्याचा नहे, तर त्याच्याखोऱ हिरोनाई सज्जींनी दिर्घ ” काहीतरी अपा कल्पना असल्याविना मास्तर इतक्या आमविश्वासने बाल्यार नाहीत, हा आमचा अनुभव होता नवी कल्पना ऐकण्याचे आमच भीमुख वाटले पाहून मास्तर सांगू लागले, “गडारचाच प्रसंग आहे राजघराण्यात राजसनाळ राजदरबानाला सवानीं जाण्याची बहिया आहे त्याप्रमाणे एका सफळी तुळशीला घेऊन महाराज गाठीभरीच्या महाभा वसजे असता,

आठ वर्षांचे शाहूमहाराज, त्याच्यापरीसर त्याच्याच पयांचे आठ वर्षांचे त्याचे हुजरे व शरीरभरणास म्हणून सानाजी असे प्रवेश करतात. गालगळे सभाजी मणगजाना मुजरा करून शेजारी नेहमी अखगान्या आपल्या मातेपेनर्जा तुळशीला वगलेली पाहून थमतात, आणि आपल्या आठ वर्षांच्याच हुजऱ्यांना तुळशीला मुजरा करायला गगतात. गळगजच्या या वास्याने शभूगजे चिडतात आणि गगाने विचारतात, 'असे का ?' त्यावर शाहूमहाराज उत्तर देतात, 'मागाहेनाच्या जागी जर तुळशी चालते तर माझ्या जागी मुजऱ्याला माझा हुजऱ्या का चालू नये ?' मागाजाच्या या उत्तराने निरुत्तर झालेले महाराज खचून उठले. त्यांनी आपला राग सानाजीवर काढायला सुरवात केली. ते म्हणाले, 'आगासाहेना तुम्ही अगागागावर येळवलेत, या जोरावर तुम्ही आगासाहेनाच्या टोस्यावर असलात, आज तुम्हाला आमच्या डोक्यावर गगता येईना म्हणून तुम्ही गळराजाना आमच्या डोक्यावर खचू पाहता ? पण आगा साहेनाच्याप्रमाणे आम्ही तुम्हाला आणि तुमच्या मित्रांन संधारणाच्या गळराजानाहि आपल्या डोक्यावर खू देणार नाही. आगासाहेनांना मान देण्यासाठी रागासाहेनाच्या मुरतीपासत आम्ही तुमचे लाड चार् देता, नाही तर ' सानाजी ' गजे, आगासाहेनाच्या गोपी कराता पाहता ? आम्ही तुम्हाला जुठ कटीपासत येळविले नाही ? आगासाहेनाच्या गोपी आगासाहेनाच्या वरीवर गल्या. त्या काढून आगा जिवाची पुक झेराणी मान व्हायनाही गजा ! आगासाहेन एसा या गरिबाच्या दोपडीत कण्या माडगे रानयाला वेगार नेते. आठ वर्षांचा टौलनी मांडेर शेतवाडीत पतगाने येळत होता आपल्याकडे येताना महाराजाचा पाप दौलतीच्या पतगाच्या धाव्यान गुतला. पोरगाच्या जातौला हुजऱू नये म्हणून घग्काभर पतगाचा गुता सोडवीत मडागज शेतवाडीत नवून गडिले शत्रूच्या हिकमतीची गळ्याला पास लावणां जाळी एका पुजरीसारगी जे सोडीत—साना, त्या नुसत्या आठवर्गाने उनीचे राध पुढून डोक्यावाटे वाहू लागतात रे—त्याच गुभ झाल्या दिवसापासून इतरी कांय झाला, पण आम्ही आशाळभूतपणें खर पाहत राहिला, ते एवढ म्हणतारपण होऊन गल तरा वागावयाचेमुळा विसरला रे !' काय काळहर, आता ताठ मानेने हाईल ना काम ?')

अनपड कोड्याची विनतोड उत्तरे देणारा शुभ भेटल्यावर त्याला हुकाराने समाधानाची समति द्याविण्यासाठी आठराज मान न दाखविली तरच आश्चर्य ! माझ्या भूमिनेच्या मार्गात उभी राहिलेली वयाची अउचण नात्यप्रसंगाच्या परिणामकारकतेचा आगरी एक यळमा चढउन मास्तरांनी दूर केली

त्यानंतर गगामागरीनीळ जलविहागचा प्रसंग आहे. विलासी सभाजीमहाराजाना जगविहार करण्याचा इच्छा चाली, ते सौर्व्यमपत्र तुळशीला घेऊन गगामागरात जगविहारसाठी उतरले. महाराजाना ताळ्यार यांचे आणि तुळशीचा नाद सोढाना म्हणून सरीना आगापास परीन प्रयत्न करून पाहिले पण कोणाहि यश आले नाही.

आन आगरी एक असत् प्रयत्न करून पाहावयाच ठरल महाराणी येवूनाई पंचारतीच्या तयारासह गंगासागराच्या काठार महाराजांची वाट पाहत उभ्या राहिल्या त्याच्यापुढील त्याच्या दासदासी व बडाठ माणूस म्हणून गांगी आला आहे जल्मीडा करून तुळशीमह महाराज हाडांतून पावसार पाय ठेवतात ता पंचारतीसह ओवाळण्यासाठी गमोर उभ्या असल्या येवूनाई त्याच्या दृष्टीत पन्हात त्यापुढील तुळशीचा हात सोडून न महाराजांसाहजाना विचारतात, “हा काय प्रकार आहे? ही पंचारतीची ओवाळणा कशासाठी?” महाराणी येवूनाई निळभरहि गामीन दळू न देता शानपण सांगतात की, ‘हा आम्हा भागल्याचा कुत्राचार आहे अद्भुत पराक्रम गांगून घरी परतगान्या वीराल त्याच्या स्त्रीत पंचारतीत ओवाळण हा आमचा कुळधर्म आहे दौत्राराचा घजिरी व रात हा तितात मिळवून दादाजीराचे प्रथम पन्हा बाळ्यावर परतले तेव्हा माताश्री विज्ञानाईना राजाना असत् पंचारतीत आगाळले होते दिहीच्या गदियासातून मुक्का करून घऊन थारले राते स्वदेशी राखगडा परतल्यावर मातोश्री सईनाईसाहेजाना अर्शात त्याची पंचारतीने ओवाळणा बरी होती काशीची गंगा आणि रामेश्वरचा सागर एकदून थारल्या राजाना या राखगगर नाथलेल्या गृतीधीत—श्री गंगासागरात—आपल्या कन्येसह आग जल्मिहार बलात, या आपल्या अप्व पराक्रमानेही मी ही आपली ओवाळणा करत आहे” यमुनाईच्या ताडचे हे शब्द पन्हात महाराज एजीत होऊन तुळशीत “वाट पुढेच निवड निघून जा, गंगवरून आधा चालती हो” म्हणून कायमचा निरास देतात

यानतरचा प्रवेदा आहे दौत्राराजाच्या मृयूचा सुगारयेवर सतागचीहि राजगोळी झालेन दौलतराव शिरु सभाजीवर मृड घण्याच्या कारस्थानात गुग असतो मान बापाच्या गजनिप्रेतहल त्याची राजी अमल्यामुठ तो सर्व वेत मोळस सानधगिरात रचीत असतो तरीपण नापाला मांगल सगदागची थे जा वाटल्यामुठें मदाव येताच तो मुद्दाम गैरतीचा भेन घऊन त्याच्या टुप हेतूराखून त्याला परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करतो पण त्याचा एकच हट्ट चाट अमना की, “काही झाल तरी मी सभाजीवर मृड उगवीन” शातपणे पुढा सभाजी त्याची समजूत घाट पाहतो तो म्हणतो, “येथ व्यक्तीचा प्रश्न नाही व्यक्तीच्या पापातहल तू मयठेशाहीला प्रायश्चित्त काय म्हणून देणार?” काही केल्या दौलतीची समजूत पन्हा नाही तो चिडन म्हणतो, “सभाजीच्याच काय पण तसा प्रसंग आग तर असल्या राजाला राजा मानगान्या मयठेशाहीच्या मुद्दा नरहीला नस देईन” हे शब्द ऐकताच त्या सद्यात्रीच्या बड्याचा ताठ जातो ता कमरानी तरवार उपसतो आणि दोळ्याच पात लवत न लवत एवढ्यात आपल्या पाण्या पोरावर प्रायश्चित्त अस तीन वार करून तुच्छनन, “अमरी कमअम्मल अमरा जियत ठेवण म्हणने मुद्दा पाप होय कुन्याच्या मोदीन तुला मरण येईल” अशी आपनाणा उद्यान तरवार तशीच ग्यान करून चालता हातो सभाजीने तुळशीत गंगवरून घांगून दिल्यानंतर

ती आपल्या नवऱ्याचा शोध घेऊन राहते, तेव्हा तिला समजत की, गूढ घेण्याची संधि मिळाली म्हणून तो मुसलमानांमार्फत कारस्थानात दग आहे, तेव्हा तळमळीने त्याच्या भेटीसाठी ती निगली असताना घाटेत पायाळ झालेला व मरणोन्मुख अवस्थेत असलेला तिचा नवरा तिला दिसतो. जेव्हा तो आपली राज्याची कन्या तिला घेऊन दारमनितो. महाराणी येथेच मुळीच नुसताचलेली ती नागीण आपल्या मरल्या नवऱ्याला मरतेसमयी तशी समाधान मिळाने म्हणून एका प्रतिज्ञेचा उच्चार करते, “मराठेशाहीची माती करून तिने तुमच्या शरीराला मृदमाती देईन, समाजीच्या नापोला, मराठ्यांच्या महाराणीला गाय करून, तुमच्या नावाने मोगल्याच्या हाताने तिचे गोप्रदान सोईन.” दोन्हीचे समाधानाने प्राणोत्सर्ग होतो. ती प्रतिज्ञापूर्तीच्या साक्षीसाठी म्हणून त्याच्याच रक्ताने रंगलेला एक दगड जीनसटा म्हणून पदरात बांधून घेते.

यानंतरचा रक्कित प्रसंग गोमातकथा फिरग्यांच्या कारस्थानाचा. समाजीराजांनी गोमातकावर शरीर करून तेथे स्थापित झालेल्या फिरग्यांना अनेक शोषण फाटले की, नायकापोरासह सर्व फिरग्यांना जीव बांधविण्यासाठी गोमातक भूमीचा आराग सोडून गोमातकाच्या समुद्रातच राहणाऱ्या मुलांमज्जत राहिले की. त्यांनी आरागातल्या देवाला नवस करून पाहिले, शेनियरगारला दिवसत राताला मदतीसाठी आराहन केले आणि त्याच्या हाकेला देव म्हणा तिचा साधुसत म्हणा धावले, त्यांनी शम्भूराजांनी समजुतीचे बोलणे करण्यासाठी आपला एक वर्षीय नजरागा देऊन पाठवायचे ठरविले. एवढ्यात त्याच्या एका हस्तकाशी सुद्धासाठी घाटले ते करावयाला तयार असणाऱ्या सुंदर पण महत्वाकांक्षी तुळशीची गाठ पडते. त्याच्याशी सगनमत करून असे ठरते की, नजरागा घेऊन शम्भूराजांच्याकडे जो वर्षीय पाठवायचा त्याचेनरोबरच स्वरूपसुंदर तुळशीलाहि फिरगी वेपार नजरागापैरीच एक फिरगी स्त्री म्हणून सादर करावी. तुळशी त्या गोष्टीला आनंदाने समति देते. फिरगी वेप घाडून ती तात्पुरत फिरगी नृत्याचेहि शिक्षण घेते. आणि एक दिवस फिरगी वर्षीय हा नजरागा घेऊन शम्भूराजांच्या भेटीला त्याच्या छानणीत दाखल होतो. नजरागात काही बहुमोल रत्ने, त्यास फिरगात तयार झालेली एक बहुमोल सुंदर तलवार, उंची फिरगी शराय व फिरगी वेपारतील सुंदर स्त्री. या फिरगी वेपभूषेने तुळशी सुंदर असणारी तुळशी विशेष सुंदर दिसते. तिने फिरगी वेपारकरून अभिसारिजेसारखा बहुमोल बुरखा पात्रलेला असतो. समाजीमहाराज या सर्व नजरागाचा आनंदाने स्वीकार करतात. त्या घेऊन वृत्तीच्या परामर्शी पुरव्याला त्या दरबाराचे, त्या फिरगी नागिणीचे पाणी मोहून दाखते तर फिरगी उंची मद्य व फिरगी दगदार स्त्री यामुळे मिळणाऱ्या चेतनेने त्याची विलासप्रियता जाणवत होते. फिरग्यांचे ग्रहण सुटते. त्याचा आवासातला देव व सेंट शेवियरगारले सत नवसाला पावतात. मराठ्यांचा राजा पुन्हा भोगविलासत मदतुल होतो. गोमातकातील सेंट शेवियरची यात्रा या शोषणुकीच्या निमित्तानेच सुरू झाली आहे अशी त्या माती समजत आहे.

या शंभूराजाच्या गोमानाच्या चढाईची बातमी दक्षिणेत मराठ्यांच्या पारिपत्यासाठी ठाग देऊन समलेल्या गडशाहा औरंगजेबाला कळते. फिन्नूर मोरे शंभूराजाना कासगातच काढून पाडण्यासाठी कारस्थान रचतो. त्याच्याच सूचनेवरून औरंगजेब कासगातडे मोर्चा कळवितो. गवगणवर असल्या येवूनाईच्या कानां ही बातमी पोहोचते अशा आशीर्वादाच्या प्रसंगी आपण ज्ञानिनें हजर असताना म्हणून त्या साम्राज्याला साथील घेऊन रायगड सोडतात भोसल्याच्या जरीक हात्वावर नजर ठेवल्या मोन्याच्या मना ही बातमी जाते. तो मान्याच्या मदतीने येवूनाईला निरफदार करून मोगलांच्या गोगत औरंगजेबापुढे हजर करतो निरफदाराच्या प्रसंगी साश्वती शंभूराजाचा मागेचा घेण्यासाठी पुढे गला असता त्याच्या पराध ही घटना घटते या गाष्टीची खबर त्याला मिळताच तो परततो. एवढ्यात त्याच्या सोवदणुकाचा काही उपाय योजण्यापूर्वीच तोहि शत्रूच्या हातीं अचानक पडतो घेळप्रसंग आला तर आपण तर हजर आहात या समाधानात तो महाराणासाहेबाच्या जगेसचाच साथीगर म्हणून पडला जातो महाराणासाहेबाच्या जगेसचा औरंगजेबापुढे त्यालाहि पेश करण्यात येत. त्या मराठ्यांच्या महाराणाच्या पडनशीन देखण्याडे बादशाहा आपल्या दादाच्या पादल्या केसावरून हात फिरवत पाहत असतो. एवढ्यात साम्राजा कुनिसात करून त्याला कळवळीची विनवणी करता की, “बादशाह नजरग, आन्तर ह मस्तक शिरउजवणीखेरीज देवापुढे मुद्धा नम्र केले नाही, त मस्तक तुझ्या चरणावर ठेवून विनती करता की, या मराठ्यांच्या महाराणाची नेअदम करू नको आणि निच्या जसगाहि घडा लागू देऊ नको.” साम्राजाच्या या विनवणीकडे निरुपग्रन येवूनाईसाहेब पाहत असता त्याच्या गळ्यातील मळेच्या ताडताकडे बादशाहाची दृष्टि पडते आणि तो आश्चर्यावशित हाडून विचारतो, “हा मळेचा ताडत याच्या गळ्यात कसा ?” त्यावर साम्राजा उत्तर देतो, “कल्याणच्या सुभेदारसाहेबाच्या मुनेची आगनादेनाना माहेरपग करून जेव्हा पुन्हा सासरी सुभेदार साहेबाकडे पाठवणा घेरी, तेव्हा त्यांनी आपल्या गळ्यातील मळेचा ताडत भेट म्हणून महाराणा साईसाहेबाना नजर पेली, तो शंभूदेवाच्या लप्तात मासाहेबाना आपल्या मुनेच्या गळ्यात राधला ” बादशाहाच्या धार्मिक भावनाना मोठाच धक्का होता तो ! श्वगमर आपली गडशाही निसरून महाराणा येवूनाईसाहेबाना त्यानें पोगरी घरेलें त्याच्या छातीवर रुळगारी पादरी दात्री येवूनाईसाहेबाच्या गालाग लागल्यामुळे त्यांनीं तांड फिरविले त्यावर गडशाहा म्हणाला, “बैग, लाचून नमोस, तुझा सासरा निवत असता तर त्याची दाढी इतकीच लान आपण अर्वाच पादरी शुभ्र झाली अमती ” या सर्व प्रकारानंतर गडशाहा आपल्या लोभाना हुकुम देतो, “जा, याना मुखरूपण याच्या गोगत याच्या मराठ्यांच्या वेड्याताने मराठ्यांच्या महाराणाच्या मुखरूपणाच्या गोगत आणून घातगी, पग पाह मुखरूपीनाचे ईमान पुन्हा त्याना त्याच्या गोगत नेगेरस्ताने पाठवीत आटे.” येवूनाईपाठीमागून साम्राजा कुनिसात करून जातो बादशाहा

एकीकडे 'मुद्रोपमुद्रा'च्या साल्मी जोरुत चाट असता 'पुण्यप्रमाण'चीहि हळूहळू तयारी सुरू होती. पद्याच्या जागा टरविणे, विद्रोप मजधीयाना हस्तलिखित वाचून टारविणे, मार्मिक सूचनांची चर्चा करणे, बंगरे कामे चालू. या 'पुण्य प्रमाण'च्या वाचनापासूनच मी गडकरीमास्तगनाचा आग्रहात वाचूक झालो.

'गालत्रि' व 'गोविंदप्रज्ञ' या नावाची दोन पुस्तके भरठी कवि-उग्रानाच नदराला आली, त्यांना आपल्या मुगधाने सारे वातानग्न मुगधित करून टाकले. एखादा भ्रमर जसा मुगधी पुण्यावर तुटून पडतो तसा त्या काळचा वाचन या कवींच्या काव्यावर तुटून पडत असे. या झाडार अनेक कागमे राधव्याचे प्रयोग झाले पण या पुण्याचा मुगध व सौंदर्य या पुण्यपुस्तक राहिले. या पुण्याचा मुगध व सौंदर्य भिन्न होत तरी त्याचे मजबूत अहंमि होत जणू एका झाडाला आलेलाच तो वेगवेगळीं दोन फुले होती गडकरी मालार आणि गालत्रि टांगे अगदी विद्राव्याचे भिन्न. या उभयपक्षांच्या गाठी भेटी म्हणजे आरासस्थ गुरु मुनसारख्या तैजरी ग्रहाचा शुक्तियोग. गडकरीमास्तगना टांगे नदील भानाप्रमाणे मार्गीत म्हणून काही वेळ ते त्याची टांगगिरीहि चाटू देत. ओंसे असेच तरी गडकरीमान्तरना आपल्या घाव्याच्या भ्रमाच्या गुणगदल एवढा आदर होता की ते म्हणतात, "नरकचितेच्या जरिपटकाच्या गुलाच अधिभार" हा अधिकार याग्य वेळीं वापरावयाला कवि टांगे कमी करात नमत

'पुण्यप्रमाण' नाटक लिहून झाल्यानंतर टांग्यांनी त्याची पहिलीच भेट. काला बधीनतर हांगच्या या गाठीभेटीत मल्लनराच्या काळात झालेल्या एकेकाच्या नव्या कविताच्या जमाखर्चांना आढावा, नंतर हास्यविनोद, काही प्रभावर चर्चा बंगरे. अशाच एका गाठीभेटीत गडकरीमास्तरनीं 'एकन प्याल्या त वांगिलेच्या आराशातील न तनाच्या दार्या पाहण्याची पर्वणी मला लाभली या पर्वणीची फलश्रुति धारचीवास्तव दर्शनी अशी गडकरीमास्तगनी काडीमान दच्छ नव्हती. म्हणूनच त्यांना तशी दस्तदादि घेतली पण आता तीन तपावर काल उगून गला आहे. नक्षत्ररूपान प्रकाशमय दोशांच्या त्या दोरी ग्रहाची गति, स्थिति व व्याप्ति निश्चित झाली आहे. तेव्हा आपल्या वाचनमाला क्षणभर ज वाचून आनंद होईल त्याला वचित कशासाठी करावयाच? एका मैत्रीत या उभयता स्नेहाचे असे उगले की दोषानाहि एकमेकांना न कळविता आपल्या कवितेचा त्रिपु निवडावयाचा, प्रत्येकाने आपल्या विषयाच्या अनुरोधाने कवितेची ओळ करावयाची. दुसऱ्याने आपल्या विषयाच्या अनुरोधाने पहिल्या ओळीचा अर्थ आपल्या विषयाच्या दुसऱ्या ओळीला पोषक होईल असे कल्पून दुसरा ओळ लिहावयाची पुन्हा तिसरी ओळ लिहिताना पहिल्या लेखकाने असेच अनुसंधान पाळावयाचे. या प्रमाणे पहिली ओळ टांग्यांना लिहिली जर्णाल दुसरी गडकरीमास्तरनीं याप्रमाणे वीत ओळीपयत ह कोड, ही शयत चालली आणि एकत्रिमाच्या ओळीच्या वेळीं टांग्यांनी 'आता आपल्याला जमणार नाही' म्हणून पेन्सिल ठेविडी त्यांगेवर गडकरीमान्तरनीं

तो कवितेचा कागड पाडला आणि ठोसरे त्यांना 'अहो, अहो' म्हणतात तांवर निसर्गाच्या मंत्रालयाच्या खिडकीतून त्या काजपत्तातील निसर्गाची छुटछुट आणि तो धनधन्याचा रक्तस्राव हा दोही धान्याच्या सोसाण्याने चारडीसारखा अतगळ्यात अदृश्य झाला. मास्तर म्हणले, "ही एक मौज होती. चंद्राबोट नव्हती. तुम्ही जरिपटक्याचे मानकरी. आम्ही तुमच्या सैन्यातील एक सामान्य अधिकारी. सेनापतीशी स्वर्धा करण्याइतका हा गैरशिक्षित सैनिक नाही." या शब्दांच्या मीच एकमेव भाषणाने प्रेक्षक होता

ठोसरे त्यांना नाटक वाचून दाखवण्याची कामगिरी माझ्यासोबत आली. 'प्रमसंग्यास' नंतर मास्तराच्या राहत्या घराच्या माईला 'भूतमंश' हे नामाभिधान मिळाले होते 'पुष्पप्रभास' वाचनाची बैठक सुरू झाली दुसऱ्या अंकातील भूषाल वसुधरेच्या अनेक चरित्रांनी चालकवि ठोसरे गप्पवू लागले. मध्यंतर्गाचा चंद्रा पिण्याचा वेळ सोडला तर पुढे चार अर्ध घेकनांना ठोसरे उभासे आणि हास्याचे उभासे एवढेच ऐकू येत होते वाचन झाल्यानंतर ठोसरे स्वयं नसले. मास्तरना अल्लेखले त्यांना गेलेत घेऊ. तो कोवळ्या मनाचा चालकवि दुःसावित्र्याने निरुद्ध होऊन निरुत्तर येऊन गेले, "नाही, मास्तर मी हा अभ्यास सहन करू शकत नाही तुम्ही कालिंदीच्या मुलाचा खळी पडासाठी दिलात?" मास्तर चालकविचा आवाज पाहून प्रथम चमकले, पण मग आनंद्या अडचणी त्यांना समजावून देऊ लागले. पण ते काही ऐकायचाला तयार होईनात. ते म्हणत, "वृंदावनाच्या पापापे प्रायश्चित्त तुम्ही कालिंदीला काय म्हणून भोगवयाला लावता?" त्यावर मास्तर म्हणले, "वृंदावनाच्या नजिमाशी ती दैवाने जगवली गेली आहे म्हणून." ठोसरे अगदी तळमळीने गेलत होते. ते म्हणाले, "ती वृंदावनाच्या नजिमाशी दैवाने जगवली गेली असली तरी त्या वृंदावनाच्या पापपुण्याची ज्ञानदारा तुमच्या बुद्धीशी जगवली आहे. काही बरा, त्याला त्या पापापापून परावृत्त करा कालिंदीच्या मुलाचा खळी पडू देऊ नसा!"

गडकरीमास्तर त्रिचारात पडले. ठोसरेमास्तराच्या परमप्रिय मित्राने, निसर्गाच्या एका चालकविने कालिंदीची केलेली बनिली मास्तराच्या काळजाला मिळली त्या कालिंदीच्या चालकविच्या सोडनपुडीच्या शोधात ते लागले महान् नाटककार शेक्सपियरच्या 'मर्चेंट ऑफ व्हेनिस' मधील पोर्शियाने शायंगेलला दाखलेल्या कोड्यापैकीच प्रहार होता हा! 'ठरल्याप्रमाणे तू मास घे पण रक्ताचा एक भवई साडू नसास.' "वृंदावनाचे मूल मेले तरा चालेल पण कालिंदीचे मूल मरता कामा नये!" मास्तर चार दिवस वेचून होते. माडातल्या माईत सांगल्या जेपा सुरू झाल्या माईतल्या रोपा व हाताने पावला गणिक कुठल्यातरी वस्तूवर मारल्या जाणाऱ्या चिचक्या ही त्याची त्रिचारमग्न अवस्था! एखादी कपना मुचली म्हणजे त्याच पायली धावून, डोळे मिटून दोही हातांना पाठीचा बगल रावाच्याशी ग्राजविणे, त्रिचार करणे, त्या कपनेने समाधान झाल नसले की पुन्हा जेपा सुरू! उबळ उबळ चारपाच दिवस या कालिंदीच्या केतनाच्या जीवदानाच्या

चितनात त्यांना घाबरिले. दोररे रोज येऊन आपल्या कायमिनाच्या चितनास्थेची विचारपूस करून व इतर गप्पा मारून जात.

रस्त मनःस्थितीत पाच दिवसांना मास्तरांनी निर्णय घेतला. ईश्वर केंतनाच्या जागी मेलेले मूल आणून ठेवतो. वृद्धास निर्जीव हत्या करतो. वालिडीच्या मुलाला जीवदान मिळाले. मित्रप्रेमाची कसोटी झाली. पण गडकरामास्तरांनी आपल्यावर मात्र समजून उमटून टीकाकाराची सहात ओढवून घेतली. सोन्याच्या वरदानाने खर्जीर हाटेला नतन आज चाळिशीच्या घगत चार मुलांचा त्राप म्हणून सुमान संधी करितो आहे. टीकाकाराचे स्वागत करण्यासाठी जणू गडकरामास्तरांनी ही निर्जाप हत्या घडवून आणली.

लिखाणाच्या नाटने 'पुण्यप्रभाव'च्या तालमीची पृथक्पारा झाली. पण पान गोजनेत एक मोठा प्रश्न सर्वांच्या पुढे आवापून उभा राहिला. एका पानाशिवाय सर्वांची पात्रयोजना सर्वांनुमते टाकलीक झाली. प्रश्न उभा राहिला तो वृद्धासनाचा. मैनेष, विदूषक अशा काही थोड्या भूमिती सोडल्या तर मगीत नाटकातील सर्व पान गागीर अमलीच पाहिजेत असा मकत ठरलेला आणि रुढीत तर्काच होती. वृद्धासनाची भूमिती करण्यायोग्य असे 'लिखाण मटळीत' अखेलेले न म्हणजे वृद्धासनाचे गोरे वृद्धासनाच्या भूमितीला योग्य अशी, त्याचे वय, देह्यष्टि व इतर गोष्टींनी जी अनुकूला पाहिजे ती नावा, अने मास्तरांचे स्पष्ट मत होत. गिजाय त्यांना दम्याचा विकार होता नाटक प्रेडनाला पमत पडल आणि त्याचे याग्य प्रयोग त्यांच्याचा वेळ आली— 'पुण्यप्रभाव' तमेच होणा अने सर्वांचे मत गरी देत होत—आणि त्याचा दमा उगळत तर काय कराय? याचे समाधानकारक उत्तर कोणाच देना येत नव्हत त्यामुळे सर्वांनामिमानी मटळी त्याचे नाव पुढे करीत, पण विशेष जे धरण्यातपत कोणाचे ने धरात नव्हते. मास नाव वृद्धासनाच्या भूमितीकरिता जेव्हा ठामपणे गडकरी मास्तरांनी पुढे केले, तेव्हा मोठ्या प्रमाणा त्याच विरोध झाला. विरोधकांचा मुख्य भय या मुद्द्यावर हाता री, नाटकाच्या तालाचा भूमिती एका मत्र नद्यात प्रचुर मगीत मटळीत सावनाचा तित काय? यावर पुनःच भयति न भयति झाली मगीत मटळीरून अशीच सूचना करण्यात आली री, त्या भूमितीकरिता एकाचा नवीन माग्याची सावना करी. त्या मनुष्य मिलेपर्यंत 'पुण्यप्रभाव' नाटक उगारिणा लागाराय रागिने

अशा प्रमाणा सूचनेने गडकरीमास्तरांना स्पष्ट दम्यान नकार देऊन नाटक करिनी एव अ म्हणून अज सांगितले री—मास मनोणा स्पष्ट नोयन दम्यामिगा आणि अभिनयाने प्रत्य करणा नट अनेक तन्च मला नाटक देता येईल, एवही नाही. मासत व्यभिगा गिगाधरात पाम्न कोणा नटने. एवी गडकरामास्तरांच्या आग्रहावरून मी देवरी मगीत 'शाखा' नाटकाची भूमिती गिजाचीच मासत गळ्यात पळी झाली. यच मुशमात पुढा गडकरांमास्तरांच्या अग्रगण्यवरून मगीत 'मुद्राभूत' नाटका वरराची भूमिती मी केरी होरी. या मासत भूमिती उत्तम होत नमालि

पण दावाऊ मान त्याम होत नवत. शिवाय उद्धू 'तातेरफा'च्या माझ्या घटपडाने नाटक मडळीच्या ग्याथार तरी ज्ञेच्या ज्ञानूय माझ्या नावाने येरेच गुण पडते होते 'तातेरफा' सर्गीत असून मीहि त्यात प्रमुख भूमिका करीत होता. या माझ्या प्रयत्नाच शक्तीस माझ्या त्रिनेत्राच्या उरणीच्या ताटावर अगदी घट्ट बसले. 'हिर्याफडे पाहिले म्हणजे पूर्वजन्माने विश्वास देणारामा वाटू लागतो.' अम एत वाक्य कालिदासा पाहताच वृंदावन म्हणतो त्याप्रमाणे माझ्या वृत्तान्ताच्या भूमिकांची आठवण झाली म्हणत मला हच वाक्य म्हणजेच वास्त. मय नाट्याचा मय इतिहास डोळ्यासमोर उभा राहतो आणि 'माझ्या नाट्यकारा'च्या 'मी'चा जन्म याच वृत्तान्ताच्या पोंदी झाला असे आनंदून पुन्हा पुन्हा सारांशने वागते

'मुद्रोपमुद्र' नाट्याची सन तजारी पृष्ठ होत आली हाती नाट्याच्या तालमी, मगीताच्या तालमी, देखावे, कपडे अशी एवच गप्प उडाली होती नाट्याच्या तालमी पाहून मडळीच्या एका निवृत्तीवाता गटवरीमास्तराना निचारले, "तुमच्या नव्या नाट्यात नाचाला घात नाही घात?" मास्तराना त्याच्या दृष्टीन त्यानी मोठा रोषक प्रश्न पडला होता. मास्तर ताडून त्यांना म्हणले, "माझ्या नव्या नाट्यातच नव्हे पण माझ्या कोटल्याच नाट्यात तुम्हाला नव्हाहि नाच पाहायवाला सापडणार नाही. देखी सरस्वतीच्या गळ्यातील नाईत म्हणून मिरसिंगच्या मुलाना नाट्यकलेच्या पायात नाचापाया धुगळ धाडून धुमळगारे नाच्ये मी कधी होऊ देणार नाही "

'मिलेस्कर मडळी'च्या मास्तरकीपासून त्यांना दहा दहा पधरा पधरा मुलाच्या ताडा फेवळ नाट्यातल्या नाट्याच्या कर्मशुक्तापाचा पाळला जातो हे माहीत झाले होत त्यातील कांही मुले अशी बुडिबान् मेदननी त्यांना आदळली की नाचापायी अशा मुलाच्या आयुष्याचा नाश होतो. नाटक मडळीच्या राहणीची एवढा मवय झाली की ती मुले पुढील आयुष्यात निरुपयोगी ठरतात नव्या नाट्याच्या कपड्याच्या नमुन्याच्या चर्चा मुरू होत्या चितोत्रा गुरव (दिवेकर) याच्याफडे 'मुद्रोपमुद्र'च्या अमायाची— 'वृक्षिमाचा' भूमिका हाती चितोत्रानी सूचना केली की वृक्षिमासाठी जे कपडे तयारयाचे त्यावर निचू काढण्यात यावे आणि त्याच शिरस्त्राग निचराच्या आकाराच अकारे कर्मधर्मसयोगाने गटवरीमास्तर यावेळी तिथ हजर होत ते चितोत्राना म्हणाले, "तुमची कल्पना नवीन आणि विचार करण्यासारखी आहे " यापुढे चितोत्रा रूढ होऊन म्हणाले, "मया राहिलानाहि (अच्युतराजाना) माझी कयना आरगली "

'मुद्रोपमुद्र' नाट्याचे कते अच्युतराज कोल्हटकर हे साहज या टापणनावान आळरले जत मानर चंद्रिनी चितोत्राना म्हणाले, "अहो चितोत्रा, अच्युतरावाना हेहि विचारून घ्या की या नाट्यातील मनाच्या भूमिकारिता जे कपडे करावयाचे त्यावर काय चिद् काढायलाच व त्याला शिरस्त्राग कसल्या चिन्हाचे करावयाचे?"

'मुद्रोपमुद्र' या नवीन नाट्याचे प्रयोग करून 'मिलेस्कर मडळी' १९१७ च्या

या मुंबईच्या मुक्कामांत 'तान्जेवण' नाटकाने अगदी पनाळ उडवून दिली. प्रत्येक रविवारी दुपारी या नाटकाचे प्रयोग होत, आणि त्यांचे उत्पन्न हजार-चारशेच्या पर असे. एकदा रविवार असा गेल्या नव्या वी चार आठवड्यांच्या आत त्यांचे उत्पन्न आले. नाटक उर्दू असल्यामुळे मुल्तानी, पारसी, बोड्या, मुसलमान, गुजराती, अशा सर्व श्रीमंत जमातीच्या प्रेक्षकांचा भरणा असे. 'किलोसर मडली'च्या पूर्वनिश्चिताच्या चलतीचा काळ पुन्हा सुरू झाला.

△ △ △

या सर्व लीनिमाला 'तान्जेवण'च्या अपूर्व यशानेले अंशतः मी वाटेकरी आहे, या समाधानाच्या कल्पनेत मी गुंग असता देवाला या समाधानाचा हात उधळून दाखवा अशी इच्छा झाली. १७ फेब्रुवारी १९१६ ला माझा परमपूज्य गुरू मातोश्रींना देवाला हाता एवढेच मायेचा धागा गुठला. मी पोरना झालो. माझ्यासमोर उनाड मुलापर निने सदैव माझच फेटी. नाटकासारख्या त्या काँग्रे अनिट समजल्या जाणाऱ्या घेवातदि निने समाधानाच्या आशीर्वादाने जाण्याला संपति दिली. निच्या आशीर्वादाच्या पुण्याईवरच हा काळारो मी प्रगति करीत आलो. त्या माझ्या प्रिय मातेचे किशो-कमौतरानासने धार्मिक विधि आटोपून मित्र भगाने मी दगळे होतो. माझी निमनक्त स्थिति पाहून गडकरीमासाराच्या रोंगा सुरू झाल्या. मज्जेच मज्ज प्रभ फेला, "क्या-साग सधे पार पडले?" माझ्याकडून होमार ऐकल्यावर, थोड्या वेळाने "निहाला कायला येवे शिल्या!" म्हणून त्यांनी प्रभ फेला. माझा होमार देवाला त्याच्या गेनाकरा गातीचा धंग पाडला. मज्जेच थापून हात पाठीच्या कप्याला-रुपाटीला पोडेल्या. काही वेळ स्तब्ध उभे राहिले. पुन्हा गेना सुरू झाल्या. ही गल्या विनाराच्या पडव्यातनीं रमणे माझा गैहमीच्या आंळपतीची होती. पाईपारने विडी शिल्यातून ते मोडू लागले.

धोरच्या माधराय पेनाय्याच्या नन्ना नाटकाचे कथानक होत ते. धरती घोराना गुडी ऐकणातला आपल्या दुःखाचा विस्तर पडाना धवडा नन्ना कपनाचा तसोड होई. मया माधराय पेनाय्यासारख्या ऐतिहासिक थोर पुरुषाच्या अमुप्योनीय पडना गडकरी-मासारासारख्या प्रगारी नाटकासारख्या तांदून ऐकताना मया माझा दुःखाचा विस्तर पडला हे नमूद करण्यात रोड न होता आनंदच वाटतो आहे. उगाच्या एका वेगळून हुसारे येर निपते, निजा कलासत्ता निजा पातने पुढच्या काडीचा आधार घेताय्यार मानवी काडी सोडतो, त्यानमने मातोश्रीच्या निहाल्या प्रभवरून पावरून पेनाय्याच्या पावनाच्या आझनिमित्त पडणाऱ्या विधीरून पोडीची सुरात धरून कथानकाची पुढीत उभारणी येई होती.

माझा मातेच्या विनारनाच्या विधीरून या नाटकाचे कथानक केले निजां-याचे दर्शन आणत दिले. या नाटकाचे कथारमन होत्यातुनी या नाटकाचा नतये लीन नामरगारिधि झाले. त्याचे दृष्टे नामरग झाले ते 'रामरग' या नातने.

म्हणजे माधव माधवराव यांचे 'राज्यभूमा' रोगाचे भय डरले होते. नंतर नाग ठेवण्यात आले ते मुन्नाजीच्या प्रजेगाच्या कपनेवरून 'पिटप्रदान' आणि नंतर निर्गायक नाग ठरले ते 'श्रवार्कस्तुभ'. सात पेन्ग्यात माधवराव हे मर्त्येच कीलुभरतारामान वट्टमोल आणि घुगुणी असे विलयत होत म्हणून. नाटकाच्या मुन्नाजीचे स्थळ-आंगारे शराचे पटागण. पात्रे—सोयल्यात पळीपन्नात्री घेऊन माधवराव पेन्गवे उभे आहेत. दोन महत्वाचे व दुसरे तसेच काही पिट तयार केलेले दिसत आहेत. एक भला मोठा पिट करून ठेवलेला आहे, मडळी आपापसात जुजुजुतात. त्यात पानपतच्या गुडाला एक घंघे झाले असल्यामुळे पेन्ग्याफट्टन हा आडदिन म्हणून पाळण्यात आला आहे. विश्वागमन, सदाशिवरावभाऊ व त्याच्या तेलग्या फानधर्ता घट्टेल्या महत्वाच्या मरहाराचे पिट करण्यात आले आहेत. सर्व शत-अंशत शिपायाच्या नागाचा एकच भला पिट करण्यात आलेला आहे. सर्वांच्या पिडाला कायळा शिबला आहे, पण एका पिडाला कायळा शिबला नाही म्हणून सर्व चिंताग्रस्त मन स्थितीत आहेत. अन्नपाण्याचाचून पेन्गवे ताडवळत उभे आहेत, पण त्याच्याशी बोलण्याचा धीर कोणालाच होत नाही. म्हणून सर्वजण बघोट्ट मरहारावाला, तुम्ही तरी मुचडून पाहा, म्हणून सागत आहेत. ज्या पिडाला कायळा शिबलेला नाही तो पिट सदाशिवरावभाऊ पेन्ग्याचा आहे. शेनरी धीर करून मरहाराव म्हणतात, "पेन्गवे, असे किती वेळ अन्नपाण्याचाचून तिष्ठत राहणार? तीन प्रहर उलटून चन्प्या प्रहराचा अंमल मुरू झाला. उपाच्ये तुमाची मचना आहे की, अमा आपन्नाळीं निधियुक्त दर्माचा कायळा करून, त्याच्या कट्टन पिटस्पर्ग करविला तरी सर्व शास्त्राविधि यथासांग पार पाडल्याचे श्रेय मिळते!" माधवराव स्वतः शींच काही वेळ निचार करून म्हणतात, "ठीक आहे, सर्व ब्रह्मवृद्धांची तशी इच्छा असेल तर त्याला आमचा नगर नाही. पण त्यापूर्वी आमच्या म्हणण्या प्रमाणे एक विधि झाला पाहिजे" मुन्न उगव्याव विचारतात, "श्रीमताची काय इच्छा आहे?" माधवराव म्हणतात, "आगनी एक पिट तयार करा." सर्वांना गूट पडते. आता हा पिट कोणाचा? श्रीमताना विचारण्याची तर कोणाची छाती होत नाही. ते हा सर्वजण पुन्हा मरहारावानाच निचारण्याविषयी आपट्ट करतात. ही भाषणे वाढून असता श्रीमताच्या आज्ञेप्रमाणे नवीन पिट तयार करण्यात येत असतो. शेनरी मरहारावच पुन्हा पुढे होऊन विचारतात, "श्रीमत, आता हा पिट कोणाचा?" त्यावर श्रीमत म्हणतात, "समस्त सोडताना कळेलच." नवा पिट तयार होतो. श्रीमत भट्टीना मकल्य म्हणायला गारतात आणि पिटाच्या चर्कीचे नाग घेण्याच्या विधीच्या वेळी अन्नानकपणे ते आपले नाग घेतात. सर्वच मडळी विस्मयात पडतात. ते म्हणतात, "यापुढे हा माधवराव केवळ सदाशिवरावभाऊची इच्छा म्हणूनच शिबत राहील. माधवरावाचे स्वतः अस्तित्व संपेल. माधवरावाने आपल्या स्वतःच्या इच्छाआप्ताना आज्ञातिलाजलि दिली आहे." एवढे म्हटल्यानंतर आश्चर्याची गोष्ट त्या शेनरी पिडाना चन्पणी कायळे शिबतात.

तुमरा प्रसंग, शनारवाड्यात माडींवर माधवराव उभे आहेत आणि रालच्या मजल्यावर काही समययक सरदारपुत्र उभे आहेत. आपापसात धडामस्त्री करीत आहेत, मजल्यात पलिकडच्या दान्यातून पार्वतीमाई पताना दिसतात. आपला पति जिवंत असल्याच्या कल्पनेने त्या सौभाग्यचिन्ह जे धुकू त लारीत असत. त्याच्या त्या कात्पनिक सौभाग्यामदल या तरुणाना हसू येते. ते एकमेकात त्यासमधी थोडी कुचेष्टा करून हसतात. वरून माधवरावगाढव हे उर्व पाहत असतात. ते थोड्या रागातच जिना उतरून मार्ग घेऊन त्या सरदारपुत्राना हसण्याचे व कुचेष्टेच कारण विचारतात. माधवरावाच जरी वय लहान असले तरी त्याचा दमदम व बचर सर्वांवरच निलक्षण होता. त्या तरुणाना टाळागळ करता येणे शक्यच नव्हते, नव्हा ते चाचगत पार्वतीमाईच्या कात्पनिक सौभाग्याचे सरं कारण सांगून दावतात त्यानरोर माधवराव रागानेच म्हणतात, “काढूच्या कपाळाचा तिलक पाहून तुम्हाला हसू आहे, तुम्हाला राज वाटली नाही?” त्या कपाळानर तुम्हाला पालवतची रागभूमि दिसली नारा? तो कुनराचा मळपट पालवतनर साटलेल्या मराठ्याच्या रत्तासाग्या दिसला नारा? रत्तभरला त्या कपाळामडे पाहून तुम्हा सरदारपुत्राना राजाच्या प्रतिशा कराया असं पाहले नारा?” त्या सरदारपुत्राना निमूठपणे मान रागें पाहून ऐकण्यानिना वाय करता येगार होत ?

यानतर माधवरावाच्या मडालातीन रात्रीच्या घेळ्या प्रसंग होता. रमासाईसाहेर माधवराव मगातात येऊन दसत्यानर त्याना ताबूल देतात. रमासाई व नारायणराव ममवपस्क असल्यामुळे दुपारच्या घेळी रिड्याच्या पानावरून भाडग झालेले असते. ती कागाळी कपडला योग्य घेळ आहे असे पाहून त्या माधवरावानडे त्यानदल तनार करतात. माधवराव शातपण त सर्व ऐकून घेतात आणि पेड्याच्या खीनर कंधरी मोठी जराप्रदारी आहे याची ते त्याना कल्पना देतात राज्याचा भार घाग्याच्या स्त्रीने घेापण माटेपणा निसरून पानागातरच्या धुत्क गादीच्या नव्वारी कगान हे योग्य नाही असे वजावून, “रमा, नू पेड्याची स्त्री आहेन, आता मोट व्हायला शीर” म्हणून वजावून सांगतान.

यानतर रमाकच्या स्वारीचा प्रसंग हाता एका कनाटकच्या स्वारीन माधवराव पेशवे जांनि हनर होते. राज्या एका निहामाला वडा पडला होता. त्याच्या आमनासच पेशवानीहि छागणा होती राजाळची घेळ. माधवराव पशवे देवपुतेत मग असता एक वृद्ध घोरपडे सरदार (हा रागदग मताजी घनाचीपेकीच कोणी जनडचा अत होता.) भाता पेशवाच्या देवपुजेपेकत येऊन राज्या एका रिड्यानर होगर असल्याची दगमी सांगतो. माधवराव रसवून म्हणता, “राज्या ह्मणाची बातमी सामान्यापेना राजूने पुण्यात शनिवारवाड्यानर इत्ता केला म्हणून का नाही सांगत आणन ? ज्या घोगड्याच्या जिनानर आगही कनांकान उतरलो त्याच घोगड्यानी अरी नातुनीची बातमी सांगून अस्त्वारीची जनदारी टाळण्याची प्रसन्न कपारा—नदगचा गाड आहे.” पेशवाच्या

तोडचे हे जळजळीत शब्द ऐकताच तो महातारा वीर जो तडक बाहेर पडतो, तो आपलें हाते नव्हते तेवढे सेन्य एकत्र करून निहत्थान असो निहत्थाचा हल्ला चढविता की शत्रूला दे माय धरणी टाय होते. सध्याकाळपर्यंत झड्ड्या हतारो प्रागाचा उळी घेऊन विजयश्रीला खेचून आणून निहत्थान मराठ्यांचे निशाण फडकविले जाते. अशा प्रसारे वृत्तवृत्त्य होऊन सुस्मारा टाडून तो माग वळून पाहतो, तो सोपळ्यातच पण हाती तरार मत्तलेले माधवराय पेशवे उभे. राहिवरून त्याने त्याचे पाय धरले आणि “सरकारांनीं ही तसदी का घेतली” म्हणून विचारणा केली. त्यावर माधवराय म्हणाले, “माझे त्रोलणे ऐकल्यावर तुमचा उदललेला चेहरा मी पाहिला, आणि मरेन किवा मारान अशा ईश्वर्येने रणासणांना खेळ खेळावयाला निघालेल्या मगळ्याचा पाठराखणी पेशव्यांनीं केलीच पाहिजे, अशा वीरसाठी प्रमर्णा आग्रहाला आमचा जीव धोक्यात घातलाच पाहिजे. आमच्या पेशवेपदाचा लौकिक तुम्हासारख्या वीरावर आहे.”

या फर्नाण्डेच्या स्वारीवरून परतल्यावर बोळ्याच दिवसात पेशव्यांना अतिश्रमा मुळे रोज ताप येऊ लागला. मोठमोठ्या गजवैद्यांना आणवून चिरित्ता करण्यात आली. सर्वानुमतें मिश्रातीची आवश्यकता आहे, रोगाचे आजच स्वरूप राज्यश्रम्यासारखे आहे, म्हणून स्थलांतराची व मिश्रातीची जरूरी सर्वांनीं प्रजावून सांगितली. त्याप्रमाणे थारेपाट्ट म्हणून पेशवे थेऊरास जाऊन राहिले. तेथे सगळी सध्याकाळ मुत्सद्दयाच्या गाठीभेटी घेणें व सरकारी कामाचे महत्वाचे कागदपत्र पाहणें एवढे काम चालतच असे. अशाच एका सत्राळीं श्रीमत बोर्डी थडी पडली होती म्हणून रोगडीसकळ करून शेकण्यासरोर एका महत्वाच्या दस्तगतील कागदाची तपासणी करीत होते दतरी राहण्यायोग्य कागद बाटला नाही म्हणजे तो फाडून लगच रोगडीत टाकण्यात येई. हे काम चाटू असताच सरदारामनापू भेटीसाठी आले श्रीमताचे त्रोलणे चाटू असता एवढेच श्रीमताचा कागदाच्या विव्हेवाडीचा उपक्रम चालूच होता. नापूना राहवेना म्हणून त्यानीं “जुने कागदपत्र म्हणजे राज्यत्रणेचा मोठा आधार असतो. तेव्हा अशा परिस्थितीत हे कागद पाहण्याचें—निदान जाळून टाकण्याचें—रहित केले तर चालणार नाही का ?” म्हणून प्रश्न केला त्यावर हातीं घेतलेला कागद तसाच ठेवून श्रीमत हसून म्हणाले, “तुमचे गंगणे त्रोरेर आहे पण अशा दस्तरातून काहीं महत्वाचे कागद असे असतात की, त्या कागदाचे महत्त्व ते ठेवण्यापेक्षा योग्य वेळीं नाहीसे करण्यानें अधिक साधगारे असत आता उदाहरणार्थ, हाच कागद पाहा. हा दतरी ठेवणे योग्य द्वाडल का ?” असे म्हणून श्रीमतानीं नापूच्या हातीं जो कागद दिला तो कागद म्हणजे वापूनींच निजामाला लिहिलेले पितुरीपत्र होत. वापूचा चेहरा खारकन् उतरला त्यासरदी श्रीमतानीं तो कागद त्याच्या हातून घेऊन फाडून चिथ्या करून रोगडीत टाडून दिला

एक दिवस तापाचा जोर विशेष झाला. शक्तिपात झाल्यासारखे श्रीमताना घाटू लागले. तशा मरणासमुरा अवस्थेत त्यानीं रागोदादाना बोलवून घेतले आणि धाकड्या

नारायणाचा हान त्याच्या हातात देऊन, “याचा सर्वस्व सांभाळ आता, दादासाहेब, तुम्हीच करा. ऐकू तुमच्या पदरात घातले आहे. यात आतार देऊ नसा.” असे मोठ्या कळवज्याने सांगितले. ब्रह्मवृद्धाने गोप्रदानासारखे विवि करण्यास प्रारंभ केला. सर्व प्रसारेचे विश्वप्रयत्न झाले, पण कडालाच यश आले नाही. सद्दी सपताच पाळाच्या यमपाश त्या तरण्याताळ्या अल्पवयी कर्तव्यार पेशव्याच्या गळ्यात पडला. आणि येऊरास गजाननाच्या देवळात त्या अल्पवयी महाराष्ट्राच्या नशिवाचे देहावसान झाले. श्रीमताच्या देहावसानानंतर रमासाहेबांनी सद्गमनाचा हट्ट धरला. परोपरीने त्याची समजूत घातण्याचा प्रयत्न झाला. पण त्यांनी आपला आपण सोडला नाही. सर्ती जाण्याची सर्व तयारी करण्यात आली. घटनाच्या चितेवर श्रीमतांचा मृत देह ठेवण्यात आला. ब्रह्म वृद्धाने रमासाहेबांच्या धार्मिक विधि करून घेतले. त्यांनी सवाणीच्या ओठ्या भरल्या आणि भरल्या अत रग्याने सर्वोचा निरोप घेऊन त्या धर्मशिळेवर एकचिच करून पतिमुखासडे पाहत उभ्या राहिल्या. एवढ्यात त्याच्या मातोश्रींना धुकू लावण्यासाठी थोडे कापाय्यास सांगितले. त्यासरशी रमासाई सावध होऊन एक वेळ आईकडे व एक वेळ आपल्या मृत पत्नीच्या तोंडासडे पाहून म्हणाला, “(गळ्यातील कापुसाच्या माळा घातल्या होत्या त्या हाती धरून) या कापुसासारखा देह तिजला, आई आई ग, विश्रांति घेताना तिला होपत मुद्दा जे हरू कधी तोंडावर दिसले नाही त आज या वेळी दिसते आहे. (एवढ्यात आईने जुडू लावण्यासाठी हात बर केला.) आई ग, आज मी मोठी झाले, नाही ग ?” (हृदये देत कगानमा त्याच्या तोंडून रुच उमडत हाता) “गळ-तू-मोठी-कार मोठी-सालीस. अगदी सांतागात्रिरीद्वर्ती मोठी हल्लीस” हात चित्ताने पण अलौकिक आनंदाने रमासाई म्हणाल्या, “आई, त्यांनीच मला मोठे व्हायला सांगितले होते.” नाटकाचा प्रारंभ आणि शेवट दोन्ही रमझानातच घडले आहेत.

इतर अलिप्तित कथानकाप्रमाणे याहि कथेतील विनोदी भाग, पात्रे फारसे काही एक आडवत नाही. एक कनूय बघ आणि त्याचा मुलगा यार त्या कथाभागाची उभारणी होई. माझ्यासाठी त्यांनी कथानकाचा जो नकाशा कदल होता (तो खोला मी जोडला आहेच) तो त्याच्याच हातचा आहे.

या नाटकाचा साधारण आराखडा त्यांनी मला सांगितला व काही मद्दचाच्या मोठीयंच टाचण करून प्यावयास सांगितले—रस्त आपल्या हाताने सन्धदर्शक एव नराशा काढला—रमासाहेबांच्या सतीच्या शेडच्या प्रवेशावर कथानकाचा शेवट झाला. आणि हे सारे सांगून झाल्यार ते म्हणले, “हे कथानक तुमच्यासाठी आहे.” ‘माझा साठी’चा अर्थ मला कळेल. माझी मुद्दा प्रभासित पाहून ते म्हणतात, “तुमच्यासाठी म्हणजे तुमच्यासाठी. या कथनकाने तुम्ही नाटक निर्रिक्त पाहिजे. ‘पुण्यप्रभास’ नंतर तुमचे हे नाटक निर्रिक्त मरळीने दखायला घेतले पाहिजे. अणुसाहेबांच्या गरीबर नाट्यकार म्हणून तुम्ही दखले पाहिजे.” आज हे सांगताना एक प्रकारे आनंद होत आहे.

गडकरीमास्तराणीं माझ्यासाठी असे असे केले. पण त्या घेईं माण माझी श्रेष्ठानिरपेक्ष उटली. मास्तराच्या या कथानकावर मी नाटक लिहिणार ? मी भाजाले. माझ्या तोंडून मग फुटण्यापूर्वीच 'काय लिहिणार ना ?' असा त्यांना पुन्हा गटा सवाळ गेला. त्या ओझ्याने दगल्यामुळे माझ्या तोंडून जाहेर पडलेला कणू त्यांना होकारासारखा वाटला असावा. मातामाउलीची मायेची चौघडी दिगमून घेण्याचा प्रयत्न दुष्ट देवाने करून पाहिला. पण त्याच धर्मा गुप्तामाउलीने आपली मायेची शाल पुढे घेई. मी नाटक लिहावे म्हणून त्यांना हे कथानक सांगितले असल्यामुळे आणि मला तर ते लिहाण्याचे नसल्यामुळे १९१६ ते १९१७ अमेर त्याचा पुनरुच्चार झाल्याच नार्ती. अधूनमधून लिहिणे कुठपर्यंत आले म्हणून ते विचारणा करात मीहि काहीतरी सांगून घेऊ मारून नोंद घेत. गडकरीमास्तराच्या स्वभागातील गुण म्हणा, दोष म्हणा, पण त्याची अशी फारी ठेवण होती की काही वेळा ते दुष्टाच्या म्हणणे शांतपणे ऐकून घेत. माझ्या एका पुण्याच्या मुकामात त्यांना मला "कुठपर्यंत नाटक लिहून झाले ?" म्हणून नेहमीप्रमाणे एकदा प्रश्न गेला. त्याच्या स्वभावार्था आता पुरेपर माहिती झाली असल्यामुळे आपल्याला आपले म्हणणे सांगायला ही योग्य वेळ आहे असे पाहून मी म्हटले, "मास्तर, मी आजवर त्या कथानकाचे एक अधर्मादि लिहिले नाही. इतकेच नव्हे तर त्या कथानकाचा धर्मभर्मादि विचार कराय असे चुनूनमुद्रा माझ्या मनात कधी आले नाही. तुम्ही सांगितलेल्या कथानकावर मी नाटक लिहू शकनेन असे तुम्हाला वाटले तरा कसे ? तुमच्या सांगितल्या दिवस घालून तुमची योग्यता मला फटली नाही तर माझ्यासारखा मूर्ख मीच, मास्तर ! हे मोठ्या घरचे जडनाचे जोखीम अळेरजे अगार घातले तर ते शोभाय्याचे तर नार्तीच पण शोभाय्याचेहि नाही. तुम्हाला तुमचा फोल्डवर खोखर नाटककार झाला असे वाटत असेल तर माझ्या बुद्धीनून मी पणानंद कथानक काढता. त्यात तुम्हाला याग्याल ते बदल करा. मग मी नाटक लिहिण्याचा प्रयत्न करान. मास्तर ! खरेच सांगता. तुमची माझी भेट झाली नवती तर मीहि कदाचित् ओग मोठी नाटककार झाले असता. देगकाला लिहिण्याची उक्ळी जेव्हा येते तर जेव्हा त्याला आपल्याला वार्तीतरी सांगाय्याचे आहे आणि ते कोणी सांगत नाही असे वाटत तेव्हा वेग पाचसहा वर्षे अव्याहत माझ्या डोक्यावर नव्या नव्या कल्पनाचा सारखा वर्षाव होत असता मी आता नव्याने काय सांगणार ? मास्तर ! क्षमा करा पुन्हा मला असला आग्रह करू नका."

निमूटपणे मात्र म्हणण मास्तरांनी ऐकून घेतले. थोडा वेळ थारून. एक विडी ओढून नोदू लागले, "मग तुम्ही त्या कथानकावर नाटक लिहिणार नाही तर ?"

मी : "नार्ती."

चोराणे पुढे मुरु : "मग त कथानक मला दिले असे म्हणा पाहू ?"

मी : "तुमचेच कथानक मी तुम्हाला काय परत देणार !"

मास्तर "नाही, त कथानक तुमच आहे. त्यावर जरी मी नाटक लिहिलें तर या गोष्टीचा मी प्रस्तावनेत उल्लेख करणार आहे."

काही वेळा मास्तर अर्थात एखाद्या लहान मुलासारखे वागत पण मुलासारखीच त्याचा समजूत निरत असे "कग, प्रस्तावनेत उल्लेख कग, पण नाटक मात्र तुम्ही अवश्य लिहा."

मास्तर "मग शपथ घेऊन सांगा की मी कथानक मुश्ट्या दिले" शपथेवर तब मागितल तेव्हा त्याचें समाधान झाले आणि तो गिऱ्या पकडूनच शेवटचा निमालात निघाला.

ॐ ॐ ॐ

'पुण्यप्रभाव' नाटक तालमीत तयार होउन प्रेक्षकापुढे जाण्याला उत्तुंग झाले होते वपडे आणि दृश्ये यावरही विशेष रसार्च कपनील करणा लागला नाही. मर्यादीत मानाचें काल्पनिक कथानक असल्यामुळे भूषण वृंदावनाच्या चारदोन कपल्याशिवाय नवीन असे काहीच केले नाही 'प्रेमसंन्यास'नंतर ज्यळ ज्यळ चार वर्षांनंतर हें गडकरीमास्तराचें दुसरें नाटक रंगभूमीवर येत होत या चार वर्षांच्या अवधीत आपल्या महाराष्ट्रमर जे 'प्रेमसंन्यास' नाटकाचे प्रयोग झाले त्याच्या लोकप्रियतेचा मोठा वाटा नाटकासारंगडे येत होता 'प्रेमसंन्यास' चे नाटककार, विनोद लेखक 'बाळकृष्ण' व कवि 'गोविंदप्रभ' म्हणून गव्यरामास्तगाव नाव सर्व जाणकार मराठी प्रेक्षकांच्या ताडी झाले हात त्यामुळे त्याच्या या नव्या नाटकाचे प्रेक्षकांचे होळे लागले होते 'पुण्यप्रभाव' नाटकाचा पहिला प्रयोग 'विलेंखर संगीत मन्डी'ने १९१६ च्या जूनमध्ये केला पहिल्या प्रयोगातील प्रमुख भूमिका भूषण-विद्यसाळ भक्कमर, वृंदावन-चित्तामगराव कोल्हापुरे, नूपुर-चित्तोज दिवेकर (गुरव), कवय-श्यामगान गाढ, सुनाम-वृंदागान मिरकर, युगराज-मास्तर रंगू, राजा-महावकर, ईश्वर-यशवतराव जाटवले वसुधरा-वृंदागान कोल्हापुरे, कालिदा-नानावकराव बरेरे, दामिनी-बाळकोरा गोवले, रुक्मिणी-मास्तर दीनानाथगान. या 'पुण्यप्रभाव'च्या प्रयोगामुळे मुंबईकर प्रेक्षक आनंदाने भरून गेले सचच भूमिकांनी, प्रमळाना, कोल्हापुरे, बहरे यांच्या काही पदाना आणि दीनानाथाच्या सचच गायनांनी प्रेक्षकांनी रित्याच पकड घेतली नाटककार व नटसच याच सवतामुखी केंतुळ झाले स्तुतिपाठकांच्या कळोळीत टीकासाराच्या टिमकीचा आवाज कुठ्या कुठे विरून गेला

शकरराज मुमुक्षु म्हाणे नाट्यव्यवसायातील एक मुख्नी व्यक्तीयाक 'विलेंखर' मंडळीतला ऐत चाळतातून कैक वेळा मार्गदर्शन करणारा कुसल वर्णधार म्हणून त्याचा ऐनिक झालेला गव्यरीमास्तर स्वाभाविक प्रवृत्तीमुळे निचा एका काळी त शकरराजाच्या दातणगळा मास्तर, दोनपरीपर म्हणून वास्तवे असल्यामुळे, त्याच्याशी अतिशय आदराने वागत ते त्याचा बटिलाच्या छिवाणी मानीत शकरराजाना ते नेहमी नाना म्हणत. गडकरीमास्तर प्रख्यात विडीमहाहर पण ते शकरराजाच्यापुढे मात्र विडी ओढीत नसत.

एकाग्र मागसाला कार्यप्रवृत्त करण्यात, त्याला प्रोत्साहन देण्यात, शंकरराय नेहमी तत्पर असत. गडकरीमास्तराना प्रोत्साहन देऊन 'रंगभूमी' मासिकाचे लेखक बनविणारे व वेळप्रसंगी व्याख्याने द्यावयाला प्रवृत्त करणारे शंकररावच. ज्या काळात व्यसनी, छाद्रिष्ट म्हणून नाटक्याच्याकडे पाहण्याचा लोकांचा दृष्टिकोन होता, त्याच काळात कॅ. अण्णासाहेब मिलेंस्कर, भाऊराव फोर्टदेकर यांची निवृत्त चरित्रे, 'मिलरीज ऑफ लंडन' या मजल कथांची मागातरे, निव्वळ नाट्यविमर्शाला वाहिलेलं 'रंगभूमी'सारखं मासिक, नाटकाचा प्रथमग्रह, वाचनालय, छापराना आणि शेअरी मिलेंस्कर मंडळीचे पुण्यासारख्या शहरात नाटकग्रह इत्यादि गोष्टी प्रतिफल परिस्थितीत घडवून आणणारे शंकरराय मुजुमदारच होत. नाट्यव्यवसायात शंकरराय मुजुमदाराच व्यक्तिमत्त्व अखणारा माणूस माझ्यातरी पाहण्यात नाही. वेळ आता असता ते धगधग जरा टखाज्यावर येऊन उभे राहिले तरा प्रेक्षकांचे रंगभूमीच्या पायावर टिळलेले डोळे आपल्याकडे येचून घेण्याचे सामर्थ्य त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात होत. त्याच्याशी सभाषण करताना ऐवणागल्या त्याचा गुरुश्रुतपणा आणि खोचक खटका तानडतोय प्रत्ययाला येई. गारवणी, ततःतरात नाक, मोनेरा प्रेमचा चप्पा, प्रतिष्ठित मागसांग शोभेसा पायास हा त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाला निरुप उडाय देत.

असा हा व्यंगकारकुशल व्यंगस्थापक. पण कधी कधी वयपरतवें माणसाच्या बुद्धीला शिथिल येतं, स्वार्थहि त्याच्या कर्तव्यगाराला पाणी पाजू शकता. पेदाच्या व्यवहारात त्याच्या कटन नेहमीच चालदकल होई. टंगपाच रुपयाच्या देण्याचाहि ते चालदकल करू लागले. एकदा एसेच त्यानी टहापाच रुपये गडकरीमास्तराना द्यायचे कळू केले. पण पुढं न्याकरिताहि ते आजडया करू लागले. गडकरीमास्तराच्या जवळ खरेच पैसे नव्हते. एक दिवस ते चिडले. ताबताड शंकररायांच्या ऑफिसमध्ये जाऊन "नाना, मग निड्यागाटी एक आगा पाहिजे आहे" म्हणून त्यानी मागणी केली. सोहि वृद्ध मख्त व्यवस्थापक असा की तिळमात्र चलविचल न होता धवडी शातपणे कुणाला तरा हात मारून म्हणाला, "जरे, गडक्याच्या खोलीत एक शंभर निड्याच नदल मेऊन ठेर पाहू!" तापल्या तऱ्यावर पाण्याचा धंन पडला म्हणजे तो थोडासा आमान करून जसा उठून जातो तसे मास्तर नुसते कुरकुत काही न जेल्या रागाचा आविमाच गिळून घाइन निघून आले. अग्ररिचित वाचकाला शंकररायांच्या व्यक्ति आणि व्यवहाराची ओळख व्हाय म्हणून त्या व्यक्तिमाहात्म्याचा एकदा मी प्रपंच कला.

'पुण्यप्रमान'च्या प्रयोगानंतर थोड्याच दिवसात शंकरराय आणि गडकरी मान्तर यांच्यात देण्याचेपण्याचा प्रश्न उपस्थित झाला. प्रायोगिक सर हफ्मनदल (मोनापली) गडकरा मान्तराची मागणी शंकररायाना मान्य होईना उभयतात अटीतटीची भास झाली आणि त्याच पर्ययसान 'महाराष्ट्र नाटक मंडळी'ला पुण्यप्रमानच्या गंग नाटकाचा प्रयोगाचा हक्क देण्यात झाला. नाट्याचार्य ग्राडिन्सकीची गंग नाटक अगूनमुद्रा प्रायोगिक सर हफ्माची (मोनापली) प्रथा पाटणारे माझ्या माहितीप्रमाण पहिले नाटककार तेच होते.

नाट्याचार्यांच्या प्रायोगिक इच्छाच्या रुढीमुळे नाट्यकारांना हमखास मानमरानाने पैसे मिळण्याचें एक साधन उपलब्ध झाले. किलोस्कर मटळीने 'पुण्यप्रभा'चे सर्व हक्क घेतले असते तर अनेक सत्रांना तोंड देणारे, पैसे मिळविणारे एक अमोघ अस्त्र, 'पुण्यप्रभा' नाटक त्याच्या सप्रहर कायमचे झाले असतें. प्रथम समीत व नंतर थोड्याच दिवसांत गद्य स्वरूपात प्रेक्षकांच्यापुढे आलेले 'पुण्यप्रभा' हे एकच नाटक होय. काही दिवसांनी दुसऱ्या अनेक नाटक मंडळ्यांनी या नाटकाचे प्रयोग केले.

पुण्याच्या प्रेक्षकांनी 'पुण्यप्रभा'चे स्वागत मोठ्या उत्साहाने केले, गडकऱ्या सारख्या नाटककायमर फर्ग्युसन कॉलेजच्या विद्याभ्यासद प्रोफेसर आपुलकीचा दावा सांगू लागले होते. पहिल्या प्रयोगाला प्रतिष्ठित निमंत्रित मटळी सोडली तर शरीरिच नाटकग्रह फर्ग्युसन कॉलेजच्या विद्याभ्यासींनी मरून गेले होत. पहिल्या अंकात 'वा शाळकराम', 'वा गोविंदप्रज', 'वा गडकरा' असे गौरवपर उद्गार काढून ते आपल्या उपस्थितीची जाणीव देत. नागपुरावगीतें तर नाटक होवयावर घेतले. आंळीने आठवडा शनिवार 'पुण्यप्रभा'चे प्रयोग झाले. तेथील प्रेक्षकांचा 'गडकऱ्यांना एकदा तरी येथे आणा, त्यांना आम्हाला एकदा पाहू या' म्हणून वोग आग्रह!

'भय्या टोरो! मुनो तो सही!' एका तगज्या लाठीधारी भय्याला ज्याच मंडळींनी घरला होता, त्या गर्दीकून बरीच वाक्यें मोठमोठ्यादा उमटत होती. त्याला जेव्हा म्हणून तो भय्या म्हणतो, "क्या मुनो क्या? इतने लोगोंके सामने वो साला एक पति बरताकी अटू लेगा? उसे धमनाया?" ही सर्व गडगड आणि खनाळजगन चाली अमता व्यवस्थापर तेथे पोहोचले. आणि सर्वांच्या मदतीने त्या भय्याला त्यांनी नाटक गृहग्राहेर नेला. नागपुरावच्या 'पुण्यप्रभा'च्या एका प्रयोगानेळचा हा प्रसंग आहे—सहाना अंसातील वृद्धावन वसुधरेचा प्रवेश चार होता. सत्र नाटक उलट्ट झालेच होत, पण या प्रवेशांनी रगत आगरी और साधली होती. अगदी शेवटी वृद्धावन निस्सार येऊन जेव्हा "हा पाहा माझ्या हाताने तुला हात धरून या हाराचा स्वीकार करतो" एवढे म्हणून तिचा हात धरण्यामाठी पुढे होतो, एवढ्यांत बराल गडगड उठली. हे भय्यांनी मोठ्या तन्मयनेन वसुधरेचा शीतरक्षणासाठी चाललेला युक्तिवाद ऐकत होते, पण हा दुष्ट वृद्धावन तिचे काही न ऐकता हात धरून अत्याचार करणार असे वाटताच ओल्यानच ताडून उभे राहून दहा सरसावून एक सगसगीत शिबी मुनावून पाऊल उचलणार तोच भोवतालच्या प्रेक्षकांनी त्यांना धरले.

नंतर कळले ते अनेक वेळा, वेगवेगळे पंचवीसवीस वेपे हे भय्यांनी एका महाराष्ट्रीय कुटुंबात नोकऱ्याला होते. तिथेच त्याचा मराठी भाषेची चांगला परिचय झाला होता. वृत्तीने पार सात्त्विक भावूस. भाव्यमंडळीच्या आग्रहास्तूनच तो या मराठी नाट्याला आला होता. इतक्या वेळांच्या महाराष्ट्रीय कुटुंबीयाच्या सहसासने त्याच्या आचारविचारात गरीब धार्मिक शाली होती, पण नाट्यप्रसंगाने भावनेच्या भगत डोक्यात विचाराचा

गोपळ उडाला, आणि वास्तव जीवन आणि रंगभूमि यांची सीमारेषा सुटली, आणि त्यामुळे अशा प्रसंग उद्भवला. नागपूर पन्हाडत अशी अनेक भव्यमंडळी मराठ्यांपैकी जीवनाची समग्र झालेली पाहण्यास सापडत. पाचव्या अंकात वृथाच वसुधैव कुटुंबायाम् ने मूल भागतो, तेव्हापासूनच ते भव्यमंडळी गडगड सुरू झाल्याची गंध आसपासचे प्रेक्षक घेत होते. ही एका पर्यायाने भव्यमंडळीची नवव्या थांगी, पण 'पुण्यप्रभाव' तीट मूल माग्याच्या प्रसंगा पुण्यामुल्लेखाने पुढारल्या प्रेक्षकांना मीनीन'ची रात्र उठलेले मी अनेक वेळा ऐनिले आहेत.

गोविंदराव टेंब्याच्या 'शिखाज नाटक मंडळी'ने सर्गीत 'पुण्यप्रभाव' नाटकाचा प्रयोगाचा ह्या मास्तरावरून घेतला. त्या मंडळीच्या तालीममालागने आपल्या पात्रांना घेवेल अशा रीतीने नाटकाची काटछाट करून रंगारंगी तयार केली. गोविंदरावांनी ती रंगारंगी मास्तरांना पाहण्यास सांगितली. काही वेळात मी तेथे आल्यावर मग ती रंगारंगी तपासून पाहण्यास सांगितले. मोझे रंगारंगी पाहण्याचे काम चाडू असताना त्याचे कारागिरावरून वर कापून घेण्याचे काम चाडू होते. सहाय्य अर्जातल शोधल्याचे प्रसंग मी पाहू लागलां तो आश्चर्य असे की 'हृदयाची उभारणी पात्रांच्या वर केली आहे' अशातागत्या महत्वाच्या पात्रांवर काट मारलेली. मास्तरांच्या हृदया ही गोष्ट आगताच त्यांनी दाखी करणाऱ्या न्यायाच्या हात पडला आणि म्हणजे, "धान, त्या एकाने माझी वृत्तेच मान कापली आहे. आता उगल्यासुराच्या भागावर ते आपण वस्तर घालू नको."

ह्याच्या दिवशी गोविंदराव आल्यावर त्यांना ते म्हणले, 'हं पाहा गोविंदराव, मी माझा नावाने 'पुण्यप्रभाव' हे नाटक तुम्हास दिले आहे तेव्हा आता तुम्ही माझ्या आणि पुण्यप्रभावच्या नावांमधील जे जे काल ते ते मूल मान्य करणे भागच आहे. पण तुम्ही दिवागळेच आहे म्हणून गगता. तुम्हाच्या रंगारंगीत जा भाग गाळला आहे त्याचा प्रयोग करून उरलेला भाग गाळला तरी चालेल. आणि ताळीममास्तर एखादा माणूस पाहून ठेवा." गोविंदरावांसारख्या चांगला मनुष्य काय समजावयाचे ते समजला. त्यांनी 'फिलोस्फर' मंडळीच्या प्रतीवरून आपली रंगारंगी तयार करून घेतली. काहा तालमी तरी मी घ्याय्या असे गडकरामास्तरांनी गोविंदराव यांना सुचविले व त्यांनाही ते मान्य केले. पण आमचे गायोरावचे प्रयोग समाजून ई मूल करिता येणे शक्य नव्हते आणि शक्यमानांही या गोष्टीला समजिले दिलीच असता असे नाही.

'फिलोस्फर मंडळी'चा जोड महिन्याचा मुझाम 'ताजेरफा', 'सुगेपसुद', 'पुण्यप्रभाव' या नव्या नाटकांनी मोठ्या थागता संपत आला. माझ्या सहकारी नटांना निरनिराळ्या प्रसंगानिमित्त बसिले, सुजार्णपटव वगैरे मिळाली. सर्गीताच्या शगशगाटत आपल्या कोट्टटकराची ही उपेक्षा होत आहे असे त्यांना वाटले. त्यांच्या मनाला ती गोष्ट लागली. मास्तरांनी शक्यतावाची परवानगी घेऊन स्वतःच माझा महत्तर करण्याचे

ठरवि आणि मुसंडचे त्यानळच पोलीस कामेदार एवढ्या याच्या हस्त रंगभूमीस 'पुष्पप्रभाव'च्या प्रयोगाच वळी हातांनी एक सोन्याच धड्याळ देऊन माझा सत्कार नग पुढीस आयुष्यात माझे लग्नमाठ अनन सत्कार शास्त्रे पण गवक्यासारख्या नाटककारान स्वतः या रत्नान माझा करण रंगभूमीसरील सत्कार म्हणत माझ्यामंडून रंगभूमाची सत्ता घडत हाती तिच अधिपती माणसान्मन शाल कौतुक मग पुढी आयुष्यात माणसाक, प्राप्ताहानपर असच शास्त्र

'पुष्पप्रभाव'च्या प्रस्तावनात नव्याचा मान मिळाय त्यादल मी स्वतःला धन्य समजतां प्रस्तावनात ते म्हणतात, 'नाटक प्रयोग सवितवळी मंगेशकर मंगीत मळी'तील प्रसिद्ध नग चिंतामण गणेश कोल्हटकर यांना अगरी आपणपणान मज्जारत्ता पत्तन तसली चाली आहे ' 'पुष्पप्रभाव' नाटकाच प्रस्तावना काही अशी मी कर हात तरा मग माझ्या वृत्तानताच्या भूमिकांसाठी मास्तराच्या तात्पर्या पाहवें लग ती भूमिका दयाध करण्याचा माझ्यावर दुष्प्रयोग होत वृत्तानतसारखी माझ्याची भूमिका आणि त्यासाठी अग्राहमान गवकरामास्तरांनी पुढ करे माझ नाव या भूमिकांच्या अभ्यास करताना एकादी शका आनी म्हणत मी त्यांना विचारात असच पण माझा दृष्टीन प्रत्य अभ्यागून शाला म्हणत मी त्यांना घरीच करून दाखवीत अस ता विचारी आहे उद्दाम नाही ह याच्या संव हालचालीत निष्ठ पाहून पण काही वळी ता उद्दाम घाततो त त्यान करत दाग असत हाह प्रत्यक्षाच्या ज्ञात याच अन गवकरांच्या माझा प्रयत्न होता पण ध्येयपुतासाठी वाटेल त करण तयार हाताना याचा प्रोत्साहनात कणसरण्या त्याच्या हातून घणण्या वृत्तीन कधीच घेत नाही नाटकात प्रयत्न निष्ठाणी नेमका याच वळी वळमळलेय तो दाखविण आहे या भूमिकांनी घात उच्चाताना, निष्ठात स्वतः घात उच्चाताना, नाटककाराचा दाख शब्द प्रेक्षकांच्या काण ताग याची राखतारा घण्याची मी प्रयत्न नल मी हेतूपूर्वक अभिनयाच्या दृष्टीन काहीन वरात असल तरी त माझ्या दाखयाच्या वा स्वराच्या द्वारा प्रत्य हातच असत अशी राखी कशी दगार? नाटककाराला अभिप्रेत असणारा वृत्तानत मी उभा करू शकण याचे प्रत्यस्तपत्र स्वतः नाटककारान दिव्यामुळ माझ्या श्रमाच य गवकरामास्तरांना केल्या तरफ्ताराच चीज शास्त्र अस मग वाट

प्रसिद्धीकरणाच्या यत्नादल मला शका वाटण्याच काण काही गावच्या प्रत्यक्षाकडून कधीमधी मोग निवित्र अनमय यई चरण्या अकातील पाहल्या प्रत्यक्षात रम्यातील भाषणानरून कागिरीय वृत्तानताचा हेतु कळतो या पाषाणातून त्याला परावृत्त करणाचा ती आगेरात प्रयत्न करत पण तो आपला आग्रह सांठ्याम तयार होत नाही अस पाह ताच ती महायज्ञाच्या वाना ही हरीवत घाण्याची धमकी देते त्यानरोन वृत्तानत चव तळून वरणात हाक मारून सांगता, "या वेमुवत आण्कोण पत्र आणि जगतील मग त्यात काढून ठेव आणि चोरीमडे जऊन सांग की—' आपल्या सद्गुणी सुशील नायरोव

आरोप करताना त्याची त्याला लाज वाटत. तो थोडा वेळ अडगळतो आणि नंतर उसळून त्वेपाने म्हणतो, “मायकोची उदचाल दिसल्यामुळे वृंदावनाने तिला काढून ठेविली आहे.” या दोन वाक्यात थानून चलमिचल झाल्यासारखे दाखवून मी जो वेळ घेत आहे त्याचा पुष्कळ गाढा दाढ्याच्या रूपाने गौरव होई. पण काही ठिकाणी मात्र, ‘अहो नरल पाठ करून या’ अशी हेगळणांवा सूचना कानावर येई. त्यानेली वाटे, प्रेक्षकांना अज्ञानी म्हणण्यापेक्षा आपलं प्रकटीकरण जितकं सर्जात बघवयाला पाहिजे तितकं होत नसावं, तेव्हा आपण आपली काय करायला पाहिजे याचा निचार करायला, झाले गेल्या तीस पर्यास बघात बँक रोवड्याच्यावर प्रयोगात मी वृंदावनाची भूमिका करीत आला आहे ह्याच माझ सध्याचे समाधान

ह सागण्यापेशा कसे असावे ह सागण्याची नायकागची प्रगुत्ति होती. काल्यनिन, ऐतिहासिक, पौगणिक असे निरय निरयताना कचिर् अनिरजिताचा, अस्वाभाविनेचा वास आला तरी तो दोष पचमन तो निरय रगप्रिताना नायकार भारतीय वृत्तीपासून दळन नसे. आता हच पाह्य, कारगृहगत पटलेला भूपाल परिस्थितीचा विचार करताना म्हणता, "पनीच पानिन्त्य आणि स्वत चें प्राग ! या गेहापैकी कोणाचा त्याग करू ? रगगगान वात्राच्या दगदगागनं बुडीची चेतना न झाल्यामुळे विचारमूढ आवेगस्थितीत कैर वेळा प्रागावर उतार होऊन मी लढला पण शात रचान मुनामुनाच्या हरोरी अगडे दाडून गणितपुडीन या प्रागाचा मोह साडण कोणाला तरा साध्य आहे का ? पानिन्त्य की प्राग ? प्राग्यागाला तयार हाऊ का ? प्राग की पानिन्त्य ? बुडीला प्रनाग मागू की ह्याच समाधान करू ? विचार आणि विचार यातून कोणाला प्रधानपदार मसू ?" यांर यांरे. माइयासागण्या लग्न मागताला गवरीमास्ताराच्या नायकातले हे अने विचाराची सळनळ उडून देणारे प्रमग विशेष चितनीय घान्तात

पाश्चात्य नायकातचा नायक असा प्रश्न उद्भवल्यावर सामान्य मागप्रमाणे वागता—तशीच त्याची विचारमरणीति अमते, चलचित्र होते पण गडकल्याचा नायक या प्रमगान पनीन कम वागायला पाहिजे हें मागता—वागून दाटयितो आमच्यानील आणि पाश्चात्यानील हाच म्हणाचा परस करे आहे हें सागण्यापेशा, अमावे कर, झोरे करे हें सागायनाच—आनरगान गगगनायच

६ ६ ६

या वगान जग भारतीयांना ओळखत असा काळसर वण, माधोग उची, निडिनिडीत दहयधि, गाराय कर, उघड पाहिले तर छानाच्या रगड्याचा सापळा जरा पुढ आलेला, हाताची लामडर निमुळता वाग, येरच पर व नय विशेष बुक्तुमित—जणू गुपासारख्या स्निग्ध पणायोना अयनप त्यार रगाडता आह—, निमुळता विचोळा चेहरा, त्या मानान कान माठ व थोडे पुढे आलेले, नासाची ठेग मसक—टोमारी निनेप पसर झालेली, दाळे पाहण्याच्या प्रथम दाळ्यात भण्यासारखे, त्यान बुडीचा चमक व गारासारख गाण टिपून घेण्यासाठी होगरा त्याची जळ उघड्याप, भय कपाळ, त्या मानान हात थार मोठच, गड मस गड्यारी कारलेल्या छारा मिशा, एकातल परदेपगान विचाराच्या भरात जळदीन मिशा दानात धरून कुरतण्याची चारण्याची मयन, घाडच चालण प्रथम या मूर्ताडे लक्ष जातच, डोळे, नाक, कान ही पाहण्याच्या चमक लयात येत पाहण मध्यमवर्गीयाग सापेसा उच निरारच्या रगलोरा टापीची विशेष आम लय कोर. चडाची विनेप आगट विडीच आमहोत्र सवे प्रगति (पुण्याच्या रत्ताच्या देवळाबळीट हिरच्या धागाची विडी निरार आगडीची) काडी पेरिण्याची निनेप रकन म्हणने उरिन्वे नून पायाच्या आगट्या

गार्गी पेटी धगड्याची आणि मग त्यावर एका हाताने काटी घेऊनयाची—याचा पावदा एवढ्याच की वाचनासंगिता याचा हातात जे पुस्तक किंवा वतमानपत्र असेल ते गार्गी देवाचे लागत नसे. उठल्याखाली दुसरावेडे काढी न पाहता उद्यानी श्रीशंकराची व विष्णूची अशा दोन लहानशा तसविरा असत त्याच दगड घडून मग गेजच्या दगडागळी मुरगान होई. तांदू धुन आल्यावर उमिदीची पेटक, ग्यागार ग्यागार, उमर्गन् इन्सेन सारख्या एकाद्या ग्रथकागार वाचन आणि चणपानाला मुरगत, रोगर पिटीचेहि धुरगे, दोन कप चहा पिऊन हाईपर्या हा कायमम चाऊ. मग गोरीना मुरगत. दिवसातून दहा गारा कप चण व पनास निव्याच उडेल कमीत कमी, एवढे साहित्य जरूर असे. त्विम मगच्या पिचारासाठी एकाद्या मोठ्या ग्रथकासच्या ग्रथाचे वाचन सगळी उठल्यावर अनन्य ध्येसे तसेच नोपतानाहि गर्मीर पिचारपिनिमयासाठी अशीच एकाद्या ग्रथा ग्रथकागची ने अनन्य भेट घेत. दुपारच्या जेवणापूर्वी स्नानानंतर चापून चोपून धोतर नेमून होईपर्यंत 'दैगसगागा शिव चद्रमीली सारंगी शिखरात्र व नतर शिखलीलामृतातील अवराद्या अध्यायानील काही आनाचा त्याचा नित्यपाठ होता. पुण्यास असले भूशे आनर्जन सोमगारी श्री आसरेश्वराच्या दर्शनाला जात गेन कमराच्या गगपतीवरून डावायेताना तिया हसत्या एकाद्या प्रमुख देवस्थानावरून जात असताना चन्द्रिशी रस्त्यावर पादत्राण काढून त्याचा त्या देवनेग नमस्कार घडत असे. देवाल्यात जाऊन दगड पतल्याचा पुगना कधी कधी कपाळीच्या अनाच्याने मिळत असे.

जेवणाग घेताचच, त्यातला त्यात तिरगामिटाची व मसागची आगड. कधी कधी मत्रपान करता. त्या गाडीची आगड दोगी पग आमशि नन्ती त्याना मत्रपानागा आगड असता तरी ती पुरवून घेयादतकी त्याची आरिध पारिधनीनि अनुकूल नन्ती शुद्धवमाप्रमाण स्वतःच घर चालविण्याच्या त्याच्यावर गारा होता. कुचेनेन प्रतिश नादविण्याच्या टप हनुने मरगात्तर ममग्रन समकीनेन प्रतिष्ठिताना अप्रतिश कण्याच्या हेनून त्याचा व्यमनी म्हणून मृपच गमगा बला हारा कपे हारा दारनाज दार पिऊन मले अजून पिगार पीत आहतच पग 'एकच प्याग' लिहिणारा एकच 'राम गणेश गडकरी' निघाला गाराज गडकरी म्हणून वा वा निदमाचा आगडओरडा होऊ लागला तो ता 'एकच प्याग' नाग्याल प्रेसकाची तस लाडू लागली. मत्रपानाचे नन्तात काही निमेष ते कगाउन पाठीत कागहिमात्र आणि कागयाहि रडाच मत्र ते पीत नसत एवढ्याच्या ग्यागात सुडा त्याचा हा चारटपणा असे महागनाला अपरिचित असे कल्याणच्या किंवा पनामटच एगड पळ तुहा त्याना ग्याग्याचा आग्रह कर लागला तर ते म्हणत, "माझ्या कोठ्याला या पळ्याची मच नार्ही, मी त सागर नार्ही." मयप्राशनानंतर चापण्यापूर्वी दहापाच धग घगात गेटे घाडून उलटी करीत व त्याच समथन कताना ते म्हणत, "गाराच्या नगत शार्पी गारास त्याना मद्दूर परिणाम शाल्यानाचून रागार नार्ही. नगाग्रन मद्दू असता मी कधी शार्पी जागर नार्ही." त्याच्या

नसेत मुद्धा सारथ्याने. पुण्याचा मुक्काम संपल्यापूर्वी आनच्या व्यवस्थापक मंडळीपैकी जे आमच्या निरोप सल्लांचे होते त्यांनी चौघापाचव्यांना सामंभुर्गीत मेज्यानीसाठी निमण दिले. त्यांची निहाडची जगा ही रंग आठवणी होती. मोठ्याच्या निमण्याच्या वेळीच मी त्यांना सांगितले की भोजनोन्न धरी जाण्याच्या परिस्थितीत नसले तं माझी गट्याची संपल्याची व्यवस्था तेंथेच शाली पाहिजे, व मात्तगना ही गोष्ट कळता अस्योगी नाही. हे मध्यम वयाचे व्यवस्थापक माझ्याबद्दल निरोप आल्या व प्रेम दागविणारे आमच्यामुळे मास भूषणे त्यांनी मान्य कर. ठरल्याप्रमाणे तीनचार तास आमची बैठक सगरी, साडेदहाच्या सुमाराग मंडळी परत घरी जाण्यास निराळी मात्तगानी माझी चौकरी करिता—यापूर्वी मी थोडा वेळ तेथून गायन झाला होता—स्वतः घरी मला पाचविण्याची निमेशरी घेऊन आमच्या व्यवस्थापकना मात्तरासह सर्वाना निरोप दिला. माझ्याच्या सुमाराग सारथ होऊन मी व्यवस्थापकाचा निरोप घेतून पोहाचनाराला येण्याच्या स्थानी आग्रह धरला, पण मीच त्याचा निरोप घेऊन त्यांना निमहाते परतविले. त्यांनी उत्तरून मी वाट चालू लागले. दहापाच पावले पडली असताच नसतील एवढ्यातच पाठीमागून ‘काह्णकर’ अशी हाक आली. बघून पाहता तो गडकरी मास्तर ! “मास्तर !” म्हणून मी जवळजवळ रूपावर धोमळलाच. माझ्याभरिता वेळ-अवेळ न पाहता मास्तरांनी तिष्ठत राहिले याचे मला मनापासून दुःख झाले. पुढे एक वेळ येळतांना ते म्हणाले, “तशा असंथेत तुम्ही मंडळीच्या निहाडी जणे योग्य नव्हत. तुम्ही तरुण आहात, तुमच्या प्रतिस्पर्ध्यांना या गोष्टीचे भाडवळ करून तुमची मानहानि करण्याची संधि दिल्यामारुग झाले असते. तुम्हाला कसय आमच्या घरी न्यावे म्हणून मी तुम्ही त्याची येण्याची वाट पाहत होता ” या निरुद्ध हर्षरसतातील मुद्द्याची गोष्ट एवढीच की गडकरी मास्तरांनी जाला एकदा आपला म्हणून त्याच्यामाठा आपला मोठेपणा निमरून ते वाटेतून तं करायला तयार असत हा स्वभावाश्लेषाचा पत्र वाचकाच्या लक्षात यावा.

१० नोव्हेंबर १९१० ला लक्ष्मीपुजनाचा दिवस असताना रात्री साडेनऊच्या सुमाराग ‘एकच प्याला’ नाटकाच संवटचे वाक्य लिहून त्या प्रवेशासाठी स्वहस्त सही तारीख घालून त्यांनी शिवाभोर्तन केला. या क्षेत्राच्या प्रवेशाचा लेखन मी होता. मंथे पवरा दिवस नाटक पूर्ण करण्याचा चंग राधून ते बसले हाते त्या आनदामीत्यथ मदिरोन्सन सारंग कण्यात आला त्या उत्सवाचे भगत होता आम्ही दोघेच. नाटक पूर्ण झाल्याच्या आनदाच्या उत्सवाची पूर्तता झाली आता आम्ही शोपी जाणार तो मास्तर म्हणाले, “काह्णकर, आता ‘एकच प्याला’ नाटक कशासाठी लिहिले ?” नित्याच्या शवर्षाप्रमाणे मास्तरांनी आपण उलटी करण्याचा कथनम आदापून हा प्रश्न केला होता त्यामुळे त्यात भावधानता पूर्ण वाढे अशी माझी भासली होती. माझ्यास मदिरेन्ना पूर्ण अमल होता तरी या प्रश्नामुळे त्या कैफला त्यांनी मुडून भासा पाया बसत वर चढला ! मी म्हटले, “मास्तर, मी आज ही गोष्ट करायला नवी होनी. माझी चूक झाली. तुम्ही

सात्रधर्पणें प्रश्न विचारला आहे. माझ्यावर थोडाफार अमल असल्या तरी माझे ह उत्तर गेसात्रधर्पणाच आहे असे समजू नका. तुमच्या या नाटकाच्या प्रस्तावनेत माझ्या नावाचा उल्लेख करून तुमी स्पष्ट लिहा. या नाटकाच्या लेखनाने या एका मागमाने कायमची दारू साटली आहे एका मागमाला तरा मंत्राणाच्या व्यसनापासून या नाटकाचे निव्वार्य पसटून देलें आहे. मास्तर, तुमच्या पायाची शपथ घेऊन मी सांगता की—आजपासून मी दारू नेव्हाई—।”

गडकरामास्तर आपल्या आथरुणारून घाईघाईने उठून माझ्याकडे येता येता म्हणाले, “शपथ घेऊ नका, कोल्हटकर, शपथ घेऊ नका! माझी तुम्हाला शपथ आहे, शपथ घेऊ नका!”

या आठवणीच महत्त्व माझ्या मत एवढेच की द्रव्यप्राप्तीच एक साधन म्हणून नाटक मज्झींनी नाटक करण्यासाठी गडकरामास्तरांनी ह नाटक लिहिलें नाहीं, तर त्या नाटकासुळे काहीतरां व्हावें अशी त्यांची अपेक्षा होती. या दुःसात नाटकाचा शेवट करताना मुभावर तळमळीन सांगतो, “हा घे तो एकच प्याला! हा एकच प्याला नीट चव्हाच्यावर माटून साऱ्या जगाला दारीव आणि आल्या गेल्याला, भिरकेल्याला-अटाप्याला, राजाला रकाला, ब्राह्मणाला महागला, म्हाताऱ्याला मुलाला, तुझ्या जीनाभागाच्या दोस्ताला आणि सात जन्माच्या दुष्मनाला कळवळ्यान सांग की साऱ्या अनर्थांच कारण झाल्या पहिला एकच प्याला असतो! त्याच्यापासून दूर राहा, जो जो भेटेल त्याला सांग—सिधूच्या पवित्र रत्ताने ताट धुवून मी सांगता आहे—मला मोठ्यान आरडनत नाहीं—नू मुक्तकठाने प्रत्येकाला सांग की काय बाटेले त पातळ कर, पण दारू पिऊ नकोस.” (मरतो)

गडकरामास्तर लहरी होते असा त्याचेमदल प्रवाद होता तो काहीं अर्द्या पराहि होता. बुद्धिनिष्ठ तरळपणा लहरीच्या रुपानें प्रगट झाले असं तरळपणाची लहर हा जातिस्वभावाच नव्हे का? तसेच, ते रागीट व गविष्ठ होते असेहि म्हटलें जाई. त्याच्या रागाचा जन्म सहृदयतनून होई. जितक्या लोंकर ते रागावत तितक्या लवकर त्यांना त्यांच्या विसरहि पडत असे. त्याच्या रागाचा अनुभव ज्यांना घेतला आहे त्यांना त्याच्या सहृदयतेचाहि लाभ झाला आहे. त्याच्या गतिष्ठपणासत्र्या सागात्रयाच झाल्यास बुद्धिवान् माणसाचा स्वाभिमान हा त्याला गतिष्ठपणाचा दोष दिल्यानिना कसा म्हणणार? त्याच्या आहाराप्रमाण त्याच्या भेटवर्तीत भळतीसल्लता माणस त्यांना कधी येऊ दिली नाहींत. गृहस्थाचा औपचारिकता त अगस्त्य पाळीत, पण काणीहि त्याच्याशी मद्दसा सलग्नी करू शकत नसत आणि त्यासुळेच अनेकांनी त्याच्यावर गतिष्ठपणाचा आरोप केला आहे. गडकरामास्तर अगदा निदाप होते, असे मला मुळींच म्हणावयाच नाहीं. काहीं दोषानिना माणूसप्राणी या सवेलच वाणी पात्र होणार नाहीं. त्याच्याहि ठिकाणी जे दोष असतील त्याचा उपसर्ग कर्मात कमी लोकाना पाहवला असेल एवढेच माझे म्हणणे.

प्रस्तावना तर उडवून त्याच्या आहेतच पण गडकरीमास्तरांनी ज्या भक्तिभावाने आपल्या प्रिय व्यक्तींच्या चरणीं भेटेनें पूजा पुष्पाजर्ग वाहिल्या, त्या पूजा या प्रसाशकानीं उधळून दिल्या आहेत. अशा प्रकारे गडकरींच्या भावनेनं जत्याचार करण्याचा या प्रसाशकानीं अधिकार काय ? तसेच 'एवंच व्याख्या'ची श्री. नि. सी. गुर्जगचा व 'भावन'ची के. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांची प्रस्तावना या प्रसाशकानीं निमालात काढल्या आहेत. ज्या गडकरींच्या शेंपट्या शब्दाला मान देण्यासाठी श्री. गुर्जर व श्री. कोल्हटकर यांनी आपले बुद्धिसर्वस्व गप्प करून पत्ररचना केली, त्याचा त्यांना मोठला काय तर त्यांच्या नावांचे कारा काळाने संपूर्ण विस्मरण होऊन सशोधकांनी ही पदे कुणाची, म्हणून चर्चा करावयाची !

जे नवे विद्वान् टीकावजा प्रस्तावनालेख लिहायवाला सिद्ध होतात त्यांना या गोष्टीपे महत्त्व वाटू नये ही निव्वळ जाजरी इच्छा झाली. "प्रसाशकाने प्रस्तावना लिहिण्यास सांगितलें. पैसे कबूल केले. मी पैसे घेतले, प्रस्तावना लिहून दिली." ह् ठीक झाले, पण त्या विद्वानांना पण मला अशी विनंती बघायची आहे की तुम्हीहि ज्याच्या प्रयाचे अर्थकार अगाल, काही दिवसांनी तुमच्या भावनेला धर्या देऊन तुमच्या प्रयाच्या प्रसाशकानीं अशी लटवुड केली तर ती तुम्ही चाल चाल का ? त्या वेळीं तुम्हाला काय वाटेले ?

गडकरींच्या आपले परममित्र म्हणविणारे विद्वान् मुद्द्याने विप्रमान आहेत, त्यांनी गडकरींच्या या व इतर प्राणप्रिय शब्दांच्या होणाऱ्या उलथापालथीकडे अवश्य लक्ष पुरवावे अशी माझी नम्र विनंती आहे.

ॐ ॐ ॐ

'शाहूनगरवासी'च्या नृश्रेष्ठ गणपतरावांची नाटके जितक्या तल्लीनतेनें गडकरी मास्तर पाहत तितक्याच तल्लीनतेनें ते 'राजापूरकरा'ंच्या 'सुकाराम', 'पुंडलिक', व 'दक्षिणी सुतोष'चे 'महानदा' पाहत. 'महानदा' नाटकात, चेपातर करून श्रीशंकर महानदेकडे येतात, तिची आई तेथे असलेली असते, चेपातरित श्री शंकर महानदेशी गेल्या असतात, महानदा त्याच्या स्वागतापरिता विद्या तयार करीत असते. शंकरागोनेर आलेले सहकारा, 'हे एक धनाढ्य व्यापारी आहेत' म्हणून ओळख करून देतात. तांचे ती म्हातारी आपल्या मुलीला ती करीत असलेल्या विड्यात 'अग बेलगोडा घाल' म्हणून इतक्या लाजरीपणे म्हणत असे की वेढळ त वाक्य ऐकण्यासाठीच गडकरीमास्तर अनेकदा त्या नाटकाला गेले आहेत. आईचे काम गोपाळ जगताप (परीट) नावाचे नट करीत. त्या नटाची त्यांनी मुद्दाम ओळख करून घेतली. मुद्दयाच्या सुकामात जापूगव पट्ट्यासह दुसऱ्या पैक तमासगिराच्या तमाशाचे ते रसिकतेनें रसग्रहण करीत. पुण्याच्या 'राजिनदार' तमासगीर मंडळीपैकी गमत्या रज्जाथ हा गडकरीमास्तरांचा आवडता बुद्धिवान् विनोदी नट होता. गडकरीमास्तर तमाशाला उपस्थित असले म्हणजे या तमासगिराच्या कलाकुसराला नहर येत असे, निगळ्या रंग चढत असे

शेजपयंत गजदरीनास्तराच्या निजवर्तीयात श्री विठ्ठल सीताराम गुजर, श्री भालराव वामन धमपळे, धर्मदास वडवराव सिंगकर, नरहर गणेश कमलनूरकर, कांदापूरचे नागपूरराव योगपडे, रामराव देवमल या मन्लीचा प्रामुख्याने नामनिर्देश करता येईल याशिवाय अनेक असतील, नव्हे होतोह पण त्या मन्लीचा कारणपरनें मध्य येत असे त्यामुळे त्या सवाचा उल्लेख टाळला आहे

त्यांना फोटो रा मनारागन कळ्या हाता त्यामळे अस प्रसंग शक्य तो त टाळीत त्याचा 'मासिक मनारजन'च्या मुद्रणय एक फाग आहे दुसरा आहे तो 'गवमाय मन्ली'च्या समलनप्रसाराचा. एवच नव्हे, त्याचा प्रसार झाला आहे तयला त्याचा वागण फागे आहे त्याच्या माझ्या सहवासार्थील त्या महत्वाच्या गाणींचा मला आभमानान उल्लेख करिता येईल अशी गाण म्हणून त्याचा माझा एकत्र निघालेला फाग तो मुळा गजराभास्तरांना आप्रदान फागारा 'चडवाचा जगार या नाटकाच मुद्रावर्तीया तो छानग आहे एक दिवस त्यांना लहर आणि आणि मला कपड करवयाग लागून मुद्रावर्तीया गुणे याच्या रुडिनात घळून गेला आणि तेथ तो फागे त्यांना घडणिला त्याच्यामार्गान निघालेला हा फागे व 'वर्नी जगस निज' रिरुवान ही मार्गी एरी भूपर्णे हात

'गानिदासन' हे मद्रासचे पहिल्या श्रेणीचे कवि, पण नाटकाची पद करताना त जाकराग येत वगची चाल त्याच्या परिखाची अमर्ती तर काही तासाच्या अत्रधीत पण तयार हात अस पण चाउ म्हणून शास्त्रात गाण्याची चीउ पुढ आणि म्हणून त्यावर काही टिप्प सची पणत गाणाच्याच आफार, इकार उगार साधण महानम कर्णिग 'पुण्यप्रमाना'तीर कार्णिगचे पाळण्याच गाण, 'यानिउ र जळा', वमुधरेच 'माचत ना गगनात नाथा', नूपालच 'गौरगा प्रसर प्रभूच्या', वमुधरेच 'नीज नीन बाळा रे, गाण गाते आहे।' आणि कार्णिगचे 'अनारप थ्याना आता' ही पद त्यांनी अगरी हासत ऐळत कला पण शास्त्रात सर्गीताच्या वागना यांना अक्षरग रडकुडीउ आगन चरण्या अमर्तीत शायच्या प्रशस्त वमुधरेच्या तागी 'बोले ब्रनराग रे, काही हमुनी गोल' । अर गाण आहे त्याच्या मूळ चालीचा पहिला चरण 'बाउ मोर राता रे ननू अर मासे गोल' असा आहे 'बोले मारे राजा र यासाटी मरठी शब्द याजना साधण्यामरता गजराभास्तरांनी अग जग पळाले पण निगोडिना काही लाभ क्षाय नाही शायरी कळून हिंदी 'त्रिलाल'चीच यांना पावधरणा कगीनी लागली

मग शब्दपाठ गाभाधुरीने योजण ही गडकराभास्तराच्या हातची निमया हाती पण स्वतःचा मात्र सर्गीताच्या एकाह रसवार तागा नहता गडकराभास्तरांना सर्गीताचा लपलेलाहि संपक नहता त्यामुळेच यांना पद्यरचनच्या वळी विनाय परिश्रम कगन लागत गडकराभास्तरांसारख्या बुद्धिवानीला आपल्याला गायाच्या एका स्वराचीहि तांआळस नाही, मग गळीं उतरण्याची गाच नकी, हि गोष्ट माहीत ही

‘निलेंस्कर मडळी’चे एक माजी मात्र रामभाऊ त्रिजडेकर हे पुण्यास राहत. पुण्यास ‘निलेंस्कर मडळी’ आली की सगळीं दहा वाजता खान बंगरे आटपून ते मडळीत जायनाचे, दुपारचे भोजनोत्तर वामपुत्री कम्ब चरा घेऊन पगत आपल्या बिऱ्हाई जायनाचे. हा त्याचा अनेक वर्षांचा कार्यक्रम होता. ‘प्रेमशोधन’ नाटक बाहेर गारी रंगभूमीवर नुस्तंच आणून निलेंस्कर मडळी पुण्यास आली होती. एक दिवस गुरु-भक्तीच्या भरात तात्याच्या ‘प्रेमशोधना’चे नाट्य ते रामभाऊ त्रिजडेकरांना समजावून देऊ लागले. नाटकाची गोष्ट सांगून झाल्यानंतर त्यांनी पगचनेचे वर्गन केले. त्या गडाला वेळ घालीण्यासाठी कोणाला तरी गेल्याचें लग्नेच. आज आपल्या गडक्या-सागरा विनोदी जोट्या प्राणी घर चाटून आला या खुशीत ते होते, त्यामुळे ते भाट्या उन्मुतेनें सर्व ऐकत होते, होकार देत होते. रामभाऊ त्रिजडेकर हे एका काळचे उत्तम गायक. त्यांना गडकरीमास्तर ‘प्रेमशोधना’ची पंद चालीसह म्हणून दागवू लागले. त्या म्हणान्याने निमूढपणे ते ऐकून घेतले. मास्तरांनी चालीसह पंदे कर्मी आरेंत हें मोठ्या उल्लसित वृत्तीने निचारताच ते पान रात रात म्हणाले, “पंदे चागलीं काव्यपूर्ण आहेत. (रामभाऊ चांगले व्युत्पन्न पुढागिक हाने.) पण गडकरी, तुम्ही पदाच्या चालीनिपरी गंगालात ते काही माझ्या अनुभवाला आले नाही. अहो! मला सगळ्या चाली द्रष्टून निघून गारल्याच—एकच एक वाटल्या!” मास्तरांना आपल्या गाण्याच्या परिणामाची त्यांनी अतल्यामुळे मास्तरांनी तेथून पळ काढला.

वेळीं कांही महत्त्वाचीं वास्त्येहि तयार होत; कांही शब्दांची, कल्पनांची, प्रसंगांची धुवी टांचणे केलेलीं असत. त्या सर्वांचा या वेळीं उपयोग करीत. याप्रमाणें वाघेष्ट गोष्ट तयार झाल्यावरच ते लेखनाच्या सुखान कर्त. 'सज्जन्या' नाटकाच्या सुखानांदा छापलेले निरनिगळे नमारे पाहिले म्हणजे त्याच्या योजनेची रूपरेषा वाचकाच्या मज्जे लक्षांत येईल.

'एकच प्याला'चे गिऱ्हेलेले अंक वाचले व झालेची गोष्ट ऐकली. पण पूर्वीच्या टोन्ही नाटकपेक्षां मागेची अगदी वेगळीच तन्हा वाटली. मागेचा कोरीवपण कुठे दिसत नव्हता, अगदी साधा सरळ कागजार होता. त्याचे पहिले 'गर्वनिर्वाण' नाटक जरी त्यांनीं झाल्या शकले होते तरी त्यांनींल हिरण्यकश्यपूच्या स्वभावाच्या कांही कल्पना व प्रसंग त्यांनीं 'पुष्पप्रभा' नाटकात उपयोगात आणले होते. 'तुंडावना'च्या स्वभावातील वृद्धासुखें त्याचा उद्देश कालिदासा समजतो ही मूळ कल्पना 'गर्वनिर्वाण' मधील. तसेच विनायक म्हणून 'गर्वनिर्वाण' मध्ये पाचारण केलेले वाग्भट, चरक मन्वंतराचा प्रवास करून आधुनिक वैद्यांन तळिपानाची रोगचिकित्सा करण्यानिमित्त डॉक्टर-वैद्यरूपानें प्रकट झाले. एकासारखे एक वाक्य दिसले, एक प्रसंग पाहिला, एक व्यक्ति होळ्यांसमोर उभी राहिली, म्हणजे सामान्य माणसें त्यावर चाइसकीपांचा आरोप करतात. पण हे सर्वांच्याच शक्तीत व मर्मेच वेळीं म्हणता येईल का! तसें म्हटलें तर महाभारतानंतर ग्रंथ लिहिणेंच ब्रंढ पडावयाला पाहिजे होतें. 'व्यातोच्छिष्ट जगत् सर्वम्' पण 'योजकस्तत्र दुर्लभः' हेहि तितकेंच खरे आहे. काही वेळा ही अमनुष्ट जिवाची कुरकुर असते. बुद्धिवंतांच्या प्रतिभेवर टसटशातपणें उमटलेली चित्रे कालातर्गने पुसट होत जात असली, तरी योग्य वेळीं त्या मुन स्पृष्टि, ती पुसट चित्रे प्रतिभेचा नसा अवतार घेऊन प्रकाशने पुन्हा लोकांचे डोळे दिपवून दाखतात.

'मतिविनाश'चें परिणामकारी चित्र 'प्रेमसन्ध्या'त पाहावयास छापडले, तसेंच 'पुष्पप्रभा'तील काही प्रसंगांनीं उर्दू 'बहरी साप' नाटकाची आठवण कळून दिली. महान् आंग्ल नाटककार शेक्सपियरच्या 'ऑयल्रो' (इझाबेला)च्या मरणाच्या जागी मुघासराच्या दारुने पेट घेतला आणि सारजेचें तत्त्वज्ञान 'गीता' सोडून लागली. सारजा व गीता. नाटककारांनीं वेळीं सोडविले मने निर्माण केली! पण त्याची भाषा ऐकली म्हणजे पाह्ये, 'चाणी केडाशिपांची पण करणी साव्यीची.' तशीच सिंधु! संकटत छापडलेल्या यमुधरेला चक्रव्यूहांत सापडलेल्या अभिमन्यु बालाची आठवण झाली. तसे पोद्दासाठी टळणाऱ्यासी मोलमजुरी करणाऱ्या 'सिंधू'स चवथीच्या चंद्रप्रसंगात रामाच्या शोर्गेतील नववीच्या चाण्याचें दर्शन घडले. मरणाच्या पहिल्या धडाच्या सेवनापासून तो अंताच्या अखेरच्या धडाच्या परिणामाचें चित्र मूर्तिमत होळ्यापुढें उभे करणारा बुद्धियान् मुघासर आणि निशावानपणें मंदिरासक्तीनें सर्वस्वासह आत्मबलिदान करणारा कुशाग्र बुद्धीचा तळिराम अशीं चित्रे, प्रसंग, आणि त्याचे अर्वाट, बुद्धिगम्य व भावनोत्कट संवाद

लिहिणारे केवळ गडकरामान्तर एवढे एकच नाटककार होत ! नाट्यसृष्टीत तळिरामाचे व्यक्तिमत्त्व आगळे आहे

‘नारिंगी निशाणा’च्या ताल्मीनिमित्त माझ्या उमरावतीहून तीनचार खेपा झाल्या पण ‘एकच प्याल्या’च्या लिखाणात एका अपसर्पचीहि भर पडली नाही. नाटक मडळीची मागणा निम्नडीचा होती, तसच मास्तराच ह नाटक पूर्ण होऊन लवकर लोकांपुढे सादर अशी माझीहि तळमळ होती. त ‘लिहिता, लिहिता’ म्हणत, पण स नकाळचा सवाळी व सनाळचा सध्यासाळी वायदा करात दिवस जात, पण रेपमुद्धा ओढली जात नसे. काही नाटककारांचा माझा अनुभव असा की ह नाटककार असा जो वेळ काढीत, याला कारण निव्वळ आळस नसून त्याच्या डोक्यात लिखाणाचा प्रसंग निव्वळ असे. त्याची मनासारखी भरी उतरल्यामिना ते लिहिण्याला हात धारीत नसत थरथर पाहणारा त्याचेवर आळशीपणाचा आरोप करा ‘पुष्पप्रभासा’चेच वेळी शहर गंगाना ते अमुक वेळी हा प्रवेश पूर्ण करून देता म्हणून नकी शब्द देत, मी बर सांगितल तरा तो प्रवेश दोनदात निव्वळ्याची त्रिया सुरू असे त्यावेळी चालण, गप्पा मारणें, या सर्व त्रिया चाल अमत् अशात वायदाचा वेळ भरल्यामुळे प्रताप्या पठाणी सानसायप्रमाणें माडीग्यान् ‘काय गप्परा’ म्हणून शहररावाची हाक येई मास्तर प्रताप्या चुकार मुलाप्रमाण गादी घातून ब्लॅन्क अगावर घेऊन वडी वाजल्याचा नहाणा करून कण्ठावमाला गुस्वात करात शहररावासारख्या धूर्ताला ह नाटक पाठ असे प्रथम काही बळ आज्ञाच्या सागाची उरोर प्रतापणा ते करात पण थोड्या वेळाने गप्पाना रंग भरला म्हणत वावरण टाकून देत कण्ठ वगैरे कुठल्या कुठ नाहींस होऊन जाई मग शहरराय उठताना शातपर्णे म्हणत, “आज तुम्ही आजारी होता ह मी पाहिलेच पण पुढच्या वायद्याला तरा आजारी न पडता प्रवेश पूर्ण करा म्हणजे शाळ ” उमथताहि आपल्या मनात काय समजायचाच त समजत

‘मिलोस्कर मडळी’च्या मालवारागेर भाडण सुरू होऊन मडळीत दोन पक्ष पडल मी मालवारीरोधी पक्षात होता एक दिवस जेलणें त्रिकापाला गल मी नोटीन लली मुक्त भल्लार उमरावतीहून मडळी सोडून मी पुण्यास मास्तराच्याचकडे आला नावळी नाटक लिहून पुर करण्वायपरी मी तगाअ लाविग आता नाटक लिहून पृण शास्त्राशिवाय गहर पल्लयाच नाही असा निश्चय त्यानींहि जाहीर केला लगच पल्लनाला मुग्धात जाग गाठीमेटी उर झाल्या जळ जळ पथरा दिवस असा असत्यत गळ १५ नोव्हेंबर १९१७ ला ‘एकच प्याल्या’च शेवटचे वाक्य त्यानी आपल्या हाता ताराप्यार लिहून खरी कली या वेळी लेखकाच काम मां केल्यामुळ त्या वेळी होणाऱ्या हाताच्या मला पाहता आल्या दुसऱ्या अकातील तिसऱ्या प्रतापतील रामग्याच भागण घातल्या नगच्या आनिर्माणान त्याना अगरी भावनेन भागवलेल्या ताल्ल्यरात सांगितल (निर्दमीच्या नियमाला अपवाद) या प्रवेशातील

रामगज्या ताची काही वाक्य सांगता सांगता घट्टा आहे त्या काही अशा
रुमोले सुभाषित गोष्ट सांगतवळीच तयार करा त्या सुभाषितांना नाटकाचे नव्हे तर
मराठी भाषाही मान्यता मिळाली आहे “आगरकर आणि टिळक या महात्मांचा
परस्परविराध म्हणून आमाशातल्या नव्याच्या दायीरी।” हे वाक्य आणि त्याच्याच
पुढचे “गुचिभूत ब्राह्मणांनी मुद्धा कथेच्या चार्मीन नागानगेर टिळक आगरकर यांची
नावे भरलीला घाली” —तरुण महाराष्ट्राचा पिढी घडवणान्या या दोन कर्षाच प्यारान्या
या दोन वाक्यात त्यांना वर्गित आहे “कोणागमस मेल लारीच्या आणि अन्तरास मेल
नदाच्या” स्वदेशाच वर्णन करताना निर्डीचमुद्धा रिस्तरण होऊन आपणाने मार्गितल्या
मार्गीत चार्मल्या रेषांचा व हानाच्या पंचक्याचा वग दादत अम त्या वळीं स्वराज्ञा
आणि माननेचा शास्त्रे उदर आत्र चाळीस वर्षे हात आण तरी तसाच्या तमा माझ्या
जळ्यांना गिस्ता आहे, कानात ऐकू येता आहे। मगपानामागता नाटकाचा विषय पण
नाटकात नायिकाच्या तागात ‘दारू’ या शब्दाचा मुद्धा गिळ त्यांना होऊ गिती नाही

त्या कोल्हटकरा त्यांना आपला म्हणू होत तो मोठा झाला पाहिजे न मानाने
जाला पाहिजे अम त्याच प्रोत्साहन व प्रयत्न सारखे मुळ हाते पुण्यात माझा मुकाम
ज्याच झाला मी ‘विलास्कर मन्ळी’ सोनी अत पाहून एका सदृशहत्याने त्यांना प्रभ
ला, “कोल्हटकर आता पुढे काय करणार ?” त्यावर ते तावून उठारे, “एक
आगा दर लावून ‘रात्मन्यास’च्या भूमिकाच ते वाचन करतील।’

एक तिस त्यांना काय वाट, त्यांना गूचना केली, “कोल्हटकर, तमच्या येथील
गड्यामुळे इतक्या लवकर माझ्याकडून ‘एकच प्याग’ पण झाला वास्तविक तुम्हाला
त्या नाटकाचा कोणत्याही स्वरुपात कायना मिळणार नाही मी तुम्हाला ‘एकच प्याल्या’च्या
प्रकाशनाचे अधिकार देता पाहता प्रयोगाला पुस्तक तुम्ही काढा” मी म्हणाला
“माझ्या भूमिका करणे जिजा तात्मी घण ही काम मी मोठ्या हौसेन करीन पण पुस्तक
विकायाचे काम माझ्यान हाणार नाही” “एकच प्याल्या’च्या तिसऱ्या अकाव्या शेवटच्या
प्रवक्षाच लेखन चालू असता त्यांना एक निवम माझी परीक्षा घ्यावीशी वाटली
सुधार म्हणतो, “कोणाचा पैसा, कोणाच काही काही घरात आणायन नाही” हे वाक्य
मागून ते खेला घार्गीत असलेले एकत्र थावून मग म्हणाते ‘कोल्हटकर, पुढेच सिंधूच
वाक्य तुम्ही गिहा” परवी मी हसलाच असता कणाचिन् गागळून तथून पळहि काट्या
अमता, पण प्रत्य पारणमाव्या उच्च गिंदूला पोहचला हाता मीहि त्या प्रसगाती समस्त
शाला होता जणु आपणच गिराग करता आहात अशा यागन मी सिंधूच्या वाक्याचा
थाडा बळ विचार करून दुसऱ्याच एका कागडार गिहूनहि दाखल मी लिहिलेल
वाक्य अस हात, “मी शक्य घऊन सांगत, वाटल तं कण खाशीन पण दुसऱ्याच्या
श्रमाचा कवडी परत घणार नाही थापुढ परव्याचा पैसा मला निमाल्य आहे’ मास्तरा
अथवा समाधानान शारासवी दिगी ही शारासकी सांगण्याने आन माझ्या परिस्थितीत

काहीं रात्रींवर होण्यासारखें नाहीं. पण 'एके काळीं पायाच्या टाचेपर्यंत आपले केंस लागू होते' असा गर्व वाढणाऱ्या विषयेचें समाधान आज मला मिळत आहे. कदाचित् असेहि असेल. त्याच्या ताडून गोष्ट ऐकताना प्रभावित झालेल्या पण रेंगाळत गहिलेल्या स्मृतींवर उमगलेल्या वाक्याचाच तो अवगेष असेल. हस्तलिखितात नंतर त्यांना सांगितले त वाक्य लिहिले.

माझा स्नेहाग्रहल त्यांना वाटणाऱ्या पराफोर्षची एक गोष्ट आहे. 'निलेंस्कर मडळी' सोडून आहोती नव्या कपऱ्यांची जुळवाजुळव करत हाता आमचें प्रजेचे मालक मुमुक्षु आणि गडकरीमास्तर यांची पुण्यास भेट घाली. शस्त्रगवाना त्याच्याजवळ माझी पुनर्निर्मातृ ती त्यांनाहि ती मुक्तापण ऐकून घेतली. पण त्याच प्रेरणे सपल्यास मास्तर त्यांना म्हणले, "नाना, शालें तुमच प्रेरणे? आता एक बेंळच मी तुम्हाला सांगून दाखवा, बोट्टरगंगेस नगरात जसयाला मी तयार आहे पण तुमच्या नगेस स्वर्गात यायलाहि मी तयार नाहीं."

शस्त्रगवाच्या वार्धक्याचा ताता त्याच्या म्यार्थानें मिळविला होता त्यामुळे 'निलेंस्कर मडळी'च्या स्वास्थ्याला पुनः तडे जाण्याची बेंळ आली होती. या परिस्थितीमुळेच मी मडळी सोडून आला हाता मी सर्व र्वकृत निस्ताराने मी मान्तगवाच्या काना घातली. कदाचित् पुन्हा पागाफूट होण्याचाहि भय हाता आणि तसे शालेंच तर तुम्हाला नाकसार म्हणून आम्हा मडळींना मन्त करवयाला उभ राहान लागल, असहि दिनविले होत मला मडळी सोडून येऊन वीस-बारीत दिवस हात आले. शस्त्रगवांनी आपल्या पुण्याच्या हस्तकरवी मी पण जावें असा प्रयत्नहि केला हाता, पण त्या पण न आल्यामुळे आपल्या गळेपट्टपगाल वार्धक्याचा आधार घेऊन मालरानाच त्यांना एक पत्र लिहिले. त्यात मला देऊन घेण्याग्रहल त्यांना बोट लावून, स्थिरत पाडवून देण्याची आग्रहास निती केले होती. गडकरीमान्तरांनी पुनश्च कपऱ्यांत जम्हाचा आग्रह घाला आणि त्याच्या झळाले मान देण्याग्रता भीति जाण्यास तयार झाले परत जण्यनरिता मी अज घातली की, 'पुन्हा परतारा मुद्दयास आमचा तया विकायास गला तर आम्हा मडळींना पुन्हा मंदत करनी लागल निशान माझ्याग्रता तर तुम्हाला ह्या घालास लागल' मी परत घलनास येथ 'निलेंस्कर मडळी' त दाखल शाला.

पोहोचण्याच्या दिवशी 'गंधर्व मंडळी'च्या विहाडी मास्तर उत्तुंगनेने माशी वाट पाहत होते. नेहमीप्रमाणे मी आमचे तात्यासाहेब पराजपे याच्याकडेच उतरले. त्याच्याकडे माझ्या चमकरीसाठी मनुष्य येऊन गेल्याचे कळले. तसेच मंडळीत आज तात्यासाहेब केळर, तात्यासाहेब कोल्हटकर वगैरे मंडळींना मेजवानी असल्याचेहि समजले. त्याचमुळे मी त्या दिवशी 'गंधर्व मंडळीच्या' विहाडी जाऊन गडकरीमास्तराची भेट न घेण्याचेहि ठरविले.

रात्री पत्नीच्या घेळी स्वाभाविकपणे गंधर्व मंडळीत 'निलेंस्कर मंडळी'च्या पागमुट्टीचा निषय चर्चेला होता. गडकरीमास्तराचे-माझे सगळे तात्यासाहेब कार्टून्सगना माहीत होते. माशी भेट न झाल्यामुळे मास्तर अस्वस्थ झाले होते ह्या तात्यासाहेबाना माहीत हात. किंचित् त्याची कुचेष्ट करून 'चित्प्रमणी कारस्थानी आहे. त्याच्या उडिलाचा तो गुग त्याच्यात उतरला आहे." असे माझ्यानदलचे त्यांचे ग्रामागिक मत त्यांना बौद्धन दाखविले. ह्या ऐकताच मास्तर थोडेंच चिडचिड झाले, "तात्या, ते तुमचे भाऊ धमले तर माझे मित्र आहेत. उग्रा हाच धडा ते करणार आहेत. तेव्हा त्याच्यानदल तुमचे काहीहि मत असले तर तू येथे दुसऱ्या नात्या मंडळीच्या विहाडात नेलणे योग्य ठेणार नाही." दुसरे दिवशी त्याची भेट झाल्यानंतर मी 'गंधर्व मंडळी'त न आल्यानदल समाधान व्यक्त करून जेव्हा दगल हर्षित त्यांनी सांगितली तेव्हा वृत्तवनेने माझ्या टोळ्यात आसणे उभी राहिली. आम्ही नवीन मंडळी काढण्याच्या उद्देशाने निलेंस्कर मंडळी साडली होती. त्यासमर्थी मास्तराच्या चर्चा केली. नव्या नात्याची मागणी मुरकच होती. तबडुना गडकरीमास्तराच नवे नाटक हा आमच्या भाडाल्याचा प्रमुख भाग होता शिवाय इतर मार्गदर्शनहि त्यांनी करणे अशी आमची विनंती होती. या टांगी मागण्या त्यांनी मान्य केल्या

मंडळी जमवून तात्यासाहेबा कामाला लागण्याला वेळ होता तार दहापंधरा मंडळींना सोयीस्करपणे राहता यावे म्हणून तात्यासाहेब पराजपे याना आपले मित्र धनानाथ ऊर्फ ठाजीना टाडेकर याचा नोरिवली येथे प्रगल्भ होता तो मिळविला व आम्ही तेथे राहूनचाला गेलो. गडकरीमास्तर 'एन्च प्याल्या'च्या पूर्ववारीसाठी 'गंधर्व मंडळी'त आले होते. तेव्हा पुढे थोरिल्ली येथे राहण्यास आले नव्या मंडळीच्या नामकरणानी प्रथम चर्चा सुरू झाली. मास्तरांनी 'साहित्य संगीत मंडळी' असे नाव सुचविले, त्या नावापेक्षा विनोद आनंद असे काहातरा नाव असणे असे सर्वांचे म्हणणे पटल तेव्हा हे नाही तें, असे करता करता गडकरीमास्तराचाच 'जल्पत' हे नाव सुचविले, आणि ते सर्वांनाच पसंत पडले. दर्शनी पट्याच हेतुनिदर्शक चित्रण व्हावे म्हणून मास्तरांनी दोन श्लोक सांगितले.

परस्परविरोधिन्योरेकमथ्रयदुर्लभम् ।

सगत श्रीसरस्वत्योर्भूतयेस्तु सदा सताम् ॥ १ ॥

सर्वेस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।

सच कामानयाप्नोतु सर्वं सर्वत्र नदतु ॥ ७ ॥

या श्मोराच्या अनुरोधानेच श्रीमत्सती लक्ष्मी भेटीच दशनी पन्थावर चित्रग करानवाच ठरले. सुरगतीपूर्वी 'कव्यत' या नावाने (लक्ष्मीनाथच नाव तच असल्यामुळे) सरसारी गावना जरी विरोध झाला नाही तरा मटळीकडे पाठण्याचा दृष्टिकोन तरी तसा राहील अशी काही हतचित्तमार्गी सूचना कल्याणसून दशनी पन्थावर 'नवत' नामा धिसारी अण्णासाहेबाच्या पांगराह चित्रग करावयाच ठरले.

पहिले नवीन नावक तात्मील घ्यावयाच त 'गन्धमन्यास' घ्याव, छत्रीफड तात्मी मुरू कराया, एकीकडे माम्तरागा लेखनाच काम मुरू कराव अम ठरले. पण व्यवहाराच्या दृष्टीने विचार करू लागताच मोठीच अन्वग उभी राहली. 'राजसम्यास'चे संपूर्ण देवाव, साजमनाच ग्दगने त्या काळचा मुद्दा म्हणून हजाराची तयारी पाहिले होते. आमचे भाव्यत्रतर अगर्गीय मयादत होत आमचा रस जाण होता तो आमचे गायन नव्हे, इतर नवसच आणि नाटककार यावर 'राजसम्यास'ला या सर्वांचा विनायावास लाभ होणार होता तरा त्याची नावाची राजमनाच ही तितर्तीच महत्वाचा गाढ होती. मास्तराना ही गोष्ट पत्ली आणि ते त्या दृष्टीने विचार करू लागले. अशी अन्वग ग्दगन मास्तराच्या स्मृताला एक प्रकार आहानन. दान दिवस विचारत व खेळीमेळीत घात्रिस्त्रावर निसन्या निवर्शा सकाळी मास्तर निगून उठले त जणू गरी क्षापत पाहिले. गोष्ट सांगत "प्रभाकर-स्तिका ही बुडियान् भाग्योर लोडी मास्त्री मनादर शात प्रवृत्तीची जाडी ग्दगताय प्रेमळ बाप धुडिराज, कारस्थानी धनदराम धंगरे नाटकाच नाव 'चित्रनिगत्र' अगर्गी धरच्या कपड्याच नाटक झोडले की नाही?" मास्तर पुढे ग्दगात, " 'चित्रनिगत्र' हे मास्त्री मनादरच्या प्रवृत्त्यासून मुचलेले नाव आहे "

स याच्या 'भावप्रधन'च्या कथानकाचा संपूर्ण मागाण तयार होण्याला पाचसहा दिवस लागत. मास्तराच्या सांगण्याप्रमाणे या कथानकाची उभारणा तीन तत्कालीन गात्रीवर आधारली आहे. पहिली गात्र आमचा भाव्यलका तुटण्या दुसरा गाष्ट फक्त नैदिक चनामदीमार्गी चेतनाप्रारूपणें सांगण्याची आणि काव्या करण्याची तदगामय घात्रील लागली सवय आणि तिसरा गाष्ट काव्यकराच्या 'सहचारिणी' मधील अनुमतात 'रगरात्र'च्या सुधाग्या मुचयिताना त्याचा झालेला कायापात्र.

आत्मच्या भाव्यलका शार्ङ्गिक विरक्ताची फरद करून त्याच्या अपुरेपणत पेचीहि वाढ होण्याचा समन नाही.

'फयुसन काळज'चे स्वरुपमेदन चादू हात त्रिशर्धी आपापसात वफायपण गब्दाची देववय करात हाते आपल्या अगायून काण पात येत आहे याच त्याना भान नसावे अम ग्दगण्यापेशा अमुक व्यक्ति जात आहे ह पाटूनच त्याच्या नैदिक कगमतीला आतपरातीची सूर्ति जागी आणि चारलान अक्लीत कोव्याचा त्यानी

एकमेकांमर मारत केला. आतांरून जाणारे गृहस्थ म्हणजे त्रिपाण्यांचे आम्हते रॉलर पराजपे होते. त्या कोऱ्या घेवून त्याच्यासारख्या खेळाडू वृत्तीच्या प्रिन्सिपॉल्सहेनाचीहि थोडी चलत्रिचल झाली. एकद्वयात समोर त्यांना गडकरी दिसले त्यांना पाहताक्षणीच गरडून गेल्याच्या त्याच्या सवयीप्रमाणे ते म्हणाले, “तुम्ही आणि तुमच्या त्या गुरूने तद्वताना अशा वेपार कोऱ्या करायला शिवविले. या कोऱ्या करण्याच्या नादात आपण कोणापुढे काय गेलता आहोत याचेहि त्यांना भान राहत नाही.” असे म्हणून अप्पासाहेन ताडताड करीत तेथून निघून गेले. अप्पासाहेनासारख्या खेळाडू वृत्तीच्या प्रिन्सिपॉल्सचा असा अपमान व्हावा हे मास्तरांना रुचले नाही. वेपार वृत्तीच्या गोलण्याचे दुष्परिणाम तरुणाच्यापुढे प्रभावीपणे मांडण्यासाठीच त्यांनी प्रभाकर-रतिनेला जन्म दिला त्याच्या वेजनाद्वारा कोटिमात्र गोलण्याच्या स्पष्टत घनस्थामची सृष्टी आणत होते आणि यामुळेच नाटकाच्या कथानकाला कलात्मी मिळत.

श्रीपाद कृष्णाच्या ‘सहचारिणी’ नाटकाच ‘गधर्व मडळी’त रसविण्यासाठी वाचन झाले. ‘एकच प्याल्या’च्या निमित्त गडकरीमास्तराचा मुशमटि ‘गधर्व मडळी’तच होता. त्याच्या वाचनानंतर त्या गुरुशिष्यात त्या नाटकाविषयी चर्चा झाली. चर्चेत काही मुद्द्यावरचे गडकरीमास्तराचे आक्षेप तात्यांना मान्य केले. त्या आक्षेपांमार्फत हस्ताक्षित घेऊन तात्यांना खाड्यागोट केली आणि मुधारणा करण्यासाठी ते गडकरीमास्तरांना म्हणाले, “बोल.” मास्तरांही त्या कथानकाच्या भूमीनेच्या परिघोपाच्या दृष्टीने विचार करण्यासाठी जेव्हा घालीत गेल्या लागले, तात्या त्या मुधारणा लिहून घेऊ लागले पाच सहा मिनिटात मास्तराच्या ही गोष्ट लक्षात आली की आपण सांगता आहा आणि तात्या लिहून घेत आहेत. ते एकदम रागील होऊन गोलण्याचे धावले आणि मोठ्या अजीजीने तात्यांना म्हणाले, “मास्तरांवरून चूर होत होती. तुम्ही सांगायचे आणि मी लिहून घ्यायचे असे आपले नात. तुम्हाला काही बदल कराने अग्रे वागत असल तर ते तुमचे तुम्ही करा. तुमच्या लिखाणात फेरफार करण्याचा माझा अधिकार नाही. तात्या, क्षमा करा ” गुरूदेला ही श्रद्धा आजच्या वाचकाना कदाचित् परकोटीची वाटेल, ती तिची गिंगलटि करील, पण मला असे म्हणायचे आहे, आमच्या पिढीचा माणूस या श्रद्धेवरच चगत होता, लहानाचा मोठा होत होता.

तात्याच्या, बह्मसख मुलाच्या तित्याच्या भासून ‘रघुराज’ मधूनच भावबोधनमधील प्रेमळ भावनेच्या धुडिराजाचा अवतार झाला थोर मनाच्या धुडिराजाची ही जन्मकथा, वज्रानगर आणि अप्रस्तुत बौद्धिक कोटिप्रमाणे दुष्परिणाम आणि ‘बलयत’ मडळीची सुरगतीची टाटिदागस्था हीच मूळच्या ‘चित्रनिर्देश’ची म्हणजे आजच्या ‘भावरधन’ची जन्मकथाणी होय या कथानकाची उभागणी असा प्रसंग त्वरेने झाल्यामुळे गडकरीमास्तराचे नेहमीचे नमारे, आगळडे, पासपरिच संधाचे, कार्यसाधनेचे तत्ते वगैरे काहीहि पूर्वतयारी लेखनापूर्वी न करता आल्यामुळे ‘चित्रनिर्देश’ हे नाव उद्देन ‘भावरधन’

करावें लागते. मालती मनोहराचा दुसऱ्या अकातील नेत्राचा प्रवेश गव्यत्रिदु कव्यून यावर गोष्टीची उभारणी सोडून ध्यावी लागली. परस्पराच्या भावनाना जे हेल्लाने प्रसतात, त्यामुळेच एकमेकांच्या भावनाना जी उळकटी येते, ती आधारभूत धरून नवीन नाव 'भावनधन' निर्माण झाले.

'भावनधन' इतक्या त्वरेने मास्तरांनी यापूर्वी कोणतेच नाटक लिहिण्यास सुरुवात केली नव्हती. मडळीच्या सत्तात दिनकरगव डेरे याची योजना आल्यानंतर महेश्वराच्या प्रवेशाची विशेष खुलावद करण्यात आली. मडळीच्या गवात असलेल्या मडळीच्याच भूमिका दिशेरी धरून पायाचा रंगनाधणी सुरू झाली.

१८ जानेवारा १९१८ रोजी नव्या मडळीचा मुगंडेजारी गोरिवली येथे 'कलत्र नगीत मडळी' असा नामकरणविधि होऊन त्याप्रीत्यर्थ छोगसा समारंभ करण्यात आला. मास्तर मुग्रामागच तेंथे होणे. छागगा गला, भोवताली कलमी आल्याची आमराई, किनेन्तारवे गेळ खेळण्यासाठी मोकळा माल, शेजारी लहानलहान डागराच्या टेकड्या, अशा प्रसन वातावरणात मास्तरांचे लेखन सुरू होत. योडगा गारडा असल्यामुळे सकाळसंध्याकाळच्या वेळी योडा वेळ निनेट्या गेळ हाई मास्तर अगदी प्रसन्नचित्त होते. त्यामुळे लेखनरि नरेने होत होत. 'लोवमान्य' घिलायतेला जाण्यासाठी निघणार असल्याची बातमी दैनिकातून प्रसिद्ध झाली. मास्तरांची प्रवृत्ति व सहानुभूति ही त्यावेळच्या भाषेत म्हणजे मनाळगडाकडे. असे असताही लोवमान्याच्या बुद्धिमत्तेबद्दल त्यांना अत्यंत आदर होता. "स्वभावाना आणि परायाणांहि ज्याचा बुद्धिमत्ता पाहून शिंपून जावें असे लाजमाय व रेंग्लर पराणपे हे दोन पुस्य आमच्या मुदैवाने पत्त महारागाराच लाभले आहेत," असे मोठ्या अभिमानाने ते नेटमी म्हणत. लोवमान्याच्या परदेशगमनाबद्दल त्यांना त्या गिर्वरी गराच चर्चा केली. मला वाटते, मास्तरांच्यामधीन कवि 'गाविडात्रन' जगा शाळा आर उद्याचा अविस्मरणीय दिवस मास्तरांच्या फावप्रतिभेने प्रकाशित होणार !

राजार्डी उठून पाहता ती मास्तर निःश्याप्रमाण निःश्यागडवर उभे. कविता शाली असती तर मास्तरांना उदल्यारोमर मखिन मला तळमिर्ली असती. मी थोडा विद्वान मानाच घाउलवर गंग "हा थडू विद्वल असा मास्तरा, एम्, एम् असे धातिया दास्ता, अमक्या घेला विद्वत्ती पोस अशी असते" वगैरे प्रायश्चित्त करून दाखविण्यात आणि त्याच्या शेरीगार खेळाच दर्शन करण्यात मास्तर अगदी रंगून गेले होते. मग पाहताच "कोन्टकर, तुम्ही दाता पाहू चार गाल" असा म्हणून खेळण्यागारी येत सरसावून मास्तर उभे राहिले. मी गपट नकार देऊन ग्रागण उभा राहिला. दहापान मिनिटांच्या मास्तराचा गेळ शास्त्रानर, ते मला म्हणते, "तुला का धातिया घेतल नाही ?" मा माझ्या नागजीन कागण त्यांना सांगितले. ते त्यांना इतके फट, अस फाट्याग जाऊन भिडले की ते खरळून जाऊन रागागगान माझ्यात ताणमुन घेऊ लागले. हा रंग माझा

ओळखीचा होता. एखादी गोष्ट पटली म्हणजे अशा प्रसंगचे अफाटताडव ते करित. त्यानेळी दुसऱ्यांना ते निनूपणे ऐकून घेतले म्हणजे त्याचा राग इकूइकू ओसरू लागे. आणि ज्याकरता तो रागाचा आदिर्भास दाखविलेला असे, नेमक्या त्याच उद्योगाला ते लागत. थोडा वेळ उग रोयन झाल्यावर जरा तामताग्रनेच त म्हणाले, “नला माझ्या मगेर.”

शेजारची टेम्डी चढून पल्लिट्या उतरणांवर गढ झाडाच्या छायेत एका ओढ्या काटी आम्ही बसली. कर्नागा देवी सरस्वतीला आनादन फर आणि गानिनाप्रजाची गमवती ओघवती झाली. ते करिता जोडू लागले. “अमृतसिद्धि हा योग मंगलचि जग नगळें गाय! महाभाग जन! मुय गम्यताम् पुनर्दर्शनाय।” जगळ जगळ दोन तास ते नुसती करिता नेळून होते. समाधि उतरली. आम्ही घरी परत आग. त्या ओढ्या काढच्या झाडादगडानी आणि मी ती करिता ठेकली होती. पण कागदपेन्सिल रंगून नसल्यामुळे अक्षररूपान सांगण्यासारखे काहीच नव्हत. “लोकमान्याच्या परदेगप्रसंगावर तुमची करिता असावयाळा पाहिजे” असा माझा आग्रह होता, तो त्यांना घुग केला सायनाळी “लोकमान्यास भारतवर्षाचा आशीर्वाद” या शीर्षकाखाला तच्चाळ जेवढ्या ओळी आटवल्या, तेवढ्या लिहून काढल्या, जेकींच पूर्ण पाय लिशारवाच तसेच राहून गेलं आणि अपूर्ण या सद्गता या एका अजोट कवितेची भर पडली.

मुस्ताच बाडीला लागलेल्या ‘स्वात’ मडळीच्या हन्याभन्या मगीचाला हप लागली. एक दिवस सगळींच मास्तरांना पन्नास मागून घेतल, आणि स्वतःची कुडली काढून त्या दिवसाची कुडली काढून चिताग्रस्त मन स्थितीत राखाईन ते पाहत रमले. मास्तरांना ज्योतिषाचा नाद किना मित्रेप शन हात असे नाहा पण कधीमधी ते ग्रहमाना च्या गोष्टी नेळून. “कोव्हटकर, ह वष प्रवृत्तीच्या इधीने कठिण जागार आहे. पार चाईट योग आहेत.” मी उड्याउडवी करून पाहिली, समनून घालण्याचा प्रयत्न केला, पण स्वर्थ. त्याच्या मनाने ती गोष्ट पडी घेतली होती. अशा निम्नाने ते नेळत होते त्याचं तात्कालीन कारण सांगताना ते म्हणाले, “कुडल्याहि जिन्याच्या पायन्या चढताना मी पायन्या मोजीन असतां येथ प्रथम माडी चढला त्या वेळीहि मी या जिन्याच्या पायन्या मोजल्या होत्या. पुन्हा उतरताना पायन्या रंगून आहेत याची मी खानी करून घेता. असे असता रानी लग्निकरता खाल उतरताना मी एक पायरी चुकला व पडला. असे का व्हावं ? सगळी उडल्यावर मी पुन्हा पायन्या मोजून पाहिल्या. त्यात चूक नव्हती, मग असे कसे झाले ? ही चूक खूब आहे कुडलीवरून खडतर भविष्याचा पडताळा पडतो आहे.” तो दिवस मास्तरांच्या मित्रचनेत गेला. सायनाळी थोडी कगकगहि चालली. दुसरेच दिवशी मास्तर मुनंदस ‘गधर्व मडळी कडे गेले.

मानसिक अस्वास्थ्यामुळे ते लश्करच पुण्यास गेले. ‘भावप्रबन’चे लेखन जोरात होते. प्रयोगाच्या मुखानीची जी तरातळ ठरली होती, त्यानेळपेन्स एकादा नवीन

नाटकावरचे गस्कार पूर्ण होऊन ते रंगभूमीवर येणे दृश्य नव्हते. त्यामुळे 'पुण्यप्रभाव'चाच प्रयोग वगळण्याचे ठरले. दोनतीन पात्रांच्या उदल सोडल्यास 'निलेंत्कर मडळी'तील सर्व प्रमुख पात्रे आमच्याकडे तयारून होती. मडळीचे प्रयोग सुरू झाले. थोडे दिवस गेल्यानंतर 'पुण्यप्रभाव'चा प्रयोग बंद करण्याविषयी मास्तराची पुण्याहून तार आली. सत्रध कपर्नांतच धाडल उडानी नैसर्गिक तात्यासाहेब पगळे रत पुण्यास गेले आणि मास्तराची समजूत घाडून व्यंगदासचे घोलणे करून पुन्हा गाड पुर्वथा च्याट झाले. 'निलेंत्कर' मडळीत भूमिका वगळल्या एका नटाला ती भूमिका देता नये अशी त्याची इच्छा होती. तात्यासाहेब पगळेचे याच्याबद्दल त्याचा काहीतरी गैरममज झाला होता. त्या दोन्ही तज्जारीचा कचरा भरून काढण्यासाठी 'पुण्यप्रभाव'च्या देव्यापेक्षाच्या अधुन्या व्यंगदासवर गोट ठेवून त्यांना प्रयोगदर्शनी तार घेई होती. त्याच्या लहरी रागीट स्वभावाचा मनुष्य म्हणून हे एक उदाहरण सांगितले. परिचयात अगळेत्याना या त्याच्या लहारापेक्षा अनेक वेळा तांड द्यावे लाग, पण ती लहरी गेल्यावर घडलेल्या गोष्टीच्या नव्यानाईत परिणामाची छत्राणि त्याच्या पागळ्यात दिगंत नसे. आनंदाची उत्कटताही अशीच अनुभवाला येई. 'एकत्र प्याता'चे नाटककार म्हणून ओळखतात असले बाई गरम कपडे 'गंधर्व मडळी'चे व्यंगदासक नाळासाहेब पडित यांनी त्यांना करून दिले. मास्तराना त्याचा कोण आनंद! येणाऱ्याजगाच्याला ते कपडे घाडून दाखवीत. स्वतःच्या राबोने मनात आणले अगत तर तसे कपडे करता येणे त्यांना अशक्य नव्हते. पण आपल्याबद्दल कोणी आस्था दाखविली, जिव्हाळा दाखविला, तर त्याचा आनंद ओसडून जात असे. उपेक्षित जिवान, हेळमोट झालेल्या माणसाला, त्यातल्या त्यात स्वाभिमानाची बुद्धिमानाला, असे कौतुक करणाऱ्या भेटला तर तो त्याला निरोप प्यात वाटतो.

१९१६ सालच्या सुरुवातीच्या आमच्या युद्धमात गोरानंदवर पुनामल्ला बाई कामाकरता मास्तर गेले होते. त्याच मेळने ना. गोपाळ कृष्ण गोराले पुण्यास जाण्याकरता स्टेशनवर आले होते. मास्तराचा त्याच्याशी कारणीतरा परिचय करून दिला. स्वाभाविकपणे ना. गोपालांनी त्याच्याशी हस्तादोलन केले. झाले, मास्तर परी आले ते अगदी आनंदाने फुटून गेलेले. कारण काय तर गोराल्याना आपल्याशी हस्तादोलन केले. आठ दिवस तो आनंदाचा क्षण मास्तराच्या खोलात बसत होता.

'निलेंत्कर मडळी'त मास्तराची करता असता त्या मडळीपैकी ज्या समकारिनाशी त्याचा विशेष स्नेह होता त्यात प्रामुख्याने श्री. चोडसाचा उल्लेख करावाच लागेल. मास्तराची करीत असता श्री. चोडस हे एक सामान्य नट होते तरी पुढे नाट्याला पोषक अशी नैसर्गिक अनुकूलता व प्रयत्न याच्या जोरावर नाट्यक्षेत्रात त्यांना पार मोठा लौकिक मिळविला. 'गंधर्व मडळी'च्या मारभीच्या संस्थापनापैकी तेहि एक होते. त्यांनी नाट्य मिळविले होते ते विनोदी नट म्हणून मास्तरांनी आपल्या अभिनेत्रीला आणि त्याजोराच बुद्धीला कम लायण्याकरता श्री. चोडसाकरता परगाचा विनोदपंडिताची निर्मिति न करता

‘एकच प्याल्या’तील’ बुद्धिसागर मुघासर निमत्य कल ‘प्रमोदधन’मधील गभीर प्रवृत्तीची ‘कदनची भूमना त उत्तम करात असत अस मास्तराच मन होत शिराय आपल्या बुद्धीचा अंगद धत राहण हा मास्तराचा छत्र होता नगचा जो गुण प्रोत्साहितता, निवा ज्या गुणमुळ वचळ त्या नगला लोक ओळखतात, त्या नगच्या त्या गुणाचा फायदा मिळविण्याचा प्रयत्न बोणाटि नायकार करा पण अंगा रुढ मार्गाने न जाण यातच गव्हरामास्तराच वैराग्य रंगभूमीवराल पणपणच्या धळी नवळणाऱ्या मुगधासांगी य द्रुमोल वखाळकारासांगी ज्यांना हजारा रुपयाची रैगता वरी अशा ‘नगधवा’सारख्या नगला फायदा पुनर नसून नळणासारखा वटसाय अभिनय करायला भाग पाडल त्या मास्तराच्या रंग बुद्धिमेत्तेच, आमविश्वासाच गुणगान माझ्यागाररंगान काय करणें?

✓ सामान्य बुद्धिगत अम घगग्या बुद्धिमात्र, कतगार मागसाच नांदून मोठ तन्तर असत त्याला आपल्या बुद्धिमत्तेचा प्रत्यय प्रतिक्षणी येत असतो, पण आपापल वावरणा याना तस वाग्त नाही त्यामळे अनेक वळा त्याच्या दृष्टीने वागगारे मानदानीचे प्रसंग त्याच्यावर वैर धळत येतात त्याच दुस त्याला कोणत्या सांगताह येत नाही त्यामुळे त्याची पार कुचन्या हेत वाच्यातून पुढ एखाद्या ‘घनयाम’ जमाग येता ‘निर्गेलर मळी’ची मास्तराची चार असता गव्हरामास्तराच्यावर एक असा प्रसंग आला ज्याचे विस्मरण त्यांना कधी शाड नाही विवहुना या प्रसंगाच्या बाळुव्यातूनच घनयामला वाचा पुन्ही प्रमुग नगयारच्या भूमना करणाऱ्या नगकस्ता आधोळीच पाणी गळपाने काढल होत मास्तराना ही कल्पना नवती आयत पाणी काढे औहे ह पाहून त आधाळीला इनते एवत्यात ही स्वारी आनी, आपल्यानस्ता वागल्या पाण्याने एक सामान्य मास्तर आधोळ करात आदे ह पाहून त्याच पित्त पवळ पुराचा नागपुरता तरी खीत्यानी समध येत असला तरी स्त्रीस्वभावाच सच गुणदाय तत्काळ या स्त्रीपात्राच्या निवारणी प्रकृ होत मास्तरना त्याा इतर चार गोष्टी एकावला वाच फारस दुस शाड नाही पण तो चेहा ‘तुम्ही एक साधारण मास्तर, तुमच्यासारख्या माझ्यासारखांकरता काढलेल्या पाण्यान आधाळ नगवी म्हणजे काय ? तुम्ही आपनी पायरी ओळखायला पारिजे होती’ मास्तराना गड्यान तुमचे नाव सांगित नाही” वगरे गोणी सांगून त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न कला पण स्त्रीस्वभावानसार “तुम्ही जाणूनपुनून माझा अपमान केग” अशा प्रकार गेल्याचे सूत त्यानी चारूच ठरि हात ती व्यक्ति घ मास्तर नायकेनात सगोच पनाला पोहाने पण उभयनाच्या मनातील ही अदी दोनपयत मोली नाही मास्तराना दीधनाल मनाशा धरून ठेवेली एवदी एवच अदी माझा इतक्या दिवसाच्या सद्वासात मला पाहवयाला मिळाली या व अशाच नायकेर्षीतील काही अनुभववापरून त्याच्या ताचे एक कवितायूत एकावयाला सापडे “नायकाला, घातला कुणी नमाला। अशा हा सात, घातला कुणी जमाला॥”

१९१८ चा जून महिना उन्हाळ्या 'भावमधन'चे तीन अरु पूर्ण होऊन चवथ्या अमास्या तिसऱ्या प्रवेशाचे ऐसन मुरू झाले, आणि मास्तरांना ताप येऊ लागला. काळापुरे, दीनानाथ आणि मी अशा तिघांच्या आलटून पालटून पुण्याच्या खेपा मुरू झाल्या. काही दिवस उतार पडे, पुन्हा तापाला मुद्द्यात होई. अशक्तपणा वाढू लागला. नवभासात चिडखोरपणा येत चाल्ल्या एक दिवस तापाच्या भरात चिडून संदेव उशागीं असणाऱ्या शस्त्राच्या व पादुरगाच्या तसमिरा फकून दिल्या. ताप घ त्यामुळे आलेली चीड ओसरल्यावर पुन्हा नव्या आणव्या लागल्या. एका दीनानाथ पुण्यास भेटीस गळे त्यावेळी 'गंधव मडळी'ची एक बसामार चोरस व्यक्ति तेथे प्रसली होती. त्यांनी 'दीनानाथाना 'उत्पन्न वसे काय हात ?' म्हणून प्रश्न केला. त्यांनी 'साधारण हात' असे मोरम उत्तर दिले. पण त्या गृहस्थाच्या चौकस स्वभावाप्रमाणे त्यांना आगऱ्या गकरीन धाडा ताचे प्रश्न करी. दीनानाथाना उडवाउडवीची उत्तरे दिली. या वेळी दीनानाथाचे वय अठरा वर्षांचे होत. ते जरा एक मात्तव होते तर हिरोबाबा, देण्याचण्याच्या तऱ्या उत्पन्नाच्या माराकसाराक आम्हेंदेवारीत ते लक्ष घाहीत नसत. त्या गृहस्थानेडून पुन्हा एकदा 'साधारण आकडा तर सामशील' असा प्रश्न आल्यावर आभरणावर निजून असलेले गडकरामास्तर ताडकन उठून प्रसल आणि त्या गृहस्थाना म्हणाले, "त्या मुलाला पुन पुन्हा काय निचारता ? त्याचा खाडिलवर येथे अथरणावर आडवा झाला आहे, तो उठून उभा राहिला म्हणजे त्याच्या नांवाच्या उत्पन्नाच्या आकडा तो उग्नला सांगत." याच भाषणाच्या सभोत मास्तरांनी 'गजगम्यासा'त गवाणीच्या तारी एक वाक्य नंतर मुद्दाम पातल आहे.

मी असान एकदा भेटीस गेल असता त्याचे एक परिचित उत्तर हिंदुस्थानचा प्रवास करून आले असल्यामुळे आपल्या प्रवासाचे 'मी अमुक पाहिले', 'मी तमुक पाहिले' म्हणून स्वभरित वणन करीत हात मास्तरांना मुसम्पण ते ऐकून घऊन त्या गृहस्थाना प्रश्न केला, "उत्तर हिंदुस्थान शाटून या सुमरी पुन तरा नीट पाहिले आहे का ? उगीच उत्तर हिंदुस्थानच्या गण्या कशाला मारता ?" तो गृहस्थ थोडा धर्मला पण त्यामुळेच चिडून म्हणाला, "म्हणजे काय आम्ही पुन पाहिलेच नाही ? अशे पुण्यात आमचा जम गला." यावर मान्तर म्हणाले, "तुमचा जम पुण्यात गला आहे म्हणूनच निचारता, पुण्यातील सर्वोन लहान घर काठ आहे मागा पाहू ?" त्या गृहस्थाप्रमाणे आम्हीहि पुण्यात वागण्या हाता त गृहस्थ निचार करीत हातच पण आपल्यापाहि दुसरा दावनावावारी संधि मित्रात्यास पाहारी म्हणून आम्हीला मनात घरांतपणी मुरू नगा मास्तर निडी आडी आपल्यासीच हमा हात सर्वोचे खबरी हरल्याच मुद्रासित ताणवळे पाहून त म्हणत, "अहा पुधराया नागनीच्या देवळीराजरी जेथ माळ्याच दुपान आहे त पर त पर दुमळी आहे न्या घराचा उची काग फूट व रडी सीतार फूट असेल हाच लहान घर पुण्यात नव्हे तर दुसरीकडेहि काठ असेल असं मना

वाढत नार्ही. उघड्या टोळ्यांनी पाहण्याचें म्हणजे तर पुण्यातहि पुष्कळ पाहण्यासारखे आहे. तुम्ही तर जन्म घालविल्याच्या गोष्टी सांगून आम्हाला आपल्यामोर उत्तर हिंदुस्थानचा फेरफटा करायला लावता. पण तुमच्या तोंडचें वणें ऐजणें व तुमच्या टोळ्यांनीं पाहणे आणि नकाशावर ते गात्र पाहणे सारखेंच.” आत्र मास्तराच्यातील शिक्षक जगा झाला होता. ते म्हणाले, “तुमच्यापैकी प्रत्येक जण लहानपणापासून ‘शातामार’ म्हणून असतो. पण त्यातील आकाशावाताळाला सावण्याच्या विरोधाभासाचा आनंद कधी चुणी घेतला आहे का ?”

१९१८ च्या जुलैचे अंदाजे धरच्या सर्व मडळींसह ‘एकच प्याला’ च्या सुधारणा व पदं करण्यासाठी मास्तराना ‘गंधर्व मडळी’ने मुईस मुझमी गेल्याून घेतले. आमचा ‘नरनत मडळी’चा मुझमहि मुईसच होता. दोनचार दिवसानंतर त्यांना पुन्हा ताप येऊ लागला. कोल्हापुरे व मी रोज भेटीसाठी जात असू. कोल्हापुरे हे ‘निलेंस्तर मडळी’पासूनचे इतरे परिचित की त्यांना ते एकेरी नागानेच सजोधीत. ‘गंधर्व मडळी’च्या चालाचें आपल्याकडे दुर्लभ होत आहे या त्याच्या वलपनेमुळे कोल्हापुरे यांना सोयीसाठी तेथे क्षोपाखाल जायें लागे. कारण सांगणे कठीण आहे, पण ‘नरनत मडळी’ ही त्यांना जळची घाटे—आपली घाटे. दोन दिवसांनी स्वतःच्या जेवणाचा डगहि त्यांनी आमच्या मडळीतून आणायला मुचनात घेली. एवढ्यात मुईसवर एन्फ्यूएन्झाच्या साथीचें मरुट ओढवलें. ‘गंधर्व मडळी’ने मुईस घ्यावयाचें ठरविलें. ‘गंधर्व मडळी’चे नायकांचांचे नात सोडणें तग चालून मडळी ‘निलेंस्तर मडळी’ पासून त्याची सममालीन होनी. त्याच्याकडूनहि आपली हेळमोट होते आहे—आपल्याकडे दुर्लभ होते आहे याच त्यांना मनस्वी दुःख झालें, मनस्ताप झाला. ते बालन्यासाठी नरनत मडळीत आले.

जळजळ दोन मरिने ते मुईस मडळीतच मुझमाला होत. साथीमुळे उत्पन्न अगदीच होत नव्हते. मडळी नगानच मुरू झालेली आणि साथीमुळे उत्पन्नाची अशी हलागी त्यामुळे सर्वच मडळीची चालचिन्त उडाली होती. पण आजारा अमले तरा मास्तर ही एव नायक मडळीच्या दृष्टीने अशी शक्ति ईर्ष्या, की त्यांनी हा हा म्हणता मडळीत जैनन्य उत्पन्न केले. ‘रात्मन्यास’च्या उपासामून तालीम मुरू कंगराच्या असा त्यांनी पुढारा केला. “तुम्ही आहे तेवढे समायला घ्या, मी नार्हीचे लिपारा मुरू करता” असे म्हणून मृतांचे पत्रात्र वर्गरे कंगराखाल लागून तालमीचा नारळ फोडला. शालें, मडळीवर पसरलेले औदासीन्य कोंठच्या कोंठ पडून गेले. पुन्हा त्याच्या रोगाने जोर नेला. मुईसच्या प्रसिद्ध टोंटराचें औषध मुरू केलें. मास्तर काही दिवसांनी आपल्या मडळीसह पुन्हा मरे. आमचा मुझमहि थोड्याच दिवसात पुन्हा मरला.

आम्ही पुन्हास गेला ता मास्तरांनी मडळीत येऊन राहण्याचा आग्रह धरला. ‘वीरविद्रम’चे वाचन झाले त्या दिवशीं मास्तर मुझमाला मडळीतच होते. आपल्या प्रवृत्ति-
श ६

अस्वास्थ्यामुळे मडळीला आपल्याआधी दुसऱ्याचें नाटक घ्यावें लागत आहे या गोष्टीचें त्यांना दुःख होत होतें. पण परिस्थितीपुढे त्यांचा जिना मडळीचा—कुणाचाच इलाज चालत नव्हता. 'वीरप्रिडन'च कथानक ऐकल्यावर पहिल्या उमाळ्यासमवेत ते म्हणाले, "बृहन्नटा वेपत अजुन प्रेक्षकासमोर येणार आहे? काय म्हणता काय? अशा कथानकाच्या निदर्शित नाटकासारचा मनोवर्धन समजता 'वीरप्रिडन'त अजूनच अजून जी भूमिका काकासाहेबांनी मोठ्या बांदल्यान गळली, प्रेक्षकासमोर येऊ दिली नाही, तिथे सगळे नाटकभर बृहन्नटा वेपत अजुन नाचणार? तात्यांना म्हणार." मी तातडतोच गेललों, "ते जे काय म्हणवें म्हणून मला निरोप सांगायला सांगता आहे त तुमचें तुम्हीच सांगा, त्यांना सांगायला मला धीर होणार नाही! तो माझा अधिकार नाही."

त्याच्यामंडन होत होत तानर 'भांग्रधन' लिहून पूर्ण करण्याची त्याची धडपड चालू होती. त्यांना स्वतः लिहिता येईना म्हणून ते दुसऱ्याच सांगून हस्तलिखित पूर्ण करण्याच्या मार्गास लागले. हस्तलिखितात त्यांच्या हातचें शब्दाचें वाक्य चमक्या अकातील तिघांच्या प्रवेशात पनव्याम निगून गेल्यावर ललितेच एक स्वगत आहे त्यानंतर प्रभाकर प्रवेश करतो तोहि एक स्वगत वाक्य मोठ्या ललितेला रडताना पाहून तो म्हणता, "ललिते, लला हं काय? रडायला काय शाल अम एकदम?" त्यावर ललिते उत्तर देते, "आज हा रडका दिवस कुठून उगवला आहे कुणास ठाऊक!" या रडक्या दिवसानंतर नाटकाच्या हस्तलिखितात आपल्या हाती त्यांनी अग्राक्षर लिहिले नाही.

हा एकट्या ललितेच्या जीवनातील रडका दिवस नव्हता तर सर्व गडकरी कुटुंबीयांना व गडकरी प्रेमी रासकाना रडका वाटणारा हा दिवस होता. चवथा अंक व पाचव्या अकातील पहिला प्रवेश लिहून गूण दाला. मास्तराच्या समाचा जार मळावत चालला तर शेवटमंडळी क्षयाच निदान करू लागली पायावर सा चढू लागली. 'धद्धा' हा गडकरामास्तराच्या जीवनातील अनन्यसाधारण गुण होता. श्रीपाद कृष्णाच्या गुरुश्रद्धेन त्याच अतः कण भरून गेल होता १९१८ च्या नाताळत ताल्या त्यांना भोगवयाला आले, त्याच सविस्तर वर्णन श्रीपाद कृष्ण कोल्ह्याकरांना लिहिलेव्या. 'भावभयन'च्या तिसऱ्या आवृत्तीच्याहि प्रस्तावना पाहानयाला सापडेल.

'भांग्रधन'ची पदे तात्यासाहेब काळकरांनाच बगरी अशी उत्कृष्ट दृष्टी मास्तरांना त्याच्यानवळ प्रगर्भित पली, व तात्यासाहेबांनाह तत्काळ ती मान्य करी. वास्तविक मास्तरांची अशी मनःपूर्वक दृष्टी होती की उभयतांमि मिळून एकाद नाटक लिहावें व नाटककार म्हणून व उभयतांच्या नांवें प्रसिद्ध व्हावे ती त्यांच्या अंतरीची दृष्टी अशा निपरीत प्रभाकर गूण व्हायचाही हाती याच वेळी 'नरवत मडळी'चा पुण्याचा मुकाम आपल्यासारंग नागपूरचा मुकाम घालायचा ठरल अनेक वेळा असे गेल्ले शाल होत री आता ज्यावेळी 'नरवत' मडळी नागपूर वहाटकडे जारल त्यावेळी

गडकरामान्तर्गतां त्वा प्रताप्या दौग करावत्तवा. 'निर्वोत्तर मडळी'च्या 'पुत्र्य प्रमाण'च्या वेळी नागपुरावर प्रेउसाची त्याच्या भेटीमगधीची उल्लुखता त्याच्या काना घागी होती, गिराव त्याचे बडीठ वडु नागपुराणी सासनेगम वारिली करान, त्यानति केर दिगम रचना आग्रदाच नागरणे हात. "मग आताच का तिरुडे जत नाहा? 'नय्या मडळी' जनेसारी-अमेर नागपुरास यतच आहे, तामर ह्यापार म्णून गावनेर येथ गहावे व मडळी नागपुरास आयावर नागपूरला काय तासवेत प्रहृतिगिति आसाम पत्तेल." १९१८ च्या दिसेस. गमान लळ बळ मालराच्या शरागमर आरग अमल नय्याला होना. पारास सुन रिमू लागी होती. त्याच्या दुगण्यासगधीच आमच बोलणे चारू होत. "या आरगाने, त्या डोक्याच्या उगधाने आता मारीन नर बाटेल" अमे मी म्हणान त्याच्या डोक्यात पाणी तरळ लागल. डोक्यात मदेन चमनमार दुद्धिमनेचे पाणी शम्न शम्न आणल होत—नव्याच निमनांगे शाह हात

कायच्या स्वगत ते म्हणाले, "कोन्कर! तुमची आगा सपर शाली तर तुमच्या प्रमाणे मलति आनर होईल! पण हुईमान तर घटले नारी तर —" गळा दाटून शब्द उमजेना! स्वत ग मायता मायता मग पुरेवा शाली होती मालराचा मी नवळ प्रतिप्यनि, माझ्या शब्दाने त्याच समाधान काय शेंगर? हुन्ना व अश्व दाना गान्ता काटमाग होण्यामी बळ आगी आपल्या हाताने माझा हात घड रावून—"दूकत तळाशी एका कागदाच्या पुडीत नमस्तीन ज्ञा घगच्या सागत माझा जम क्षाल्य तधीर धोडी मानी आहे ती मानी माझ्या मृत्यूनंतर दहनाच्या बळी "

पुढे त्याचे गळ उमटले नारीत माझ अश्व मग आगता आठे नारीत त्याचे बडीठ वडु निनासगमर (मालर त्याना नाउरमाइ या दोरगनारान मगधीन) यानी त्याना आग्रदाने सासनेगल येण्यास मुचविल, तमच मगानुमत करायाच ठारले

"१८ जनेसाराग 'नय्या मडळी'चा पहिला वाददियम आहे त्याच निगडी 'वीगदियम'चा पहिला प्रयाग आहे. ता शापार जाम्नात जाम्ना एक आठमडा येथ मुकाम हाईल. १ केनुमारीपावून नागपूरचा मुकाम मुरू व्हाण्याचा आठे " मालरानी "मडळी तय वेव्हा येणार?" म्हणून प्रश्न नेल हाता. त्याग मी कराठ उत्तर दि. त्यावर पुहा ते म्हणाले, "तुम्ही सासनेगम वद्दा याल " "उशिगा उशिग २८ ला " ही आमची प्रश्नोत्तर चारू अमता त्याच्या मातोश्रीहि तयच पसल्या होत्या निज अशा वातावरणात हा सवाद चालला होता. मास्तर बारवार धीर मुण्यामारखे डोक्याना पाणी आणून पोत मा म्हणाला, "कोन्कर, तुम्ही मडळी नागपुरास येणार आगत, या भरवणार लागीन गावनेगल जयबाची वडुगी मडळी आहे तुम्हाला यायवाला वेळ लागत तर तो औलधपाणासुद्धा नीट घेणार नाही." मी

"मा, काही दारले तरी ता. २५ चा रौळ क्षाल्यासोवर जी पहिली गाडी मिथेल त्या गाडीने मी निगता तुम्ही मुळीच काळजी करू नसा ह्यापालट क्षाल्यासुळ त्याना

तिन्हे प्रेरित वाटू लागल. सोमवारी सायंकाळीं मिया मंगळवारी सकाळीं मी सायनेराग आहे ” काळजाच पाणी ७ त्याचे डोळ्यामाटे वाटणारे पाट असे मास्तरांनी पुणे सोडीपर्यंत अनेक प्रसंग आले. घरच्या सर्व मटळीमट वडील ३५ वायुभाईच्या रसोर १९१८ च्या शेवटच्या महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात मास्तरांना पुण सोडले.

१८ जानेवारी १९१९ ला 'वारविडमन'चा पहिला प्रयोग झाल्यावर आमचा अनपेक्षितपणे चार गेळामाटी सोलापूरचा मुझम टरला. आम्ही सोंगपृगला दान प्रयोग करे आणि ता २४ ला सायनेरहून मास्तरांना देवाचा झाल्याची तार आली झाल. मपल ! ! आता पुन्हा या आयुष्यात मास्तरांचे दर्शन नाही ! शेवटच्या घन्नेला त्याची माझी सापत्न झाली ! देव्हान्यातून देवच नाहीसे झाले ! सांगतेवाचून पृजा मोडली, फुट, परी निर्माळ्यात जमा झाली पाच वर्षे शिक्षण देऊन त्याच्याच 'पुण्यप्रभाव'ने मग लाविकात आगले, त्या आवागार माझ्या जीवनाचे मंदिर उभारले जाणार ताच पायाच्या कानगिलेवरच गारली अश्वर कोरावा रागण

फै गुरुवर्य राम गणेश गडकरी

मृत्यु २३ जानेवारी १९१९

फाही ताग्या, महिन, वर्षे अशी भाग्यनार असतात की एकात्रा थार पुढ्याच्या जन्मासाठी त्याचा मनव येता, त्यामुळे सर्व जनतेकडून तो दिवस सगाराग्या पाठला जातो, पण काहाच्या नशिवा पुण्यतथीचा भागणता येता १९१९ जानेवारी २३ हा गडक्याचा स्मृतानि दराग

सोंगपूरच स्वळ नाटपून पुण्यात येऊन नागपूर सायनेरच्या घाटेला मी लागला मन्नेरा मन्धानवर प्रयत्न अच्युतरागाची नट झाली त्यांना पाहताच हाटे व आग्राज गहून जाग माझ्याकडे पाहून माठ्या आखन व काठजीन "बितामणि, काय झाल ?" म्हणून त्यांना प्रश्न करी त्यावर 'गडकरामास्तर वारले' एवढे मी म्हणताच "गडकरा वारले ?" म्हणून त्यांना एरंड्या आश्चर्यान प्रश्न न्या गो रग्या मान घाटून होकार दिली "त्यांचे वर काय हात ?" त्यांच्या तातडीचा प्रश्न मा 'मनीम असात्र' अच्युतराग "रसोर आहे मंगगप्राग म्हण, मराठी भाषण म्हण, हा शाप आहे गानेश्वर २४ व्या वर्षी वारले, विष्णुगाछी वचिसात्रा वरती वारले गडक्यांना तरा काय दाशबुध्य देणार ?" मी नागपूरग पाहोचल्यादरम्यान सायंकाळी सायनेरला गता मियाप, आठोश यावाचून मय गडगवर सर्वांच्याकडून गिनिराळ्या परीने कानावर आले त एरंडेच तुमची आणि मटळीची 'नागपूरग जागी का' म्हणून

ते सारंगी चौकशी करीत. तुमचा तर न्यानीं ध्यामच घेतला होता. जिन्यांत पाऊल वाजलं तरी विचारांत, 'बोल्डर आले वा? ते डॉक्टर गट्टे याना घेऊन आल्याचाचून गद्गार नाहीत.' (टी. गट्टे हे नागपूरचे प्रसिद्ध डॉक्टर होते.) दिवसेंदिवस अशक्तपणा वाढत होता, व तापाचा बोर कमी होत नव्हता. मृत्यूच्या दिवशी रात्री १० च्या सुमारास 'मायबंधन'चा निहायच्या राहिलेल्या रावच्या प्रवेश त्यांनी सांगायला मुद्दाम केला. प्रवेश सांगता सांगता आगळी चढला तरा मानोथ्री त्यांना म्हणाला, 'लालजी, किती मोठ्याने शोकतो आहोम?' त्यावर त्यांनी मानोथ्रीला उत्तर दिलं, 'मा, फौजदागची वाक्ये म्हणू वा बोलावयाची असतात?' (या शेषट्या प्रवेशांत फौजदागची काही वाक्ये आहेत.) प्रवेश संपविल. म्हणजे मायबंधन नाटकच संपले. "पाहू, राजमंथानचे कायद धाडून ठेव." (पाहू हा नाटक मंडळीपैकींच एक मुद्दाम त्यांनीं जवळ केल्या होता. त्यास शिक्षण देऊन मोठा करण्याचा त्याचा मानस होता.) एवढे म्हणून धोडा घेऊ गेल्या आणि आधारणावर आठवे झाले ते नित्याचे. सर्व कागजार आडोस! त्याचे व त्याच्या 'मायबंधन'चे भगवद्गोप्य दुसऱ्यानीच म्हणलं, दहनप्रसंगी निसर्गाच्यामुढा असे भटभटून आलं की जिजाच्या कडकडादानें दिवा दगाणून गेल्या आणि मेघगर्जनं अशी वृष्टि केली की प्रेतदत्तालाहि अडथळा आला. फाळपुण्याच्या मार्गांत त्यांनी अगा अडथळा आणला असता तर केवढे उपकार झाले असते? एवढी मेघगर्जनेत्र आणि जिजेच्या चमचमाटाला पावरणाग जीव केव्हाच निघून गेल्या होता. मान्तराचा मृत देह त्या धर्णी हू वा चू न करता त्या लीला नुसत्या पाहत होता. जरा नदीच्या काठी हा दहनविधि झाला नित्याहि पुर आला.

मी त्या दहनभूमीच्या दर्शनान्त्र जाण्यापूर्वी मालरांचे घाकटे बंधु मनुनाळ (शंकरराय) याचेकडे "त्याच्या एफमेव इच्छेप्रमाणे दहनप्रसंगी जन्मभूमीची माती घातली होती का?" म्हणून विचारणा करिता त्यांनी "नारी" म्हणून सांगितलं. माझ्याविना इतर कोणाकडल ही इच्छा ते शोकलेख नसले तर कोणत्या कडे कळणार! मायभूमीच्या म्यातल्याकरिता इगळणारे पहिले श्रानितीर वामुदेव कळवंत यांनी जन्मटोपेची शिक्षा झाल्यावर एटनकडे जाताना अर्शाच पुण्याहून मायभूमीची मृत्तिना बरोबर नेली होती असें मी ऐकले आहे.

मी विचार केला, त्या अलेखच्या धर्णी आगळी हजर नव्हता. पण आता आपल्याच हातीं त्या मातीचे विसर्जन करून रात्रचे म्हणून त्याच्या बंधूना त्याची इच्छा सांगितली, त्याच्या टुंघून ती पुढी आगळी, दहनस्थळी गेल्या, भरपूर अश्रुसिंचन केले. आणि आरभी "श्रीगं वन्दे" व शेवटी "ब्रह्मार्पणे ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नी ब्रह्मणा हुतम्। ब्रह्मैव तेन गंतव्य ब्रह्मकर्मसमाधिना" असे म्हणून त्या दहनभूमीवर ती मृत्तिना विसर्जन केली. ऋणानुबंधाचे धागेदोर जोडले ते दुर्दैवाने तुटून पडले.

कुणा साहित्यिक राजकारणी पुण्याला अनुकूलता अचली (स्वराज्यात ती रानीने आहे) तर त्याने या मंगराष्ट्राच्या आवडत्या नाटककाराच्या दहनभूमीवर स्मरणार्थ म्हणून एकाद्रे लहानसे का होईना पण स्मारक उभारार्थ अशी माझी विनंति आहे.

महाराष्ट्राच्या रसिकश्रेष्ठाना आणि गडकऱ्यांच्या चाहत्यांना मी दुसरा एक विनंति करणार आहे. ही एक गज्जरीमास्तरीची अंतिम इच्छा होती. माझ्याप्रमाणेच आपल्या दुसऱ्या एखाद्या मुद्ददात्राल त्यांना ही इच्छा पोहोचविणे ठेवली असेल. पण आजवर माझ्याकडून ती पुरी होऊ शकली नाहीच व दुसऱ्याही पुण्या ती केवळ नाही म्हणून मी निचा या टिकाणी शार्वजनिक उच्चार करतो आहे. मर्यादीत मिळून तरी ती पूर्ण करायी अशी विनंति आहे. पुण्या एखादा असे म्हणेल की या दुसऱ्याला विनंत्या करता आला पण तुमचा चळवळीचा काळ होता तेव्हा तुमच्या का नाही हे कार्य हाती घेतले? अगदी तसे आहे. मीच ते करायला पाहिजे होते. ते माझ्या हातून पार पडले नाही हा माझा अपराध आहे. त्यानंदा धनस्य ! आपण रोज सूर्योदय मर्यात पाहत असूनही आपलाहि हा चळवळीचा एक दिवस अगताला जाणार आहे ह लक्षात न घेणे, हीच सारा जग गहाटी ! तरीहि १९४३ साली त्याच्या स्मृतिदिनानिमित्त त्याच्या नाटकांतील काही प्रसंग निवडून दोन कायक्रम केले. श्री. फेदकराज दाते, कु लता मंगेशकर व इतर अनेक यत्नायतानी यात भाग घेतले होते. दोन कार्यक्रमांचे सर्ववेच यज्ञ जाता उत्पन्न २००० २८०० रु. झाले. पैशाच्या देण्याघेण्याची सव ज्ञानदारा डॉ भालेरान यांच्याकडेच होती. पैशाचा थोडा समूह झाल्यानंतर भारताच्या इच्छापूर्तिला काय सर्व येईल याचा अदात्र देण्याच्या माग मी लागला.

पुतळ्याची जगा मग दाखवा त्या पुतळ्याच्या माग मिहमट नसत पाहता अशी जगा मग निर्माण तय किती उभारा खुला प्यास लागत ह प्रत्य जगा पाहिल्यामिना मग सांगता द्या नाहा त्या खुलाप्यास खोसतून त्याच्या पुतळ्याची व नाटकाची ताई कायता येता? त्या खुलाप्यास किती उशीचा पुतळा वग पाहत ह ती जगा पाहिल्याशिवाय मला सांगता येणार नाही आणि गप्पल्यास पुढा सध्यात्रीच्या काळ्या पायाग्याच वग पाहता सगळ्यासहस्र आणल्या सध्यात्रीचा हातळ गायकामाग उत्तम अमता सगळ्यासह ह एक फड आहे 'गणेशाचा वगाल सध्यात्रीचा पायाग्या याग' एसा थड कलागाने दुसऱ्या एका थेट प्रातभगपत्र नाटकाग्या वग ह हा गाग्य अगनीयच नट वा? त्या थड वगस्ताच नार लायलाग्य नानामादन करतक

त्रिधाची वगळी शाधून कातराचा, तिथ कपतग सर्वा पुतळ्याचा आणि तयत रममा द्वाग्या हा गडगरीमानग्या येमनास आसत ह मरमोत्तर त्याच्या काही विद्याया चाख्याच्या प्ररनान त्याच्या रनाकाच्या नातात अगाय प्ररर घटन आग पुण ह त्याच माहुरर, त्या माहुरगारी देयर ग्हाज पयुगन काले व पग त्याच्या नातान मगठी भाय व चरमग्याय सा व वगग्या पुढ हाग तो मुनरच्या ग इतिथर या नशान काग्या मगठी मगळ्याचा त्रिधाधीर या उहाही विद्यायाची नव्हा सहसायागारी मग हाग त्रिती तहा याना मी दारा रमागारी कपना सागितली त्यानर त ग्हागे, प्रररपररभत मगठी भाग घंजल उत्तीण हागगला याच्या नावे पारिताय टवाग्याच आही टवाग आह तच लाय रर रमार हाग आह त्यान अधि वस उरगे तर तुम्ही सांगता ती कपना अस्य पूण क त्याती त्या रमारकता 'मानरधन'चा प्ररग वगग्याचे टगर हात त्या नाटकात काग्य त्रिधाधीर भाग घणर हात, पन घनयानचा भूमिना मी कगवा व नाटकाच दिग्गन करवे अशी त्याची इच्छा हाती ती दाही काम कतव्य ग्हाण मी रला त्या नाटकाचा २० ऑगस्ट १९४९ ग प्रयाग हाग त्या मगळीता तीनाग महनत कून दहा हागग ररम ममिती व मगठी घंजल प्रररपररभत उत्तीण हागग्या गगरी पारतागक ठवण्यात आठ मुनरच्या मिगन काग्या त्रिधायाग वगग वगग्याची आणि गगग्याच्या नावे मगठी भागगारी पारतागक टवाग्याच हा रग्य त्रिगेधी भायतचा चमकार?

याती त्याच्या २ व्या स्मृततिनानिमन मुनर माग माहग हाग मुहाम मी पुण्याहन येऊन 'मानरधन' नाटकास प्रयोग कल काही हागग्या रपनाचा ता प्रयोग हाग त्या यागच्या चालानाह मी ही विनती कली पग रमारकाच्या त्या यागनकडे कार्णीहि अत्राप तरा लय दिई नाहा रगतारत्तर काळत पुण्याम न्याच नना नव्या गाी हात आहत पुण कार्पोरगन नय रगेच, नरो साग्यस्थळ निमाग करत आहे, आता पुण त्रिधागीहि नना चामान कायाग गगग आहे आपल सगळारि सर्वे वगवा, निशानाचा परमग घण्याम सम्य हाठ आहे तेहा कार्णीतरी

वाढला. सनाळी ८ ते १० व दुपारी १ ते ७ अशा नाटकाचे दिवस सोडून नित्य तालमी सुरू झाल्या. मास्तराचे नाटक आणि मास्तराचा मृत्यु असा शिराज दुहेरा प्रोजे पटला होता. या वेळी आम्ही सर्वच मडळी तरुण होता, उत्साही होता, एक्कीव होता. त्यामुळे तालीम करताना कधी कुणाला आळस, कष्ट, कगळा असा कधी गटलाच नाही. (मला तो अनुभव नाही, पण ऐकियामुनच मी म्हणतां,) आम्ही त्या वेळी सायरी जीवन जगत होतो. तार्किक, जेम्स, झेप, नाटक याचाचून दुसरा जग माहीत नव्हते. व्यंग्याच्या वयात वादवितांना प्रत्येकजण त्यात आनदाचे धग आणि कण सोधीत असतो. त्यामुळेच त्याच्याकडून त्या व्यंग्यापासून काही प्रगति होते. त्या प्रगतीच्या स्वरूपातच त्याला आपल्या आनदाचे रूप न्याहाळता येत आढाही तसा गरजेसाठी बळावी लागणारी वेड पत्त पोटाची भूक समजिते, जुद्धाची किंवा हृदयाची नव्हे. सायरीचे सागर त्याला देय देणार! अगदी खरे आहे. एकाद्याला श्रीमतापोरी जन्म मिळणे ह जसे त्याच्या भाव्याचे लक्षण तराच जन्मसिद्ध दृष्टीने काही धर्माचा धारणा मिळविणाऱ्या जडल तसा अशा धर्माची निवड करणाराहल म्हणता येईल. नाट्याचा धडा करताना मला नेहमी फुलारा (माळी) तसा सुगंधी धडा करणाऱ्याची आठवण येते. सुगंधाच्या परिमलाचा त्याचा धडा असतो. ता धडा करताना हांगण्या श्रमाचा परिहार सुगंधाने आपोआप होत असतो. आम्हा नाट्य दस्ताविसाचेहि असेच आहे. श्रेष्ठ प्रतीच्या प्रभावत नाट्यकारांना आपल्या विचारांमधनातून काढलेले नवनीत आम्हांग त्रिनामाचास गानवाला सापडते. त पंचनिष्ठाचे मात्र सामर्थ्य पाहिजे. त्यामाडी परिश्रम करायला पाहिजेत. सक्रम पौष्टिक अन्न आळशाच्या किंवा दुजळ्याच्या कसे पचना पडणार?

‘भानवधन’ समजिताना सर्व सहकारी कणवताती असेच परिश्रम केले. राज आठ नऊ तास तालमी होत, पण त्याची हीम कधी मायळनी नाहा. त्यानाहि असे झाले होते, नाटकाचा प्रयोग रंगभूमीवर कधी होणार, प्रेक्षकापुढे आपल्याला कधी जावयाला सापडणार? आधुनिक पादरपेशा जीवनाचे यथार्थरूपे दर्शन घडविणारे ही माझ्या पाहण्यानील तिसरे नाटक होते. ‘शारदा’ नाटक सामाजिक खरे पण खरा मिथुरी जीवनाचा व सस्थांनी वातावरणाचा आधार होता, त्यामुळे ते ‘मौमद’, ‘रामगंगा’-सारख्या पौराणिक नाटकांच्याच वर्गात मोडत असे. ‘मनविकार’ हे पूर्णतया सामाजिक व पादरपेशा जीवनावर आधारलेले, पण त्याचे विदेश प्रयोग माझा पाहण्यात नव्हते. ‘कर्मण’ व ‘प्रममन्त्रास’ ही दोन्ही संपूर्णरूपे सामाजिक. पण एक तर ती दोन्ही गत्य व दुसरी गोष्ट काव्यनिक नाट्याप्रमाणे (मिलोना) प्रगट व कही पात्राच्या स्वभावाची ठेवण असल्यामुळे थोडा तर त्याला बुन्या नाट्याचा वृत्तिमतेचा वाग येई. धीमाट कृष्णाचे ‘जन्मरहस्य’ व पादरपेशा जीवनाचे विद्वज असलेले व मी समजिलेले सामाजिकच नाटक, पण एक तर त्याच्या नाट्याच्या भाषेची घडण येवून तेथून एकच एक पद्धतीची असल्यामुळे, त्याच्या काव्यनिक तसा सामाजिक नाटकात नगला तसा

दिग्दर्शकाला वास्तव चित्रगाला पारच थोडा वाच भिळे. त्या दृष्टीने त्याचे 'वधूपरीथा' ह नाटक सध्यानी वातावरणातील असनाहि त्यात पुष्कळ प्रमाणात सामाजिक जीवनातील प्रसंग व व्यक्ति भेटतात. त्याची भाषाहि स्वाभाविक वाटते, व त्याचे चित्रणहि यथातथ्य करता येते. मी काम केलेले व पाहिलेले ह खरे पहिले सामाजिक नाटक. दुसरे नाटक नानना गोखले वरत असत ते भा. वि. वरेरकर याचे 'ह्याच मुलाचा नाप'. हे मान खरेखुरे वास्तव कथानकाचे, प्रसंगाचे, व्यक्तीचे व भाषाशैलीचे सामाजिक नाटक. या नाटकाचा माझ्याप्रमाणेच त्या वेळच्या प्रेक्षकांलाहि विसर पडला नसेल. विशेषत या नाटकातील नानना गोखल्याची डॉ. गुलाबची भूमिका म्हणजे एखाद्या नटाने केलेली अविस्मरणीय भूमिका होय. नगमुळे नाटकाला की नाटकांमुळे नटाला—काणी कोणाला उजाळा दिल्या हे सांगणे कठीण आहे, इतकी ती भूमिका नटार्थी एकजीव झाली होती.

'भावनधन' घटनांताना हे टांगले व हे अनुभवा मला हिशोबात घ्यावे लागले. 'भावनधन'च्या लांकिकाला 'एकच प्याल्या' प्रमाणे भास्कराच्या मरणाचा मुहूर्त कारण झाला होता, ह तर खरेच, पण परमेश्वररूपेने साधल म्हणून ठीर नाही तर दुर्लभिकाच्या खोल खड्ड्यात कायमच पिचत पडावे लागले असतें. रतिका, प्रभाकर, धनश्याम यांच्या जन्ममुडल्या, त्यांच्या जन्माची पाळवेळ रागितनीच आह. पण धुडिराज धनेश्वर मालती हांमुद्धा समाजात वाजताता भेटण्यासारगी माणस होती. त्यांच्यावर ओढवरेल प्रसंग, त्या प्रसंगाची त्यांची भाषणे ही इतकी जाली आहेत की डोळे आणि कान ठपडे ठेवून पाहणाऱ्या त्या व्यक्ति आसपास वाजताता दिसतील, त्यांची भाषणे ऐकू येतील. गर्भ श्रीमताच्या बाळाच्या चौफाचोमनून हट लागू नये म्हणून करतुने सीट लावलेले व नाळलेणी रचलेले धगुरडे मोरुगळ, नेदुल (गोम्या) खेळण्यासाठी गनी खणीत असलेले पाहण्याला सापडले असत. या मारेश्वराचे वर्णन महेश्वर शैत्यच्या प्रवेशात 'नागापुरत जालगा पार' म्हणून करतो आणि त अजून खरे असत. हें पार नाटकाच्या तीन प्रवेशात रागभूमीवर असते आणि ते बालग्यासाठी ताड उघडत ते फक्त "धुडिराज, भोटुकास व मोरेश्वर" ही नावे सांगण्याकरताच. तसेच ऐकनाचीहि त्यांच्याकडून कामगिरा करविली आहे तीसुद्धा त्यांची सही. 'एकच प्याल्या'तील सिधूने दानने भगलेल्या नाटकात 'दाम' या शब्दाचा त्रिअळमुद्धा ताडाला होऊ न देण आणि एका पात्राच अस्तित्व रागभूमीवर तीन प्रवेशा ठेवून त्याच्या ताडून नागापल्लंडे अवासर न घडविण ही कसत फक्त गडकरामास्तरच करू जागत.

आधुनिक दृष्टि साधनांनी या नाटकाने जन्म घेतलेला एक फक्त महेश्वर सोडला तर जरीनी सत्र पात्र, खरेच म्हेनमनील पार्श्वमुद्धा, त्रिअत आहेत, १९१८-१९ या बालांत वाजगाती आहेत त्या काळातील पादरपणाची घर धुडळ्या असती तर या नाटकातील पात्रांचे ताटागळ सहज आढळता आठे असते ह सर्व विस्ताराने एवढा माठी सांगिले की अशा प्रकारच्या नाटकाच्या दिग्दर्शनाची जगमदारा ही एक मोठी

जोगीम होती. मानवांच्या मरणाच्या उपा अनेक आहूत झाली होत्या, त्याचा मोठा फायदा म्हणजे सर्व परमात्म्यांचे स्वरूप, रूप, आकार, आकार यांचे स्वरूप स्पष्ट ज्ञात होते. संसाराचे राहणे, अभिन्न, शब्दाची, पात्रांचा मेल, ज्ञान देणे, वगैरे गोष्टी फक्त कसावयाच्या होत्या. स्वभाविकरूपाने, सादरिम्ता, यत्ना पुढेही धरून त्यामून देता या गोष्टी कसावयाच्या होत्या. स्वभाविकरूपाने त्यामात्रिकरूपाने किंवा वास्तविकरूपाने माझ्या मते त्या घड्यां जो अर्थ होता तोच आगई आहे. योग्याच्या निष्ठाच्या मर्यादेने त्यान आज प्रेक्षकांच्या धोड्यावर जो काय कसा त्यान अर्थ तेंद्राच फक्त.

धुंडियाच्या भोळा भावनेच्या शब्दांच्याना तो मळपान नाही हे धोरण ठेविलेच त्याने. तो ज्ञानार्थे मूढ निरीक्षण करणारा आहे, त्याची दृष्टि टीकाकाराची नाही तर प्रत्ययाची आहे. रेल्वेच्या निम्न्या घाटाच्या घेड्यांमध्ये दमला अमता तो म्हणतो, "घड्याच्या घड्यांसाठी आलेल्या माणूस प्राण्याने अशा चांगल्या जगात रिती घाण करून ठेवली आहे, त्याचे आडोपशीर स्वरूप या मुशाळ्याच्या पाश्र्चात्या मिळते." पुढे माझ्या आत्म्या दुर्दैवाची वहाणी सांगताना तो म्हणतो, "आल्या जन्मान माझा पुरुष अरगाच घडला आहे. या व्यदहर्ग ज्ञान, या धून ज्ञान, घडले, मी भोळा भावेडा आहे, मी साधा आहे, मी घेडा घागडा आहे, एवढाच काय तो माझा अरगाच!" त्याच प्रवेशाल पुढे तो म्हणतो, "मिळाली ती मीटभात्री त्याजून दुसऱ्याना मोकळ्या मनाने आशीर्वाद दिले, दुसऱ्याचा पाय लगला तर आर्षा आमचा नमस्कार घडला, त्या आमची का रे अशी देना द्यावी?" पुढे माझी आशीर्वाद मागने तेव्हा, 'आम्हाच्या नसे, शुनी पडू नसे, तीर्थाज जाऊ नसे।' वगैरे तीन चरण म्हणून त्या श्रौंसाचा शोधचा चरण 'ज्याचीय स्मरणे पर्वता तरती तो शोध सोडू नसे।' म्हणतो. हा श्रोक वास्तविकेसाठी एकाच्या शब्दकरी मुद्राणाच्या म्हटल्या तर केने वाढेल? तसेच हा वेळार्येन घराचा आव गायून शेल्याग धुंडिया जेव्हा माझ्यामुसनेने उरी फुटण्याच्या वेताला येऊन "वेडा माझी, अष्टपुचा भर" असा नोटभ आशीर्वाद देऊन 'हृदय फोडून, रक्त आटवून तुझ्या घासान हा तुला आशीर्वाद दिला आहे. तो गोटा करण्याची साधन देवाच्या घासाने प्राण नाही.' हा वाक्ये घराच्या काट्याच्यावांदर जाऊन पुनू लागली तसेच ती खरी वास्तविक प्रेक्षकांच्या प्रत्यक्षाचे घेते.

धनधाम बुद्धिमान आहे, शिक्षणाचा विशेष परिणाम झाल्या नगल्या तरी पुढे सुशिक्षित व्यक्तीकला त्याच्या 'अर्थिक बुद्धिमान' म्हणून प्रशस्तिपत्र यांचे लागले आहे. सामान्य परिस्थितीतील धुंडियाच्या सुलीला मागणी शब्दांच्या तो आल्या अमता शिक्षणाचे प्रदर्शन करायला निराशेने उगावळी प्रभाकर-वृत्तिका, त्याचे शिक्षण, आर्थिक परिस्थिति, कुलदीन यांदर असा क्रूर हृदय चढविताना की तो रक्तवाळ होऊन उगडानागडा पळत मुद्रावा. पण तो आपल्यामूढन तितक्याच गंवीरपणे नोट देतो, व माझ्याला मागणी पण घात्रो. तीही गाऊन न सोड्या उचरे देते; दुसऱ्यालेल्या

घनश्यामाच्या तिच्या उत्तरे अगमाधानसाक व मानभंग करणारी घटनात. निलाहि तो त्यांच्याच फळपारंपरी एक समजून बुद्धिमत्तेच्या उत्तरे बुद्धिमत्तेने देव्याच्या खटपटीला लागतो. त्या खटपटीच्या त्याच्या हूनून घटलेल्या काही अनिप्रगंगांमुळे आपण कारत्यान म्हणतो. हा बुद्धिमत्तेचा उघट उघट सामना होना. त्याने विपरीत परिस्थितीला अनुकूल करून घेतली आणि प्रभावर-उनिकेच्या अनुकूलता असून त्याच्या बुद्धिमत्तेचा अंदाज घेतो आला नाही. धुंदिराजाचा प्रेमळपणा त्याच जगवत होता, पण कारस्थानाच्या गुंतागुंतीत त्याला दगळतो गेदेना. त्या प्रेमळपणालाच नेवरी तो शरण गेला, त्याच्या चरणींच त्याने आपल्या दुःखाबरेल्य त्याभिमान काहिल. मी माझ्याकडून उभा केला तो हा असा घनश्याम. धूर्त कावेराज मालासाच्या पोटांत शिक्तांना त्याने धारण केलेले गोगलगाईचे स्वरूप त्याच्यामुद्दा ओळखना आले नाही. व्यवहारा जगाच्या भाषेत प्रमांडपंडित अमगाच्या भनेश्वराचा मुदगी हा मर्मविदु, त्यावर त्याने बरोबर हात ठेवला होना. आणि दुमरीकडे त्याला दुसऱ्या लग्नाच्या जाळ्यांत बरोबर पकडला होना.

माझ्या त्या घेळच्या दिग्दर्शनाच्या विनागनी रुपरेल्या याचकाच्या ध्यानी यावी म्हणून नानचार भूमिकांच्या काही प्रगंगांची घटन मी सांगितली. ही विचाराची उगन-यारी मात्तारांच्याच पासून केलेली अगली तरी ती प्रत्यक्षात क्रिपत उतरली आहे हे प्रेक्षकांनी ठरवायलाचें आहे. मूर्ति घटवितांना त्या मूर्तींरील उच्चस्तरात भाव, स्वभाव-रेखनाच्या रेखा या कर्माजाल घटविणें यावर निरपरागचें कमर टाकिले जाते. त्या मूर्तींचा स्थायी भाव पाहणाऱ्याच्या सहज ध्यानात आला पाहिजे अशी त्याची धैर्य अमली पाहिजे. त्या बाबतीत नाट्यसंगचेंहि त्याला साहाय्य शालेले असते.

रंगीत तालमीपक्याची गर्व तयारी झाली. 'जन्मरहस्या'च्या वेळचेच कापडे व देव्याचे उपयोगात आणायलाचें होते. देव्याच्यापैकी वेदिराहमना एक पल्ले, खाली अडीच तीन फूट डायरी फाळा व वर पिळला रंग देऊन व त्यावर मोटमोटी घेळापत्रकें चिन्त करून तयार केला. पांढऱ्यामाठी ३०० रु. रत्न वगवयाचे ठरवून अंकात्याच्या बाजारात हिटलो, त्यातून नव्या कपड्यानिमित्त १७५-२०० रुपयांची खरेदी केली. घनश्याममाठी एक गरम मूट शिंदावयाचे ठरविले होते. तिसऱ्या अंकाच्या मध्यावर नाटकातील पात्रांची रत्ने पूर्णपणे आपल्या हातीं आली असे जेव्हा त्याला वाटतें तेव्हा तो अपूर्वाईने सर्वांच डोळे दिपविण्यामाठी मूट, वूट, बो, छडी अशा धाटात रंगभूमीवर प्रवेश करतो—पण गरम सुटाचा गरम अंदाजबरोबर जातो असे वाटल्यावरून १२ आणि वागचें कापट घेऊन त्याचा फाळा मूट गिवाज. लतिकेकरता एक ओव्हरकोट शिंदावयाचा होता पण त्याचेंहि बजेट नाट अमले नाही. त्याऐवजी वायका वापरीत असलेली लोहरीची बंडी वापरावयाचें ठरले. (स्वेटरचा याबेली जन्म झाल्या नव्हता.) निर्मित्रित इष्टमित्रापुढें—यांन कवि 'बा' होते—रंगीत तालमीत झाली. रंगीत तालमीत औरच रंग बदला. 'बलवंत सर्गात मंढली'ने अकोल येथे कै. राम गणेश गटकरी यांच्या

लामले, पेगा सरकारी नोकरीचा पग जीवनोपार्जात गुंजारव करीत मध्याच्या शोनाथे भटकू लागला म्हणजे भास होतसे भ्रमगत्वा. त्याचे नाव होते Bee. मुरलीधर नारायण गुते. कवि 'बी' (Bee). परिचय ज्ञात, लोभ जटल. एकमेकांच्याकडे जाणें येणें सुरू झाले. पुण्या अकोल्यात एका लहानशा जागेत कवि 'बी' राहत असत. माझ्या तालमीच्या गडनरीमुळे मला बारबार 'बी' च्याकडे जाता येत नसे. आणि त्यानाहि स्वाभिनिष्ठेमुळे कचेरीतून घरी परतणास कधी कधी रात्री आठ नऊहि वाजत. नाटकाचे दिवशी दुपारी व रविवारी सगळीं तालमीत राहा असल्यामुळे त्यावेळीं केव्हा तरी मी त्याच्याकडे जात असे, तेहि रविवारीच्या तालमीना—माझ्या आग्रदानरून—न लुप्त राहणें असत. त्याच्या भेटीत आमचे प्रत्येक नेलणे होई—नेलणे कसे, त्या कनिष्ठानेले मी काय नेलगा ? 'पुष्परा मानीत वास लागे' तसे मास्तराच्या सद्गतासामुळे त्याच्याद्वारे त्या माझ्या आठवणीचा सग्रह समृद्ध होता. मास्तराच्या जीवनाचे पेट समजून घेण्यासाठी अशी काही मागणे माझ्याशी विचाराव्याने नेलत.

मलाहि माझा बुद्धीच्या आगम्यातील काव्याचा नाद होता, त्यामुळे त्याच्या ज्या कविता गोट वाचत, पग समाधानकारक अर्थ लागत नसे, अशा कवितांचा अर्थ त्याच्या कडून समजावून घेण्याची मी उत्सुकता दाखवीत असे. ते दांडगेन वर्षापूर्वी काही कामा निमित्त मुंबईत गेले असता मुद्दान गडबरोमास्तराना पाहण्यासाठी व भेटण्यासाठी पुण्यास गेले होते. वात्सर्गप्रमाणे ना थोर वर्षाच्या मुलगातील साक्षीभूत होण्याचे भाग्य मला लाभले नव्हते. पण मास्तराच्या भेटीत एका प्रतिभाशाली बुद्धिवताची गाठ पडल्याचे समाधान त्यांनी नेटून दाखविले.

'बी'च्या चेहऱ्याप्रमाणेच त्याचे नेलणेहि अतिशय सौम्य असे. सगळ्या कामा साठी जाताना त्याच्या पोशाबातला दिसणारा सावेपणा, सायराळीं कामावरून परतताना सगळ्याच्याच वेपत जमा होणाग असे. दिवसभराच्या सरकारी कामाच्या धकाधकीमुळे त्याच्या त्रिवागनेले जणु त्याचा पोशाबाहि कुणी चुरावून टाकला आहे. जरीसाठी म्हाल आणि रेडमीकाडी उपरण ते वापरीत पण हे एखाद्याने लक्षपूर्वक पाहिले तरच त्याच्या लयात येई. या माझ्या गृध्र निरीगापोटी व समग्रहणापोटी म्याच दडलेला होता. मास्तराच्या मृत्युमुळे मास्तर साहचर्याला मी मुक्ती होता, मला वग्नरागलागत झाले होते. मित्रेला त्यावर भूय मागनाय्याची सत्य नसल्यामुळे माझी काळावीस अवस्था पुन्हाला सागता येईना. अशात 'बी'चा गाठ पडली. त्याना मी नायक लिहिण्यासाठी आवाह करू लागला. त्याना नकार दिल्या नाही पण उत्सुकताहि दाखविण नाही. मी जा जो आग्रह करू लागला ता ता न लाजळगायने मुग्ध शेऊ लागले. पत्न्या 'मायबन' च्या प्रयागानतच्या भेटीने ते म्हणाले, "तुम्ही मला कसल्या भरीला घालता आहा ? गडबद्याना गडबद्यानीपणे हाताळलेल नाट्य पाहिल्यावर आमच्यासारख्याने त्या प्रतात पाऊत दाखव्यानेमुद्रा पाडम कसे ? हाता घालायाच्या का कधी शिखर हाता लागने ?"

मी त्याची आपल्यापरिने खूप खाली पणनिष्कृता प्रपन्न वेल पण त्या स्थित प्रपन्नाच्या वृत्तीत तिळमात्र चलिचल झाली नाही. नात्यांचे नातींचे शालेय धडे जरी मा विसरला हाता-विसरला होता म्हण्यपेक्षा कधी पाठच केले नव्हते—तरी 'पुढा प्रपन्न कर्म पादा' हा धडा मला मुरोद्वत हाता येलेला जालेला एका दिवस मी नायकासारखा मिळगुम्या मोनल्यामनर्धी बोलणे काढलं मला वाटलं परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी 'मी' ना त्याच प्रणेभन वाटेला जिथे लाभच नव्हता तिथे प्रणेभन काय करणार?

अशाच एका निरागस निगमवर्गीच्या पाहुणचारानी मग ना वळीं आठवण झाली आठ वर्षांपूर्वी एरंडोल मुक्कामी नाट्यरंगीत आपल्या घरी आमहान मग राहून घेतलं होत. ग्राम्य मुक्कामा हाता सापडलेल्या काव्या वागणार तो जसे शाईचे डाग पाडतो त्याप्रमाणे त्या स्थानदेदी पादल्या मार्तीच्या माळ्यावर पायवाला कुणुम वैडफिंगाटी पसरण होता भाज्यासाठी माडलेल्या ताण्याच्या चाश्याच्या असावनात किना निगम त्याला करवूड फल्यासारखी बागती असे शरदाचे स्वच्छ रुपत चाशे पल्ल हात पत्रोदशमुणा ताडूंगउड धूसुक्त पचपकानाची एका भज्यानी शागी आणि रंगली ती भोजनांतर शागेल्या काळ्यागयनात आळदास मगठीच्या शानेशानी जा निवत समाधि घनती, त्या समाधीवर रागलेल्या महादी वेलींग या काळीं आलेला गेलीच्या पुग्या उतर म्हणच नालकवि, बी, गारिगप्रप, तागे इत्यादि कवि होते

“मागत कुलेला ना मगत कुलेला ॥ इत्येत रोप लाजियेच द्वारीं बट तयाचा कला रसनागुरा, ना मागत कुलेल्या ॥” त्या शानेशानी—अमृतशाली अमृतसागराच्या सगळींच्या उतर लया त्यावेळीं श्री शानेशानी काढलेले हे उद्गार आहेत

गडनरामालराना अमुक नातीच्या म्हणून कोणार कधीच प्रेम कर नाही, फक्त गुणार प्रेम कर त्याच्या नातीय निहाळग्या अशाहासाने मागोवा प्यारयाचा म्हणून तर 'महाराष्ट्र गीता'त इतिहास ज्ञानची साध देडत अशा दुमन्या शानिनाधनाच्या शोभनेच स्वजनीचा 'काव्याचे इमान फिरवी रत्नाचा फेर।' म्हणून फलेला उतरत, तसच 'राजमन्यासा'त साजरी रंग कडाळग नातून सागता की "तुला शळावी शानाचें नात लाजनायच आहे, आणि शजी देशभाज्याची जत सागनायाची आहे काव्याच्या ममानागयन चळू नकोस" हे रत्नाच पर विगणग्याच्या श्रमच फलेला नाममकीर्तन आहे, यथ व्यक्ति निरा शानि अशा मनुचित इष्टीका नायक अथानेच फलेला गुणगौरव प्रकथान येता त्याच्या कवि 'मी' निरर्थीच्या सादर अभिमानाला शानि यथ प्रपन्ना अधगचाहि आधार साधणार नाही यो कर्म नागवित्ता येचानारगे एकच काव्य आहे की ज्ञात त्याच रानिप्रेम उचकळून आन्यासारख पाहणारण दिसेल, पण तेव्हा रानिप्रेमापणा शैद्धिक कुंजुडाच व बडालेनाच्या आशीशगमक गुमचितनाय आहे. प्रिदिश निगमतीचे एका मानकरा तर चित्ताभगवत देशमुक्क, आय् सी एम्, १९१२ सांग मुरद निधनियाच्याच्या प्रवेशपराधेत पहिले आहे त्या प्रसगी अभि

नदनपर अशी एक कविता गोविदाग्रजांनी लिहिली. त्यात ते म्हणतात, “मी, माझ कुल, माझी ज्ञानी, समाज माझा हा। श्री मानयता देवी माझी ईश्वर मीच अहो॥ अगा भावना मनि ठेवुनिया जा वर्ता वर्ता। हृदयसागर सदा येउ दे अमरांड भरती॥” ‘स्मरणा’त गोविदाग्रजांच्या शुभचिंतनाप्रमाणे श्री. चिंतामगराज देशमुखानी स्वर्गीया साठी प्रचललेली कामगिरी महागष्टू तरी मिसरू शकणार नाही. अशा प्रकारचा जल्यभिमान करायला लागणारचे व कर्णागचे कोणोहि आनघने स्वागतच करील.

ॐ ॐ ॐ

वेडुत जीवनात घरच्या कर्त्या पुरुषाला मृत्यु झाला म्हणजे त्या वर्षी पीन मनमुराद येते असा समज आहे. या वर्षी बऱ्याच कपार्यांचे पीन आणि भाव तेथील लोकांच्या अपेक्षेबाहेर चढत्या पायराच्या आला होता. गडकरीमात्र हे ‘जलवत मडळी’च्या पुढुनार्ताळ गुरेगुरे करत पुरुष होते. त्यामुळे त्यांच्या हातीमुळे या मनमुराद आलेल्या पिनाचा व भावाचा पायदा ‘जलवत मडळी’ तमाच चढत्या धेणीने मिळाला एका उमगातीच्या मुशमात कपरीने दहा हजारचे कर्ज फेडले.

‘जलवत मगीन मडळी’ने सायकागच्या कर्जफडीदरमर लोकिनाची जमाहि या मुशमात तशीच केली. ‘भावाधन’च्या यशस्वी प्रयोगामुळे मध्यमवर्गीय मुनिशिताना कपरीनहून आपुलकी वाढू लागली. आम्ही लतिनेच्या कामामाठी फोट घेऊ शकला नव्हता त्या काट एका भगिनीने स्वगुरीने कपरीला देणगी म्हणून ग्हाल घेला. त्या भगिनीवर त्या नाटकाच्या प्रयोगाचा इतका परिणाम झाला की त फोराच वगुण्य त्याच्या रसिक मनाला गचले. तशीही त्या जो गरम ओव्हफोट बापरीत तो लतिनेने तिसऱ्या अनात बापरण्यामाठी त्यांना धाटून दिली त्या रसिक भगिनी आजच्या शिभागतज— विनोपत शिशुशिशुगतज—श्री ताराबाई मोडक या होत

फोगळ पण गुणग्राहक असा पुण्यामुर्देच्या प्रेमाचा लैबिक व अनुभवि. तेव्हा एका नाकाने वगट्याता पेसा व लांकिनाची जोड करून दिली त्याचे प्रयोग पुण्या मुर्देच्या प्रेमाकाना दाखवावे या ईश्वर आरगाबादून हेदनादला (दधिग) मुशम दरमिया असताहि पाच प्रयोग पुण्यास व आठ दहा प्रयोग मुर्देस करण्याच्या हेतूने सर्व सामान व इतर मडळी हेदनादेस रवाना करून निगडक मडळीसह आम्ही पुण्यास पाच प्रयोगाकरता आला. पुण्याच्या पहिल्या जमदानील प्रेमाच्या रसिकतेचा धडा अत्राप तितकी विसरला गी नव्हती. पहिले मशयुद्ध जरा होऊन गेले होत तरी द्वाली वर्लीच्या गजारागुण्याचा पुस्तुग अत्राप तितका झाला नव्हता. असे असुनहि ‘भावा वयन’च्या प्रयोगाचे अपेक्षेप्रमाण स्वागत झाले नाही. ‘प्रेमसत्यास’च्या व ‘पुण्यप्रभाव’च्या पहिल्या प्रयोगाच रसिकानी केलेल स्वागत मी अनुभविले होते. मास्तगचा मृत्यु हे अभिरुचाची पोळी निर्माण होण्याच कारण होऊ शकेल काय? असा ओशरता

चिन्तार माझ्या मनात वाटून गेली असोय जाणवेली त्या दिवसा काडीमासचा टाकाउ दगला. मोठे दुःख आले. मुसंड्या खेळाच्या उन्वयाचा मीनि पाहता उभी राहिली काही क्षणें तर नाट्यरुचे वार घेतले होणे जाहिरात झाली होती. मुसंड्या जणे भाग होतें. फक्त त्यात इतकच समाधान हात फी दोनतीन वेगत्या सामान व चाळीस मडळी अगोदरच ईशारात येणे पात्रमिणी होना त्यामुळे त्याप्रीत्यर्थ होणाऱ्या रत्नाच्या नचतीच्या सनाधानत होता. मुसंड्या इतिहास-रविमहात्म्या सगळ्या वाराच धिएर मिळणे शक्यच नव्हत म्हणून एक महिन्यासगता 'नागीनाग धिएर'चे आचार घेतले होते.

'वीरविडन', 'भक्त धुर' व 'भारतधन' अशी तीन नवी नाट्ये होता यापैकी एक नाटक तर लागू पवेल या आगेर मुसंड्या आला 'वीरविडन' व 'भक्त धुर'चे प्रयोग लागू झाले. निघेत 'वीरविडन'चा कल्याच नाव व त्याच्या होणारा पारगमनारा प्रयोग यामुळे पादप्रेमा समाजात लागू झाल्या झाल्या पण ज्या ईश्यात हा मुसंड्या टाकिला होता, ज्या प्रातीच्या आगेर एवढी धानपठ धरली होती, तिच्या यत्ने ईश्या अशी रानी वाटेना. दोनतीन समजात म्हणून मगही अमलेल 'भारतधन' जाहीर व्हे आचारप्रमाण त्यावेळी प्रसिद्धीची साधनेहि पसोय नव्हती जमतेम पाचव्या इश्या ईश्यात, मिनीच्या दान शिळाच्या शमर-सवादा जाहिराती, एक दान मराठी दैनिकात जाहिरात 'पानाची नावे जाहीर करण हू कमीपणाच, एकर जाहिरात ही त्याच्या भक्तीमाठी असते' असा प्रथमानुष्ठान आमचाहि समज कित्या आम्ही न कल्यामुळे प्रथमाचा समज आम्ही समजून हाता पाह्या घेऊन तर नावच वाढायला नसा मर्यादित जाहिरात करण हू त्या वळी प्रतिष्ठेच, माडेपणाच्या राजधानीच लक्षण मानण्यात येई. दिनांक ७ जुलैचा मसंड्या पडिली प्रयोग जाहीर झाला आणि तद्दारे २० तिनीगावनी सुरू झाली

ॐ ॐ ॐ

मास्त्याच्या अनुपस्थितीमुळे मला धीर मुल्यासारखे हाई १०१० मध्ये 'विलेस' मडळी 'त आम्ही एकर असल्यापासून वेळी-वेळी आम्ही जोशत असून पण नाट्याच्या वेळीहि मी भूमिकासाठी रंगून काम करीत असला तरी रंगभूमीच्या एका कापण्यात मास रंगभूमीवरच काम झाल्यावर आम्ही दोघ जोशत असु शकणार सुजुमणार पण दिवस म्हणजे, "इतर वेळी तुम्ही जालत असताच पण नाट्याच्या वेळीहि तुम्ही जोशत असता अग्रे तुमचे बाल्य तर कोणत्या निषायाच चालत?" खराखर शक्यता व्यंगशारा पचकोशीत शुभत राहिले नसत तर त्यानाहि या चांग्याची गोडी वाटली असती आणि तेहि आमच्यासारखे ताखन् ताग चोल्यात सहभागी झाले असते. आता मला चिन्तार तरी मग सांगता यणार नाही आम्ही काय जालत हाता, पण ये मास्तर जालत त माय अस आमका नि गाढ असे फी त्यात कगळा कधीच येऊ नये

पुण्यातील 'पुण्यप्रमाण'च्या पहिल्या प्रयोगाची गोष्ट मी नेहमीप्रमाण रंगून

तयार झाले पण पाहतां तो मास्तर कोठेच दिसेनात. मग वाटले, पहिल्या प्रयोगाच्या निमित्ताने निमंत्रित मित्रमंडळीचे स्वागत करण्यात ते गुनले असतील. रंगभूमीवरून पहिल्या दरवाजावर दृष्टि टाकली पण मास्तर दिसेनात, सगळ्यांनी निमंत्रित समोर उभेलेले दिसत होते. प्रवेश करून मी आत आल्यावर गाईर दगड्याच्या शस्त्रसत्राच्याकडे मनुष्य पाठवून मी निचारणा केली, “मास्तर काठ आहेत?” तबान शस्त्रसत्राचाहि समई ते नेहमी प्रमाणे आत असतील, त्यांनी ‘चौकशी करता’ म्हणून मला परत निरोप दिला. मोठा होणारा निना झालेला माणूस हा आपल्या वडीलघाण्या कुटुंबीयप्रमाणे गावालाहि लहानच असतो विनवर्षात रंगभांगाला शस्त्रेरीच गोष्ट ही. मागासच तर हे हुमरेच—सगीत पहिलेच—नवीन नाटक पुण्याच्या प्रेक्षकांच्या त निरुपत पसतीस उतरत याची त्यानाहि धागधुग घातत होती. तेहि एक प्रकारे काळजात होते. प्रेक्षकांच्या मताचा ते कानोसा घेत माडीच्या दुसऱ्या तिसऱ्या मजल्याच्या प्रेक्षकांत सर्वांची दृष्टि घुमवून मिसळत होते।

शस्त्रसत्राकडून शोधार्थ गेलेल्या मागसान त्यांना गाढले आणि शस्त्रसत्र व मी चौकशी करीत आहान म्हणून सांगितले त्यांनी एका हंडेरिल्या पाठीवरच मला देण्याकरता त्यांच्याचपत्रक एक चिठी दिनी. पहिला अर पडल्यावर त्या मागसान ती चिठी आणून माझ्या हाती निनी त्यात एतदच लिहिले हात, “नाटक उत्तम चालले आहे. असेच चालू या. दुसऱ्या अकानंतर तुम्हाला भेटता” प्रेक्षकांनी ‘पुण्यप्रभाव’च्या गेलेल्या अपूर्व स्वागताने भासवलेले मास्तर दुसऱ्या अकानंतर आत आले. त्या वेळी त्याच्या ठिकाणी मैत्राने मित्राच्या उन्माद नवडता, पण उन्माहाचा उन्माळ होता एवढ्यात शस्त्रसत्राहि आत आले त्यानाहि भरल्या अंत करणाने मास्तराच अभिनदन करू. मोठमोठे साहित्यिक, पुढारा, फर्ग्युसनचे त्याचे गुंजन बाहेर त्याच्या अभिनदनार्थ त्याची वाट पाहत होते. त्याच्याच आग्रहावरून शस्त्रसत्र त्यांना गाढेर घेऊन गेले. आपल्या आग्रहातून तबान नाट्यकाराला पाहण्यासाठी—जणू त्याच्या स्वागतमाठी—सगळे तीन मजल्याचे प्रेक्षक उठून उभे गेले. टाक्याच्या कडकडाटाने वातावरण हुमहुमून गेले.

△ △ △

अकोल्याच्या पहिल्या प्रयोगासाठी त्याच मोठे छायाचित्र तयार करवून घेतले होत. ते गाढेर लावून त्याला हार घातूनच मी रंगानवाला उभेला. रंगून तयार झाल्यावर आत मास्तर नारीत ही राच एखाद्या मित्राळीसारखी मनात सुरसुरत होती. दर्शनी पडदा उघडला, नमन झाले आणि मी प्रवेश करून ‘माझे नाव घनश्याम’ एवढे वाक्य बोलले, आणि समोर लावलेल्या मास्तराच्या छायाचित्राकडे डोळे बळले आणि जे भडभडून जाले त रागता येत नारी धुडिवाळाची त्यावर तीनचार नाकवे होता म्हणून मी तेवढ्यात प्रेक्षकांच्या लक्षात येऊ नये म्हणून स्वतःला सावरण्याचा प्रयत्न केला.

मुमईच्या प्रयोगातहि अकोल्याच्या मुंबातीच्या प्रयोगाची त्या फुललेल्या प्रेक्षकांहात पुनरावृत्ति झाली. मास्तराच तसेच छायाचित्र गाढेर हार घातून ठेवले होत मास्तराच्या

या छात्राचिनापाठनच नाट्यसाराचे छात्राचिना द्वार घाइन प्रेक्षागृहात ठेवण्याची प्रथा मुरू झाली. मुंबईच्या प्रेक्षागृहाच्या स्वागतार्थ वर्णन काय करों? 'भावप्रधान'चे स्वागत मुंबईमगनी असे केले की सरळ वाट मिळणे मधमर्नीय नगल्यामुळे शनिवारी दुपारी प्रयोग लग्न तरादि ऑफिंग आणोणून वीट टोनच्या सुभागग प्रेक्षागृहांत शिरण्यासाठी धुमड उद्योगाची. मुम्यप्रमाणे मागत्याच्या समाना त्यावेळचा माणूस मगत्रल नव्हता. मुंबईच्या प्रेक्षकांनी 'भावप्रधान' नाट्याचे जे कोटहीतुक केले त्यामुळे धाडस वेळ्याचे पाग फिटले. आटगा अर्धनर्त सात गेळाना जगत्रनळ मोटोसात हजार रुपये उत्पन्न झाले.

या उत्पन्नात एका पैचाहि सरसारा कर तेव्हा नव्हता. तिकिटाचे दरहि आठ आठनापाठून तीन रुपपारपंत होते. आणि सोन्याचा मात्र त्यावेळीं बीग रुपये ताळ्याच्या आगपाग होता. म्हणजे या मानाने त्या साडेगात्र हजारच मूल्यमापन करायचाच. नाट्य गृहाचे भांडे प्रत्येक गेळाला सव सामानानाह साठ रुपये होत. राणीची स्वग्रांहे इतकी हांजी की जेजगच्या सानागडीचे मदिना सतराअठग रुपयेच उत्तम जेजगाला मागशी पडत. जाहिरातीला आठपड्याचा जेमतेम साठ रुपये स्वर्च येई. प्रयोगापुरतीच मागले बरोबर अनल्यामुळे पधरागेळा मळी एका खात्री मित्राच्या जगतच (ते बाहेरगावा गले असल्यामुळे) राहत. मान्दराच्या या नाट्याने 'नटन' मडळीचे पाग पोगल्या नाट्यात फेडले हे वाचन्याच्या ल्यात याने म्हणून हा जगागर्च मुदम दिग आहे.

असे उत्पन्न होत असल्यावर त्या मुक्कानाचा मोट मुग्ल नाही तरच नवल! पण थिएटर मिळाले पाहिजे. ज्या गुजराथी मडळीचे पोम्भाडेकरा म्हणून 'नागीवाग नाटक गृह' त सेठ करीत होता त्यानी हुमन्या महिन्याला थिएटर घायचाच नामागले. त्याच्या उत्पन्नावर परिणाम होतो अगा त्याचा गमज शाल याच वेळीं 'गधवे मडळी' पुण्यास प्रयोग करत होती, तेथ त्याना उत्पन्न लागले हात होते. 'गधवे मडळी' ने एरिफिन्सन थिएटर ऑगस्पानून घेतले होते त्याना तात्यासाहेबांनी आमच्याकरिता पुण्यास एक मदिना मुकाम वाटवून मुंबईचे थिएटर आगृहात देण्याची विनती केली व ती त्यानी उत्राग मनान मान्य केली.

झाले. आमचा एर महिना मुकाम वाटव पण दुसरा अडचण उभी राहिली, ती स्टेंजच्या सीनसीनरीचा. आमचे सगळे सामान तर हेदरागद येथे होत. तेथून आगवून परत नेणे हे सचाचे व लागच होत. मग काय करायचाच? सब नाट्याना उपयोगी पवेल असे सामान कोटले मिळनायचाच? त्या घेळपावेता मुंबईम नाट्याचे सामान किना कपडे भाड्याने देण्याचा घडा अस्तित्वात आला नव्हता. रंग गोधाअती असे समजले की जेजगार्थी मले सुसविता न आल्यामुळे 'माधवाभमा'कडे एका मडळीचे स्टेंजचे सर्व सामान आहे. आगरी मडळीहि त्या वेळीं 'माधवाभमा' तेच जेजगशाला होती. त्या सामानाबद्दल चांन्शी करता ते म्हणाले, "आम्ही आपण होऊन तुम्हास आमच्याकडे सामान आहे म्हणून मुचविले असते. आमच्याकडे तसे एका मडळीचे सर्व सामान

आहे पण ते ठेवायला आमच्याकडे मोठे गोंदाम नमल्यामुळे शहरच्या बाजूला पायसात मिजत पडले आहे. तुम्हाला चालत असेल तर पाहो. ” आम्ही नटलेलेच होतो. आम्हाला हुद्दा, शाली, पटदे याचे जागी आड करावयाला काहीतरी पाहिजे होते. आम्ही तें सामान पाहून त्यातीलच सामान निवडून काही थोडी डागडुजी करून नाटक उभे करायचे ठरविले. स्टेजवरील कोच-बुर्खासारखे माडगावळीचे सामान तेवढे चांगले शोभिले दिसले असे भाड्याने आणले आणि त्याच सामानाने नाट्यप्रयोग सुरू केले.

सद्दीचा म्हणजेच नाटकाच्या प्रयोगाचा जोर असला म्हणजे असल्या गोष्टींकडे कुणी दुर्लभमुद्रा पाहत नाही. त्या मुकामात एकहि प्रेक्षक किंवा टीकाकार असा भेटला नाही की असले सामान दाखवून तुम्ही लोकांची परावृत्त का करता असे त्याने विचारले ! हा सर्व 'भावप्रधन'च्या प्रयोगाच्या सद्दीचा जोर होता. नाटकातील संवाद, संगीत, नाट्य व अभिनय ही त्रैतिका मनाचा अशी पक्क घेत की त्रैतिका पात्राच्या आज्ञागुला वर आहे याचा विचार करायला पुरसतच मिळत नसे. याच करामतीवर नटश्रेष्ठ गणपतराव जोशी असे म्हणत असल्याचा एक प्रवाद ऐक्यात आहे की, 'मी तुमच्या अलगावच्या पट्ट्याने नाटक करीन.'

याच मुनईच्या मुकामात 'भावप्रधन' मधील माझ्या 'धनश्यामा'च्या भूमिकेने मंडळीच्या एका जिज्ञासूच्या स्नेहाचे आणि माझे राख निर्याचे हुंगले. 'नल्यत मंडळी'च्या प्रारंभा श्री. ता.रा.रा.देन पराजपे यांनी त्या काही निराकट्टन भाटवलाची जमबाजमव केलेली होती त्यात श्री. दीनानाथ (दाविज) गदराम दाटेकर नात्राचे प्रेक्षक फर्गनातीत एक गृहस्थ होते. या दाविज दाटेकराच्याच घोरिवलीच्या सगल्यात 'नल्यत मंडळी'ची स्थापना शाली. हे गृहस्थ स्वभावेन अतिशय सख्त, एकमात्र असे होते. मुनईकर मागलाचा ते एका आदर्श नमुना होते. मोठे भाविज वारकरा पथाचे असल्यामुळे दगरी आगदीला ते पदस्पर्श ज्ञात. 'भावप्रधन'चे पहिले दोन प्रयोग शास्त्राने तुमच्या दिवशी त्यांनी मान्तर दीनानाथ आणि कोल्हापुरे यांना मुद्दाम आयल्या परी तैमाचे निमंत्रण दिले जेवतांना ते अगदी अस्वस्थ होते असे दीनानाथ सांगत. जेवण शास्त्राने ज्ञात महात्माच्या निमंत्रणाची प्रत्यापना कल्याणाग्न करून ते त्या उभयानांदि फळवडून म्हणाले, "वाटेले ते करा, पण आधी त्या कोल्हापुराक दूर करा, नाट्यात वागता त्याच तो तुमच्याशी व्यवहारवि चांगल्याचून राहणार नाही. तो सगळी कर्मा पक्षात गरीब. पार भरसर माणूस आहे. आमच्या नोटेशनाने त्यांना पक्षात तो पक्षापक्षाचे नाही. तर पण त्यांनाही मी रागून पाहणार आहे. या हुद्दा माग्यात जिंकत लवकर दूर करा जितके तुमचे चांगले दिवस राहणार येता." ते उभयानां त्यांना उत्तर देण्याच्या धनवर्दीन पडले नाहीत. मात्र ते त्यांना स्पष्ट शिष्ट आहे की 'भावप्रधन' नाटक पाहिल्याचा तो सगळा परिणाम आहे. हे गृहस्थ पंडित तीनचार वर्षे मंडळीत येत जात, शहरात जाऊन दिवस मुकामागहि असत, पण मादगादी

एका अगारान कर्षा येथे नसत त अमतांना घेऊन न आणारा हाग आणि त्याची त्याच दिवशीच्या नाटकात भूमिका असणे म्हणून पुढा त्याचा माझ्याविषयीचा गग उफाळून येई ते म्हणत, "हा कोल्हटकर मागस मागार आहे हो, मागस मागार आहे, उद्या या मागसाला 'गडफाट' किंवा 'न्यूमानिया' हाग तर काय करावयाचे? आजच्या निवस या मागसाग रच निळी तर काय हाडल?" या चेळी त्या आणारा मागसान त्याची समजूत घातणे तरा ती लाना परत नस घनगमा च्या भूमिकेन अगा निस्पर्धती मागसाची मन माझ्यावरचा कायमची कायत रली

याच मध्यामात उत्पन्ननीय व आत्म अविम्वरणाय अशी घटनेची घटना म्हणून लासमान्यासारखा राष्ट्रपुण्याचा मृत्यु पुढे मरिच्यातय लोकमान्याच्या वादिवसानामत या मन्मकर वगैरे मन्नीना एका सत्यच्या मन्नीकृता येरमान्याच्याच अध्यतलाग 'वीरावचन' चा खळ घनग हाता, त्या येळाय न उपास्थत राहणार होते पण त्याच दिवशी त्याची प्रवृत्ति विचरणी प्रयोगामन्तराच्या समारभाग त येऊ दनणार नव्हते म्हणून वसईचे विनहार मगठ याना त्याच्या प्रतिअवेग साजेगी खुर्चीवर जमनेगी मूर्ति तयार रणे होती, जी ते आपल्या चित्राच्या प्रग्गनात रगनीत असत, ती आणून समारभाच्या वेळी राहेर ठरणी धनमन्त्र प्रगना लोकमान्याचा उपरिधनीचा भासहि हाग समारभ उरकण्यत आला पण या निर्या मुह झालेच्या दुसऱ्यात त्याचा अत झाला त्याच्या चित्राच्या सरधगासाठी मुनर्तीउ घन्यतरा अहमहमिऊन प्रयग करान हात यान्तामक या राष्ट्रपुण्याची प्राणयेत गुदगार दुपारीच धीग झाली होती त्या येनीला तेन्वी वरून पुढा तजनी ठरण्याची दास धनतराच्या औपरीत तरी कुडून येणार? २१ जुलै इतिहासाचा दिवस 'मायमधन' चा आठवा प्रयोग होता तो मुग्वारीच्या वळी या राष्ट्रपुण्याच्या प्रवृत्तीच्या विनचनत सर्वच होते पण याच वेळी धामच्यापुढ सांगण्यासाठी आगखी एक कीड पन् होत दुमन्या इदरीं रागवार १ आगस दुसरा एर महापुण देगाच्या सानन्यप्रातीसाठी एका महान् यगाल मुखात कण्णर होता आम्हा म्मासायसापुढ अमा प्रन उभा राहला होता की, रगिनास्चा प्रयोग ध ठेविग तर तुम्ही अराजकाग मन्त करिता म्हणून सखास्वा राप व्हायन्ता, न ठावला तर नततत्वा गग ओटून घ्यायच्या त्या वळच्या अधिकाऱ्यात बाही कलाप्रमी पणपती अधिनारा असतय त्याच्याइरोन रचा वरून अर टरले की आपण हाऊन प्रयोग न आह अर म्हणाय्याच नाही पण विगेय सक्ति दिवा सरकारी चौसडी हातीच तर त्याना सागायन्ता तुम्ही मरभग द्या, आम्ही खेळ करायास तयार आहान स्वतनरणे खळ रण्य्यात घोस वाप्तो मायमधन' या प्रयोग चान झाला १००० रुपये पणत्याच्या प्रेयसनीं प्रे गाण्ड रच दूरा जागन मरून गल हात सात्तागच्या मुनाराग निमरा अक सपग गारा घानल्यापायुतच 'खेळ न कग' अगा प्रगाचे फोन येन होते पण नाक वळेनर म्मज रीच्या आन सपावे म्हणून

धिअन्वाले अशा प्रसारची निश्ट लावीत, त्यापैकीच नेहमींचेच ते फोन असतील असा व्यवस्थापक मंडळीचा समज. चवथा अंक सुरू झाला. 'लतिका मालती'चा प्रवेश होऊन 'मालती' आत आली आणि मी 'वनस्पाम' म्हणून प्रवेश करून एकदोन वाक्ये बोललो असेन, एवढ्यात आत गडगड सुरू झाली. इतकी आत गडगड झाली की, मी मागीर वाक्ये बोलत असता थांबला. एखादे अर्धे मिनिट झाले असेच, ताच्यासाठी उद्गम्या ताडवारी घेऊन ती अनपेक्षित वार्ता मला सांगू लागले. त्याचा आग्रहहि रुढ झाला होता. मी स्टेशनवरूनच दर्शनी पडदा टाकायचाम सांगितले. सरदारगृहानून स्वयंसेवक राष्ट्रपुरुषाच्या झेपट्याच्या निश्वासाची त्रातमी घेऊन आले होते. ती मंडळीच हा प्रेक्षणेता फोन करून दमली होती म्हणून डॉक्टर मडकमकगर्नी शेवटी स्वयंसेवक पाठविले.

चारदोन मिनिटात आम्ही आपसात चर्चा करून गेळ उठ करण्याचा निर्णय घेतला व माझे मित्र श्री. भालचंद्र घडपळे यांनी ती दुसऱ्या वार्ता प्रेक्षकांना निवेदन केली. 'यापुढे रोळ उठवेल असेन ज्यांना पैसे परत पाहिजे असतील त्यांना ते परत मिळतील' म्हणून सांगितले. निविडगिरी वरणास माणूस तिथिटे परत घेण्यासाठी निविड ऑफिस उघडून असला. आश्चर्याची गाष्ट म्हणजे एकांति तिथि परत केले नाही पण हजार मागसाचा गमाज नायकगृहानून जाहेर पडताना टाचणी पडली अमती तर ऐवू आली अमती, जणू पायाचा मुडा आग्रह होऊ नये म्हणून डातपणे पाच मिनिटातच जाहेर पडला. अगदी वान लावून ऐकणारास फक्त दुसऱ्याचे निश्वास व उसासे एवढेच ऐवू आले असेते. जन्ममिड स्वराग्याच्या दृष्टासाठी दगदत दगदत त्या राष्ट्रपुरुषाने आपले जीव दानहि केले. हे जीव दानाचे उत्क उगम्या महापुरुषाच्या हाता पडले आणि त्यामुळे त्याने प्राग्म केलेल्या चळवळीला जणू जीनदान मिळाले. त्या राष्ट्रपुरुषाच्या अखेरच्या श्वासाना स्वातंत्र्याप्रीत्यर्थ होणाऱ्या चळवळीतच जणू प्रवेश मला. ती राष्ट्रीय चळवळ खरी होऊन देशद्रोपी झाली त्या राष्ट्रपुरुषाचा तो दौडत्या निश्वास म्हणजेच नव्या चळवळीचा प्राग—त्या चळवळीची चेतना त्या राष्ट्रपुरुषाच्या देशप्रियतेने तो समुद्रकाट, ती चौपाटी—महासागरीयाने नवे तर अखिर भारताला नीध-रूप झाली गगायमुनेचा भगम होऊन तो भागीरथीचा लढा सोसाय पाव धावत करात सागरास शमर मुगना मिळाला. मर्याद प्रयत्नाचे सार्ये झाले. अनेक दानदानी भारताच नाव सार्ये झाले, उज्ज्वल झाले.

या राष्ट्रपिताच्या शास्त्रोक्त औपदेहिक विधीच्या सांगतेपूर्वीच 'उत्तर मंडळी'ने 'भारतधन' नाटकाच्या एका प्रयोगास कोठलाहि स्वर्चेच न घेता येणारे उत्पन्न हाणाऱ्या स्मारकागिता देण्यास जाहीर मले 'सदेशास'च्या सूचनेवरूनच हा प्रयोग कगऱ्याचे ठरविले हात. स्मारकाची कागर्नीच योजना त्यानेळपावेता तरा आग्रह्यात आली नव्हती. 'भारतधन' नाटक म्हणजे दर्शनी हुडीच त्यानेळी समजली जात असे. या नाटकाचा प्रयोग मुदाम मोठ नायक म्हणून अंगोड्या विडिंग्या नायकगृहात

करण्यात आला. नाटकाचे उत्पन्न जवळजवळ पाच हजार रुपये व काशिनाथपंत येरलेकर नावाचे तात्यासाहेब पराजपे यांचे एक स्नेही होते त्यांनी त्या प्रयोगानिमित्त पाच हजार रुपये देणगी म्हणून जाहीर केले. असे दहा हजार रुपये लोभमान्याच्या पुढे होणाऱ्या स्मारकाच्या देण्याचा पहिला मान 'रत्नत मटळी'ने मिळविला. ती रक्कम त्या वेळी गजपारगात असलेले थिऑडॉसिअस जमनादास द्वारकादास यांच्या स्वाधीन करण्यात आली. त्यांनाहि ती पुढे 'नॅशनल मेडिकल कॉलेज' म्हणून जी नवी संस्था स्थापन करण्यात आली गेली दिली.

या सुर्वर्तीत सुवर्मान 'रत्नत मटळी'कडून नाट्यसंसागात दोन उद्देसनीय गोष्टी झाल्या. नाट्यगटाच्या अटचणीमुळे सनियारी रुपारच्या प्रयोगाची प्रथा रुढ झाली, व दुसरी गोष्ट, पहिल्या वर्गाच्या म्हणून नाट्य मटळ्या समजल्या गत ('निलेंस्वर' व त्याच्या संप्रदाया) त्याच्या पहिल्या ओळीच्या सुर्वीच्या दर तीन रुपये असे री पाच रुपये करण्यात आला. पुढे सर्व प्रमुख मटळ्यांना हा पाच रुपये दरच पहिल्या वर्गाचा दर म्हणून स्वीकारला. 'भावनधना'च्या प्रमारी प्रयोगाने हे झालेले उदल पुढे प्रेक्षकांच्या अगवळणी पडले. या दराच्या वाढीमुळे 'ज्याच्या भानाला नघन नाही ते भाननघन' अशी काहा प्रेक्षकांनी कुचेष्टाहि केली.

ॐ ॐ ॐ

आता 'पुण्यप्रभास'चे माझ्या मत जे वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयोग झाले त्यापैकी काही वचन प्रयोगाची मी माहिती देणार आहे

"चित्तामण, तू नाटकाचा पेशा पत्करलास त्या वेळी मला पार दुःख झाले. मला वाटलं, अच्युतने आपल्या आयुष्याचे मानरे करून घेतलच (त्या वेळी 'सदेसावर' म्हणून अच्युतरास याचा मन्सगूत सनंतोगुप्ती गेल्याला झाला होता, पण या नेमस्त वृद्ध पुढ्याला तो मान्य नव्हता.) पण त्याच्या नाडी लागलेल्या तुम्हा मुलांचेहि तो हित न पाहता तुम्हाला निवडून वाईट मागाला लागतो आहे पण तुझ कालच वृथानतच काम पाहून मग अनिश्चय आनंद झाला आणि कोटल्याहि क्षेत्रात गला तरा कोट्यकर हा कोट्यकरच अमता हें तू सिद्ध पेलस. तुझ हा काम पाहण्याला तुम्ही आई असानयाला पाहिजे होती." माझे चुन्ते रा. व कामनरास (नाना) यांनी १९१७ साली उमरावतीच्या मुक्कामी 'निलेंस्वर मटळी'चा 'पुण्यप्रभास'चा प्रयोग पाहून हे उद्गार काढले त्यांनी मला पोवाडी घेऊन गहिवरून बरील प्रशस्तिपत्र दिले. मग धन्यता वाटली. लहानपणापासून नानाची एवढी जय, एवढा वन्दना. नमस्कारासाठी मी बाबला असता त्यांनी मला उठवून पोवाडी घेताना मी अग चोरून उभा होता. त्याच्या डोळ्यातील आनंदाभुर्ती त्याच्या बद्दल्या भीतीच्या गाठी भिन्न सैल झाल्या. पित्याच्या निन्दाव्याने मी मिठी मारली.

जवळ जवळ सात आठ वर्षे 'रत्नत मटळी'च्या भाग्याची सुहृत्तेमद प्रत्येक गांधी 'पुण्यप्रभास'च्या पहिल्या प्रयोगाने रोवणी जाण्याची.

वाई ग्रंथ सप्रहास्याच्या मन्त्रीसाठी तेथील मन्त्रींनी 'प्रलयत संगीत मडळी'चा 'पुण्यप्रभाव' नाटकाचा प्रयास लासमान्याच्या अध्यक्षतेखाली १७ सप्टेंबर १९१८ ला मुंबई मुद्यामी घेवया हाता १८ सप्टेंबरला लासमान्य निगयतेच्या प्रणामासाठी जेरीत पाय ठेवणार होते त्यांना निरोप देण्याचे मंगळ कायक्रम चालू होते गरीं त्हा साडे त्हा झाले, नाटकाचे गान अक सप्त आले, तरा लोकमान्य नाटकगण्डे वळू शकू नव्हते त्याच्यामोर जाणारा गणाखाद्य करदीसगा मन्त्री प्रथमपासून प्रयोगाला उपस्थित होती वादकर मन्त्रींना आपला स्वयसक्त मन्त्री लासमान्य सरदारगृहीत येताय त्यांना घडून येण्यासाठी तथ ठेविल्या होती तिसरा अक मुरु शाग एवढ्यात लोकमान्य आले वृणवन, भूपालचा प्रवस चालू हाता लासमान्य येताय त्याच्या हातात पुस्तक देण्यात आल त एकीकडे पुस्तक चाली हात, एकीकडे नाटक पाहत होते व हं चालू असताच गणराद्य करदीकर त्यांना नाटकाची गोष्ट सागत हात भूमिनासाठी रंगभूमीवर मी असल्यामुळे व मध्यतरा भूपालच पण मुरु झाल्यामुळे हं सब मग पाहता आ

दुसऱ्या दिवशी ते तदुस्थानचा निनारा साण्णार हाते, व त्रियसभगच्या सत्काराच्या कार्यक्रमामुळे त्यांना त्या गरीं त्रिश्रानीपी आरस्यवना होती, म्हणून वादकर मडळींना तीन प्रवेश झाल्याय लोकमान्याच्या अध्यक्षतेखालील समारभाया कायक्रम उग्वून घण्याच ठराव दिवसभराच्या थकायदीमुळे लोकमान्यांना थान्वयात भाग्य चालू त्यांनी प्रथम प्रयालयाचा जानाजना या हरीन करदी आरस्यकता आहे हं सांगितल तसच नाटक मन्त्रीया या प्रचाराच केवढ साधन आहे याचें थान्वयात निवेचन करून वादकर मडळींना हंमातची प्रतिमा असलेल एक मुणपणक मन्त्रींना देण्यासाठी त्याच्या हाता दिल होत त त्यांना माझ्या छातीवर लाविल मन्त्रीच्या बतीन आमार मानण्याच काम मीच करणार असल्यामुळे त्याच्या हातून छातीवर पण लावून घण्याचें माग्य मला लाभलें साधुणी तर माझी छाती पुगरीच पण ज्या ज्या वेळी या प्रमगाची आठरण येने, त्या त्या प्रमगा हाच अनुभव येतो

लोकमान्यांना नाटकासारख्या प्रमाणी साधनाचा लोकजागृतीकरिता करदी उपयुक्तता आहे हं माहीत होत तसच नाटक ही एक कण आहे, तिची वाढ झाली पाहिजे, यातल्या यात आपली मराठी नाट्यकण लासदिशणाय काय कम करीत आहे हं त्यांना गळूक होत, म्हणूनच यांनी पूर्वी 'रितारकर मन्त्री' कळकल्याय जाययाग सिद्ध झाली असता 'अमृतगार पत्रिक' सारख्या कर्तययाच्या प्रमग्य रेनिवाच मणक मोर्तीलाल घोष याच्यासारख्या कयोवृद्ध महासयाना आळगपनारोरसच स्वतःच प्रशस्तिपत्र जोर हात नाटकच काय पण बहुजनसमानात तमाशासुद्धा प्रचाराच अत्यंत प्रमाणी साधन आहे हं ने जाणून हाने म्हणूनच त्यांना हामरुळ वळळीच्या प्रसर्गा क हाचने पालना शिरळकर यांना सत्यशोधकानी तमाशाच्या द्वारे

लोकाग्रणीच्या केलेल्या कामगिरीचा उल्लेख करून त्याद्वारेहि प्रचारार्थ कार्य करवि अंग सुचविलें होतें. सर्वसंग्रही लोकाग्रणीचा आदर्श लोकांमार्फाच्या प्रत्येक गोष्टीत पाहावयाला मावडतो. त्यांनीं तमाशाची या नाटकाची कधीहि हेयाळगी केली नाहीं, उपेक्षा केली नाहीं.

‘पुण्यप्रभाव’ नाटकाची महाराष्ट्राचेर प्रेक्षकांवर होणारी प्रतिक्रिया विशेष मागण्यामागची आहे. हैद्राबाद निजामहद्दींत, तर म्हाबेहेर जवळ जवळ उच्च हिंदुस्थानांत, बटोदें बोय्दून चावून गुजराती राजधानीच, तमिळ इंदूर माळव्यात. येथील महाराष्ट्रीय प्रेक्षक जर आपल्या गेजान्याला मराठी नाटक दाखविण्यासाठी घेऊन आला तर ‘पुण्य-प्रभाव’चा प्रयोग दाखवितांना त्याला अभिमानानें सांगता येत असे, हें आमच्या खऱ्या महाराष्ट्रीय मस्कुतीचें चित्र. गुजराती भाई आपल्या धर्ममस्कीत नाटक दाखवितांना म्हणत असे, “जो एम छे. अमा आहे पानित्र्याचा प्रभाव.” नाटक हें देगाच्या मस्कुतीचें दर्शन घडविते असें म्हणतात. ते अशा गावी त्या काळी होणाऱ्या प्रयोगावरून प्रथमाला येई. त्यानंतर गेल्या दहावंधरा वर्षांत पुढारलेल्या मुबई-पुण्यासारख्या शहरां ‘पुण्यप्रभाव’ नाटकाची प्रेक्षकांची होणारी प्रतिक्रियाहि मी अनुभवली आहे. या शहरांतील मुशिक्षित म्हणून म्हणविणारा प्रेक्षक हें नाटक पाहून विचारतो, “पातित्रय, पातित्रय ही काय चीज आहे ? त्यासाठी एवढी आयापीड, एवढा आरडाओरडा करायला ?” नगरी जीवन प्रगत होत आहे याचें हें लक्षण असावें. बाहेरगांवचा प्रेक्षक मात्र अज्ञान आपल्या सुन्या कल्पनांना चिकटून बसलेला—निदान रंगभूमीवरच्या प्रयोगाचा तरी आनंद घेणारा आढळतो.

इंदूरचे नाट्यप्रेमी धीमंत उवादे तुफेजीगज डोळसर याच्या आभयपत्तादी ‘यशवंत मणीत मंडळी’ नावाची नाटक मंडळी स्थापन झाली. त्या मंडळींनी ‘पुण्यप्रभाव’च्या पहिल्या प्रयोगांत मुख्यत कामगारचे ठरविले. त्याचे देखावे पट्टीच्या पेंटरकडून रंगवून घेण्याचें काम यादू होतें. स्वतः महाराजांनी या मंडळीच्या उभारणीत इतक्या शरकाईने लक्ष घाललें होतें कीं, मीन सामान त्याग होई तेव्हां त्यावर ते एखादा स्वतः दडि दारुत. एवढा असोच एक महालाचा पट्टा तयार झालावर तो पाहण्यासाठी महाराजांना निमंत्रण केलें. पेंटरने आपल्या चित्रगाण्या बघल्याची कमाल केली होती. पडद्यावर एका भव्य हॉलचें चित्रण केले होतें. त्या हॉलमध्ये एक अनिष्टय मुंदर रंगीत गालिन्चा रंगविण होता. पाहणाराला वास्तवतेचा आभास वाटला म्हणून एक बाजूच्या त्या गालिन्चाच्या दोन्ही वळकटी पडलेली चिनारलेली होती. महाराज आले. त्यांनी तो पट्टा पाहिला. चित्रण फारच बहादुर झाले होतें. पण ती वळकटी—सुगुती—पाहताच ते म्हणाले, “हा कोण गादव राजा या महालात बासत होता, ज्याला गालिन्च्याला एवढ्याच्या वळकट्या पडलेल्या चालत असत ? अगोदर ती वळकटी पुसून टाक. पेंटरच्या या कलेच्या प्रदर्शनावेगेवरच त्या राजाच्या हीन अभिरुचोचें प्रदर्शन झाल्याचें.” नाट्यप्रयोग पुढे महाराजांनी पाहिला. ‘पुण्यप्रभाव’ नाटकात एव राजा आहे. ती रत्नानच भूमिका आहे. त्यामुळे नेहमी ती एखाद्या साधारण माणसालाच देण्यात येई. ही भूमिका कणाच्या माणसाच्या ठिकाणी

नाट्य येतांचेच असाऱ्याचे. त्या गजान पाहून महात्मान इतके चिडले, की ते आपल्या प्रतिपक्षी शत्रूला पाहूनहि इतके चिडले नसते. ते म्हणाले, “अगोदर या माणसाचे काम नसलं. त्या जागीं दुसरा कोणी चांगला माणूस ठेजा. गजे काय असे दखिनी असतात ? दुसरा माणूस मिळेलपर्यंत नाटक लावू नका. अहो, त्याला नीट उभे राहता येत नाही की त्याला नीट चालता येत नाही. असा कर्मदखिनी माणूस राजा होईल तरी कसा ?”

‘पुण्यप्रभात’ नाटकाच्या कथानकाप्रमाणे त्या नाटकाचे स्थळहि कात्पनिक आहे. मान या नाटकातील एका घटनेच्या उद्देशानाहून नाटकाकानें तो प्रवेश कोणत्या स्थळां लिहिला असाय़ा सचा ठावठिकाण लागतो. ‘पुण्यप्रभात’ नाटकातील दुसऱ्या अंकातील दुसरा प्रवेश मास्तगर्गा गोमातनातील पगजी मुक्कामी लिहिला असल्याचें त्यातील काही उद्देश्यावरून सांगता येत. या प्रवेशात द्राक्षामवाचा उद्देश आहे. हे पेय गोमातकाचे वैशिष्ट्य होय. तसेच “सागरनगमाच्या सीमारंपेजळ आपली नांवा डळमळते आहे—सागर नदीमुखाचे पाहिले चुनन घेत आहे—समुद्राच्या लाटेच्या ओढाची मुरड पडून आमची होडी तिच्या पोटी गडप होऊन जाय.” पगजीचा खाडी जेथे समुद्रात मिळतं तच्च वर बगन केलेले स्थळ होय.

ॐ ५ ॐ

‘भातप्रधान’ नाटकाचे कथानकहि कात्पनिकच. त्याहि नाटकाच्या स्थळाचा गडकरीमास्तरांनी कोटिच उद्देश केलेला नाही. कथानकाच्या धाटणीवरून बडणीवरून ते पुण्या-मुम्बईसारख्या शहरांचेच कथानक असावे. धुडिगजाचे घर मान उपनगगराच्या मुख्य शहराच्या लगतच्या टिमाणीं असावे. गरिब्या अकाच्या शेजरी धुडिराज ज्या स्टेशनवर गाडीची वाट पाहत असतो त लग्न स्टेशन असावे. तेथे विशेष बर्दळ नाही. धनेश्वर मालनीया लय करण्याचा आपला निश्चय रत्तिवेल सांगतो, त्या वेळीं ही आनटाची मातमी कामना सागण्यामाटी रत्तिका घाईने निरते त्या वेळीं ती धनेश्वराला विचारते, ‘का राजा, गाडी जोडाग्राला साग ? काना हे केव्हा सागन असे झाले आहे मला.” दुसऱ्या अंकाच्या शेवटी धनय्याम धनेश्वराच्या घरातून लावविलेले त्याचे दस्तऐवज व इतर कागदपत्र स्मशानात पुरून ठेवतो, त स्मशान मुम्बई पुण्याचे नाही, तहि असेच आडनाजूच आहे. ‘भ्रमरान्यास’ व ‘एकच प्याल’ या नाटकातून पुण्यातील स्थळाचा उद्देशच असल्यामुळे त्या कथांच्या ठावठिकाणाचा शोध करण्याचे कारणच नाही. ‘राजमन्यास’ मज्येहि प्रवेश प्रवेशांभी स्थळाचा उद्देशच आहे.

‘भातप्रधान’ न दोन महिन्यांचा मुम्बईचा मुक्काम गाजवून सोडल्यावर पूर्वीच्या ठरलेल्या मुक्कामी म्हणजेच हैद्राबाद येथे आम्ही आमच्या त्रिहाडराजल्याला व सर्व सामानाला व मडळींना येऊन एकदाचे मिळाला. हैद्राबाद येथे येताना वाटेत सोलापूर येथे ‘भातप्रधान’चे दोन प्रयोग तुफान यदाचे गेले. हैद्राबादच्या मुक्काम चांगला झाला. मान ‘भातप्रधान’चे वाटले होते एवढे तेथे येथे पडले नाही. याच मुक्कामात मोगलाई पेशाचा

एक नमुना पाहण्यास मिळाय रात्र रविमर्माप्रमाणेच राजा दीनान्याळ म्हणून एक प्रसिद्ध भिन्नसार होऊन गेले त्याचा स्तुति आहेंद्रासद येथ होता, ता चालवण्यासाठी मुप्रसिद्ध त्वनसार व फोगेप्राकर देऊनकर यात घेतला होता 'भायभयना'च्या पुस्तका साठी फोगे पाहिले हाते ते येथच देऊनकर याच्याकडून काढून घ्यायचा ठराव नाटकाच्या फोगा गिराव रसगोदी कगरी लागत नारा आम्ही न्हा-नाडे'हाच्या सुमागम सव पात्रं कपड घोर वशभूता कम्बन तयार झाले न्हा-अकरा फोगे कायचे हात तेहा पात्ररहा तास म्हण लागतील म्हणून देऊनकराना त्या त्विरी स्टाओ इतर गिहाइसना रत्न ठेविला होता आम्ही फोगेसाठी तयार झाले एवढ्यात देऊनकराच एक मियामाड भागगई गिन्हाडक गिरेरच्या पारेकन्याला न जुमानता मागलाइ पदतीन, "इने वीन रात्र सकता है" अशा थापान आत शुभर् त्या फोगात लतिका धनेश्वर व घनदशम अशी तीनच पात्र हाता लतिका आदरसो घाटून स्थाप झेक्यारून घतलेय अशी दीनानाथाची वेशभूषा हाती त्या बळी दीनानाथाच वशह वीस वशाच हात त्या वशभूते त गिराव खून दिसत झाले, लवून त्या हज्जतना दीनानाथ याना पाहिले आग त्याना कमेच्यापयत मन्त्र गाणी अशा तिहाइतासमोर आम्ही फोगेला उभे राहणे गक्यच नन्त आम्ही आमचे मकअपच्या गालीकड चालने झाले

देऊनकराना त्या मौलाला घाटून लागायचा आपल्याकडून रात्र प्रयन कर पण ते गडे गात्र वड ठगे हे एक व दुसर याची जमजात सांगवानलि हा बळपानता ते एन्च हात, पण त्याच्या मागसर अमन्ले आगरी तीनचार टाळभैरव जमने त्याना अद्वाच जमानला दीनानाथाना खीच समजून त्याच्या शास्तीसाठी त्या स्टाडिआचा स्थायी कपडाच घेतले देऊनकराना पुढ काम करण अन्तर्य झाले त्याना आपल्या परीन प्रयत्न ने शर्मा निराग हाऊन "आजच्या दिवस गाह या पुहा अशा मसारचा तुम्हाग रात्र झाले नाहा अशी गारी शाली म्हणच दिवस ठरत हे उद्द आत कोणाचहि ऐकसार नारात " आम्ही कपड उतरून दुसऱ्या नाजूच्या गारान एकन्च मन्त्राग गात्र देऊनकराना त्या रत्न "तुम्ही ज्याला स्त्री समजता ता स्त्री नयन पुष्प आहे" अग सागताच तो म्हणाले "उमम क्या हज है हम वो भी मज दखरा " हैद्रासादग रेमिनेसी हरीतच आम्ही नाटकगृह उभारात अन्तरा अशा रत्नच्या तरुणाच्या जरीरला सारी नाटक मन्त्रीग ता मुगम सपयत एफ पात्रसर्चांनी म्हणने एक नार्क व पात्र शिपाइ हे स्वतःच्या रचनेने टेवाव लागत

हैद्रासाचा मुकाम आणून आम्ही त्रिजापुगम गाल या मकामात एक विदोष चमत्कार धर्तय या वैभरसाणी मुसलमानांनी रियासत पाहिलेल्या, पण आता त्या भग्न अन्तरीकाने समूड आणि पुण हाणेल्या नगरात 'भायभयन'च्या नकशा पार उतरवून टाकला एवढ्या गतनेच्या 'भायभयन'कड काणाडुडून पाहण्याग तयार नव्हता त्या भग्न अनदापात या आधुनिक मराठी साहित्यालागल्या भर पणारी अर्थाच जणू त्या नगरदेवतेची इच्छा

असांनी. जेमतेम आम्ही दोन प्रयोग लायले पण त्या वेळीं आम्हा सगलेल्या पात्रांची तोंडें फाळीं ठिफर पडलेलीं व इद्दामिदूचे चेहरे गोरेमोरे झालेले कोणालाहि पाहण्याला सापडले असते. या नाटकाचा म्हणा किंवा मडळीचा म्हणा, आज गळण्यासाठी आसपास स्मरित नाटकगृह मिळण्यासारखे नसल्यामुळे पंधरा दिवसाची सक्तीची सुट्टी घेतली. दुधापुपाची व भाजीपाल्याची येथे जशी विपुलता होती तशीच स्वस्ताई पण होती. त्यामुळे ही सक्तीची विश्रांति सर्वांच्याच अंगी लागली. या निश्चितीलाच एक सुंदर फोंम फुटला. विश्रांति अहुरित झाली. या सुग्रासीनतेच्याच पोटी 'एकच प्याल्या'ची आठवण आली आणि तो मिळविण्याच्या प्रयत्नासाठी भी मुडईकडे धावले.

यानंतरच्या पुढच्याच सोलापुरच्या मुकामात एक अत्रिस्मरणीय असे प्रशस्तिपत्र मला मिळाले. आमचा मुकाम मुरू होण्याच्या संधीसच 'ललितकलाभूषण'चा मुकाम संपत आला होता त्या मडळीचे एकमेव चाट्यन वेशवराव भोसले होते. त्याच्या गुणाव्यक्तेचे वर्णन करण्याचें हें स्पष्ट नव्हे. त्यांनी 'भारतधन'चा प्रयोग पाहिला आणि ते वेहद खूब झाले. त्यांनी सर्वांना, जिणेपत दानानाथ, दिनकर गाचे, फार कौतुक केले. माझ्याशी घोलण्यापूर्वी ते कडकडून मिठी मारून म्हणाले, "ज्ञानस, तुम्ही स्वतः एक गद्य नट असून एका संगीत कपनीचें नेतृत्व अशा कौशल्याने करीत आहात की, दोन वर्षांच्या अवधीत त्या मडळीला पहिल्या दळाचें यश मिळवून दिले आहेत. आज हाताच्या बोटावर मोजण्यासारखा नाटक मडळीत तुमच्या मडळीच्या नावाने एक मोठे घालावे लागत आहे. चार मागेले आणि ती सुद्धा गागरी, हाताशी धरून यशस्वी धन करणें ही लहान महान गोष्ट नाही. मी किंवा नारायणरावना (नायकावर) या दोन वर्षांत पचवीस हजारांची रक्कत केली नाही पण तुम्ही मात्र तेवढ्यात लोकांचे पचवीस हजारचें देणें देऊन मोठे घालालात तुमच्यासारख्या मागेत समोर अमरी म्हणजे धडा करायला इथ्या घेत." "

एका कर्तृवरान्, गुणी कलावताचे—पाऊणशें ऐशी मडळीचा गाडा घ्याव्यापणे च्यात्रिगान्या चाट्याचें—उद्गार होते हे मरोग्य, मला त्या दिवशी कृतकृत्य वाटले. मास्तिक या यशाने मारुताचा व रीगनाथ, कोल्हापुरे व दिनकर इत्यादि सहकाऱ्यांचा फार मोठा वाटा होता पुढीं आयुष्यात अनेक व्यक्तींनी व सम्यांना सुपणेपत्क व गौरवर प्रशस्तिपत्र मिळी पण मास्तरना 'गृह'च्या भूमिकासाठी व्यक्तित्व मग दिलेलें घडनाळ, लोकभाषा गव मडळीच्या मिएल सुपणेपत्क व फेडसरा भोमरासारखा अत्यंत गायसन व नाट्यनं दिलेली ती याज्ञसरी ही माझ्या नाट्यजीवनातील मग सदैव अभिमानाची व आनंदनश्याव चाट्याची भूषण होत नाट्यजीवनाचा प्रारंभ येत्यासाय अस्या सात आठ वर्षांत केलेली ही कमाई हाती

'भारतधन' पडून आतां नाट्यजीवनाच्या ओढ लागली होती 'मिलेन' मडळी'ची वार्षिक मोटरी तरा 'वर्षा मडळी'न आरंभ पहिल्या जाणपुर्या मुकाम नाट्यजीवनाचा हाता नारायण प्रेक्षाच्या स्मरणना सोडण्याची एक

अणुचूचादार पगणी होती. ती कुशाच्या पाटीत वेढा टाचली जाईल याचा नेम नसे. म्हणजे ती अगदीच असारण वापरली जाई असेही नाही. त्या अणुचूचादार पगणीला विनोदत गागास नट वचकून असे. गप्प नव्यावरि कधी कधी निचा आस्वाद मिळे, पण तो छचित्. गागास नट वेसुर शाला, उगांच अगस्त्य गाण्याचा विस्तार करू लागला, एखादा नट नकट चुकू लागला म्हणजे त्याला त्या पगणीचा नोचरपणा अनुभवावा लाग एखाद्या नवीन नटाला बुध्दिण्यासाठीहि हा प्रयोग होई या प्रयोगाचहि शास्त्रगुढ आचरण होई. आसार, ईसाग, उसार, गागाच्याकडून जसा कणूक लागला की, त्या त्या प्रयोगासाठी निरनिराळ्या छळ्याच्या टरलेल्या असत आणि त्याचा एवमुदी उच्चार होई. आसारसाठी 'पारंतीपते हरहर महादेव' अशी गर्जना उठे, तर ईसाग साठी 'सांतासात स्मरण जगद्वराम' अशी आगळी टरलेली होती, उकारासाठी 'पुडलीफरदा हारि मिळ' म्हणून गजर होई.

'एकच प्याला', 'भागधन' ही नाटके घेऊन आमचा मंडळी नागपूरला जाण्यापूर्वी नुनतीच 'यशरत मंडळी' तेथे प्रयोग करून गेली होती. ती मंडळी 'बलती बुनिया' नावाचे हिंदी नाटक करत असे. या नाटकातील विनाद दिदी उर्दू नाटकांना साजेसा होता. त्यामुळे नागपूरकर प्रेक्षकांच्या कुचेष्टेसोर उन्हाहाला ते एक आश्चर्यच होत. पण नाटयष्टात हे प्रयोग शाटे तेथे रंगभूमीच्या डाया-उजव्या हाताला दहागरा पुढावरच प्रेक्षकांचा माडीचा भाग येई.

हा वेळामेता कोणत्याच गानात नाटकाच्या प्रेक्षक्यात पुरुष व स्त्रिया एकत्र असत नसत. हस्तपनिर्देश नाटकाचे दर दिलेले असत त्यात 'कुलीन स्त्रिया ८ आणि' व 'वेदना १२ आणि किंवा रुखा' असे स्वतः दर असत. एका बाजूला स्त्रिया व एका बाजूला पुरुष असत. त्यामुळे या पुरुष प्रेक्षकाला या नाटक्यात कुचेष्टेच्या भीती कणावनाला भोकाद भेदान मिळे. त्या हिंदी नाटकातील विनोदी प्रवेशाची पर्वणी त्यांनी भोठ्या उत्साहाने खातरा केली होती. त्या नाटकातील विनोदी पात्रांची नावे होती 'तोना' आणि 'मेना'. त्या प्रवेशातील गाण्याच्या वेळी रंगभूमीवर फुलाचे हार, पात्राच्या पट्ट्या, सोडागॅटच्या नाटकातील गोळ्या, रोटे पैसे अशा अनेक वस्तूंचे अंदर करून एका प्रसार रंगपंचमीच साजरी केली जात असे.

नित्या शनिवारच्या 'एकच प्याला'च्या तळिचमाच्या मृत्यूच्या प्रवेशात आम्हालाहि या नव्या मेघाचा आस्वाद चाखावयाला मिळाला दिनाररात्र या प्रवेशात वेगळी भूमिका करीत. विनोदी नट्याची लेखप्रिया काय निचाराही ? प्रेक्षकाला आपल्यापैकीच तो एक वाटतो. त्यामुळे त्याच्या वेडेचारानाहि भरती येते. या प्रयोगाच्या वेळी प्रेक्षकानून एका अर्धे रंगभूमीवर आले. त्या लेखप्रिय विनोदी नटाने तानटोत "ह रोम्याला दिले तर चालेल. हा गुपक दक्षिणधर्मा आहे." असे म्हणून भरपूर विनोद निर्माण केला. आत आल्यावर हजेर्यावीरगावहल मंडळींनी त्याचे कौतुक केले, पण मला मार झाला

हा प्रसार जग क्षाला नाहा म्हणून वाईट वाटेलं. दिनकरवालाहि तशी सन्ना टिपली, “प्रेमनाच्या अशा कुचेष्टेला प्राप्तान्न देणें नरे नव्हे. आपण गडकन्यासारख्या नाट्यकाराची नाटके करता, ओगटून जाणाग विनाद त्यानीं लिहून ठेविला असता अशा चुचाळ्यानीं त्याच कमीपणा येतो.”

पुढच्याच शनिवारी ‘भारतवना’चा प्रथम प्रयोग झाला त्या दिवशीहि ‘इंद्र, त्रिदू, कामणा’च्या प्रवेशाच्या वेळी त्या ग्यालरीन हार आणि पानाच्या पत्र्या रंगभूमीवर आल्या. त्यादोघांनी रंगभूमीवर गलां व गोड शब्दात प्रश्नाना अंगे न करण्याची विनंती केली. एवढ्यात गॅलरीमून ‘असे करणारे आम्ही नव्हे’ म्हणून आवाज आला. मी पुन्हा विनंती केली की, “हू असुकानेंच नल आहे असे मला म्हणावयाचें नाहीं, पण हू करणारा आपल्याच शासपास निजा जेजाराहि असेल त्याला ही विनंती केली आहे.” दुसऱ्या शनिवारला पुन्हा त्याच प्रयोगाची पुनरावृत्ति “महाकवीची व आपल्या आपल्या नाट्यकारांनी नाट्य ज्या रंगभूमीवर होतात त्या रंगभूमीरी अशी दुर्दशा करण्यात आपल्याला काय आनंद वाटतो?” म्हणून मी विचारणा केली. पुढे प्रत्येक शनिवारी त्या गॅडफर प्रेक्षकाने अशी कारी तरा खोडी नेमक्या त्याच प्रवेशाला करणाऱ्याची व मी पगपरावे विनंती करून असे पट्टे नये म्हणून विनंती करायची. आम्हा उभयपक्षांनी एकमेकांवर चढाओढून सुरू झाली “आपण एवढे ध्येयवाच्या हरेक ठिकाणी देवत मातून पूजा करत तां व्यवसाय करतो आम्ही नट रंगभूमीवर पदार्पण करण्यापूर्वी रंगभूमीचा धूप, कुलं बगैरे वाहून पूजा करून नागळ फाटून नमस्कार करून मग रंगभूमीवर पाव टेंपता,” असे एक दिवस तर दुसऱ्या स्वपेला “एखाद्या परदेशी प्रेक्षक आण आणि त्यान रंगभूमीची हा हेडाठणी हात अजलेली पाहिली तर तो काय म्हणेल याचा विचार करा ” अस पगपरावे आवाहन करूनहि प्रत्येक ताळ्यावर न येता त्याच चिन्हाविडीचें स्वरूप येऊ लागलं. गाथा प्रेक्षकाना उद्बुधत केलेले भाषण इतकें सयमपूर्ण व तोटून मापून होत असे की त्यानील एका शब्दाप्रह्लादि कोणाला तन्नार करता येईना एका प्रयागाग सोडनोपूरच्या गाव्याबरोबरच सिजेरि रंगभूमीवर आले ते उचटून घाऊन सर्व प्रेक्षकाना गमवून मी प्र.न. यला की, “आता ही मन्गरीची दुसरी होण्याचा वळ आण आहू ही गोळी निजा हा गिजा नगच्या जेज्यासारख्या अजयनाला लागून जायदरी हाण्यारी येऊ आण, तर त्या निचाण्याला मागमातून उठावें लागल. तेव्हा आमचा मेजा आपल्याच मधूर नाहीं असे मी धरून त्यांना आज्ञा आमचा शेजऱ्याच सेळ समजावा नागपूरकर प्रेक्षकाच्या अभिप्राया पाव हाईपका ‘वयत भन्नी’ नागपुराग पात्र टेंपणार नाहीं यापुढे माझ्या रंगभूमीची कनक्याची पेटी करण्या पाव माझ्याकडून धरणाव नाहीं. नागपुरागना आदल्या प्रयोगाने ‘रावत मडली’चा गमनाम च्यास ”

माझ्या ताडून एवढे शब्द नहिर पडले मात्र, प्रेक्षकात एकच गडगट सुरू झाली.

निग्निराख्या धराचे, वयाचे प्रेक्षक एकुटीने आत येऊन मला माझ्या निध्यापायून परावृत्त करणाऱ्या प्रश्न करीत होते. 'भावनधन'च्या लेखप्रियतेच्या पाण्याने पहिल्या दिवशी जो उच्च मिट्टे गाढला होता, तिथून तो रेखभरित रान आला नव्हता. तिरिटे न मिळाल्यामुळे अद्यापि प्रेक्षकांना विन्मुख होऊन परत जाणे लागत होते. एवढ्यात कोणाला तरी तोडगा सुचला व त्याने मध्यस्थासाठी 'महाराष्ट्र'चे सपादक गोपाळराव ओगळे यांना पुढे केले. त्यांचा माझा प्रयोग व त्याचे नागपूरच्या समाजार्ताल स्थान याचा निष्कार घ्याने येऊन मी माझा निर्णय मागे घेतला. तसे प्रेक्षकापुढे जाऊन जाहीर करावे लागले. 'महाराष्ट्र'च्या पुढल्या अकांत या प्रसारकाल एक सगळीत खुद लिहावया लाहि मराठक विसरले नाहीत.

जां भट्टी पद्धतशीर वेदितपणाला चंगारी होती, त्यांना हा मोठा अपमान झाल्यासारखा वाटला. पण हा राग कसा वाढावा याचा मार्ग त्यांना सापडेना. त्या वेळच्या हंगामाच्या 'जलपत भट्टी'च्या प्रयोगातून वेगुण्याचा अमान असल्यामुळे त्याच्या कुचेष्टाना कांठ मोठे शिरसरयाग वाचविलेना. इतका होऊन त्यांनी 'भावनधन'च्या शैवटच्या प्रयोगाच्या वेळी चवथ्या अर्जातील धनश्याम लतिरेच्या प्रवेशाच्या वेळी 'कोल्हकर' म्हणून एकाने आवाज दिला, त्यापेअर मी तपस्वते 'ओ' दिली आणि रंगच पुढे होऊन प्रश्न केला, "माझ्या नावाने हा माणसाला यात काय मिळाले ? मी कोल्हकर आहे ह मंत्रांमधी नव्याच जगाला टाऊक अस्तुति ते पाहून हात ता धनश्याम, ते ऐकत होते ते धनश्यामाचे भाषण पण माझ्या नावाने हा माणसाला प्रश्न हा कोणत्या नव्या रसाचा आव्याद घेतला ? इतरांचा असा विरस करण्यात त्याला काय मिळाले ? नाटककार जो रस त्याच समजतात, निदान रंगभूमीवर तरा जाला मना आहे, अशा वीमत्त रसाचा चारचौथा प्रेक्षकात मजा एग्याच्या प्रेक्षाला दाखवत बघे धनश्याम थाडे आहेत."

हा सर्वा प्रकार सोडला तरी 'भावनधन'च्या नाटककाराचे प्रेक्षकांनी मनमुगड कौतुक करून त्याच धनश्याम दिले. या मुक्तामानतरच्या दुसऱ्या एका मुक्तामाच्या वेळी तर नागपूरकर प्रेक्षकांच्या औसुक्ताची परिसीमा झाली. चाक्याना टाळ्या देण, पदाना वन्समोअर करणे या नेहमीच्या गोष्टी झाल्या. पण 'भावनधन'च्या एका प्रयोगाच्या वेळी सगळ प्रवेशाला त्यांनी वन्समोअर बला. 'भावनधन'च्या दुसऱ्या अकाच्या शैवटी धनेश्वराचे हस्तगत केलेले कागदपत्र व डायन्या धनश्याम स्मशानात पुरून टाकतो असा एक प्रवेश आहे. ते कागदपत्र पुरण्यासाठी धनश्याम प्रवेशारभी रज्जु गणीत असतो, हे रंगण्याचे काम करिताना मी ताताने धनश्यामाच्या एका कवितेचा एक करण 'धुनडा गोल रे घू घू। नकोत चिमण्या रावू॥' म्हणत अस. जळत असणाऱ्या चितेचाहि देखावा दाखविणाने येई. हा प्रवेश अभिनयाच्या व इतर सर्व दृष्टींनी पार पांरणांमारी होई. या प्रवेशानंतर तिसऱ्या अकातील धनेश्वराच्या हॉलचा देखावा माडून शाल्यावर तिसऱ्या अकाला सुरुवात होई. या प्रयोगाच्या दिवशी माझ्या स्मशानाच्या प्रवेशातील

काही वाक्यांना व शेजरी खळखळून टाळ्या पडल्या. त्या चेळी कयना न आल्यामुळे हा देखावा वाढून धनेश्वराच्या हॉलची माटणावळ झाल्यावर तिसऱ्या अकाला मुन्वात झाली. कच्छरवर कामण्या व शूद्रमुद्दूच्या प्रवेश आटे तो सुरू झाला आणि प्रेक्षकांमधून टाळ्या सुरू झाल्या. मग आत रोध होईना. या टाळ्या कशासाठी ? टाळ्यांचा तर सपाटा चाट्ट होता सर्वच प्रेक्षक या टाळमुन्वात सामील झाले होते. शेजरी नांदर जळून मग निचागणे भाग पडले, “या टाळ्या कशासाठी आहेत ?”

माहेरून आवाज. “हा सभ्यानाच्या तुमच्या प्रवेशाला बन्समोअर आहे.”

ही वरफना ऐकूनच मी अगोदर सर्व झाला. सभ्य प्रवेशाला बन्समोअर ही कधीच अनुभवाला न आलेली गोष्ट होती. मी निश्चयाने निचारले, “सभ्य प्रवेशाला ?”

पुन्हा आवाज “हो, सभ्य प्रवेशाला. आजचा तुमचा दोनड्या चेळ आहे ना ? आम्हाला सभ्य प्रवेश पाहावयाचा आहे.”

नरे, या गोष्टीला निरोध करणारा एकटि प्रेक्षक त्या भरल्या माडकगृहात निघाला नारा. वस्तुस्थिती गागितरयाने काही फक्त पडेल असे वाटल्यावरून मी म्हटले, “आता माडलेला देखावा वाढून पुन्हा पूर्वीच्या देखावा माडवण्याचा म्हटले तर कमीत कमी बीस मिनिटे तरा मोडताल.”

पुन्हा आवाज “आमच्याकडून अर्धा तात.”

दुमर आवाज “एक तात. पण तो प्रवेश झाला पाहिजे.”

प्रेक्षकांच्या ह्या दृष्टाला नवार देणे योग्य होणार नव्हत. अशा प्रकारच्या प्रेक्षकांच्या मागणीला—आवडीला—मुरड तरा कशी घालणार ? मला ‘ठीक आहे’ म्हणून पक्कणेच भाग होत पुन्हा दर्शनी पडदा टाकला. पुन्हा तो देखावा लावण्याचा सर्व उद्घाटेच करी. कदाचित् हा कुचेष्टेचाहि नसा प्रकार असेल, पण अगत्याने आम्ही सभ्य तो प्रवेश केला आणि प्रेक्षकांनीहि अगदी पटित्या उत्सुकतेने पाहिला

वळगावच्या ‘भावनधन’ च्या प्रयोगाच्या चेळी—दुसऱ्या खेपेला—एक नवीनच अनुभवा प्रत्येकाला आला—एक नवीनच अडवण उत्पन्न झाली. हा अनुभवा अगदी अनपेक्षित होता काही वेळगावकर कानडी मंडळींना—त्याच पुढारापण केशवराव गोराले या मंशराष्ट्रीयामुळे हात—या नाटकाच्या प्रयोगाला परवानगी देऊ नये म्हणून कलेक्टरांचे अर्ज कला पूर्वी दिल्यामुळे याहि खेपेला कलेक्टरनी प्रथम परवानगी दिलीच होती. पण हा अर्ज गल्यावर कलेक्टरनी दोन्ही पक्षांना भेटीला बोलाविले. त्या पक्षांचे अन्व म्हणण होते की, “कानडीचो टिगल करण्यासाठी हें नाटक लिहिले आहे.” गटकऱ्याच्या किंवा आमच्या कोंगाच्याहि ध्यानीमना नसणारा हा आरोप होता त्याचे म्हणणे ऐकल्यावर त्या अधिकाऱ्यांनी मात्र काय म्हणणे आटे ते ऐकण्यासाठी मला बोलाविले.

मी त्यांना म्हटले, “नाटकासाठी एखाद्या भाषेची कुचेष्टा करण्याचा हेतु असण्याचे कारण काय ? निनोदासाठी या भाषेच्या नावाचा उपयोग केला आहे त्या पात्राच्या तांडी

परहि कानडी शत्रू नाही कानडीचा आभास उपर कण्यासाठी तसा भुनि ज्ञा
अथहीन अथरसमृतातून उमरे असेच ता शब्द वागता त्याला एवून माहीत असणे
'कानगा' ह नाव तो सांगता तसच प्रभासहि गणिगाच्याच नाव सुत नाहा म्हणून
गणेश शिष्याच्या वळी भुगोलत घासने 'गिम्सणा' ह नाव सांगतो त्याला
गणिगाच्या नावापुढ 'अणा' निरा 'अणा' ह मुमुनाथा गवलेले असत एवढच
एवून माहीत असारे उया एखाद्या कानडी एका परमार्ती भाषन मराठी येत म्हणून
नागून एखाद्या पावान मराठी शिष्यासारखा आभास हास्यासारखी उदरद नेनी तर ती
मराठी भाषचा थडा होणार तसून निनोनिर्मितीचा नाटकारान वापरलेला एक प्रकार
म्हणूनच त्यानड पाशारे लागल ध्वन्यथान परभाषण्या सामान्य रचनचा उपयोग विनोदा
माग करण ह कुचाल्य लाग कम समनाययाचे? त्यातला त्यात या कानडी गण्याच्या
कानडा उपयोग निनोनासाठीच परनीमनीस वगैरे 'नाटिका' नाटकात पलेग
आह त्यानळीं निना यानतराह या पात्रादल निना त्याच्या गणिगाच्या सागादल कोणीहि
आक्षेप घेतला नाही एवढच, तो आपल्या नावापुढ ही 'अणा', 'अणा ची उपाध
न गयता वार नाव 'भुमया गयडु' अथ अगरी अन्ल दाभगात्र नाव सांगता
तसेच 'मृच्छकटिक' नाटकात 'सगादर' म्हणून एक पात्रयोजना आह, याच्या भाषची
उपगाह कानडी निना गणिगाच्या असत तसा कचळ निनोनिर्मितीसाठी ज्या भाषच्या
नावाचा निना प्रार्तीनचा उपयोग नाटकारान बला असल त्यावर द्वेषमुदीचा आरोप
करण अन्यायाच होइ अत मला वाग्त 'कट्ट कानडीचा काना वगैरे आलेल उहेल
कचळ प्रार्तीय हगळणाच वातर नयन त्या मागसाच्या गगाधगूचक आहत आपण
म्हणत अमात्र आणि या माझ्या मिनाया आमद असल तर ती वाक्य वागयला
आपची तयारा आह

तरी वाक्ये काढून दाख्याचा सूचना देऊन त्या अधिकाऱ्यांनी प्रयोगाची
परवानगी काढून दिली गणगात्र गावणे हे एक बायस काररते वाक्ये करणार
एवढा याचा माझा इतका पारक्य हाता की १९१४ साला मी मिलेंस्टर मन्ळीत
प्रथम 'हा वळगावग आला त्यानळीं ह सहाया निना सातया इयत्ते हायस्कूलचे
एक निगधी हात त्या हायस्कूलच्या समलनप्रमगी 'झुझाराव' नाटक बरण्यात
आल या नाटकात याच्यानड स्त्री भूमिका हाती त्यानळीं याची माझा 'तका' स्नह
जमग हाता की ती भूमिका खानगी तहेन मी पाना शिखीत अस अर्थात् या
गाडीचा पुढाहि त्याना कधी निर पल्ल नाही निना आमच्या स्नहात कधी पररपणाचा
भाष निमाग झाला नाही या 'भायसन' प्रमगी मात्र त्याचा पुत्रमार पाहून मला आक्षेप
वागले कारण विनोद जाणगादती रसिना त्याच्या टिकाणी भुरपूर होती "वर्णिचा
चागला कम यथाय म्हणून कानडीचा पुल्ला तुम्ही गलवीत आग, तुम्हाय कानडीच
एखा अभिमान आह तर तुम्ही कडासयक अम नाव का लवीत नाही?' म्हणून
रा ८

मी त्यांना हटकून. पश्चाभिनिवेशासाठी जनतामपर्यंत, व जनतामपर्यंतमुळे लोकप्रियता, हा महत्त्वासाठी सुशिक्षित तरुणांचा राजमार्ग त्या वेळी तरा टगल्यागार्या शाला होता.

‘भावनधन’ नाटकाचे गेल्या तीन पर्वांम वर्यात अनेक प्रयोग निरनिगळ्या दृष्टीने उल्लेखनीय असे शाले. धनश्यामची जी भूमिका गाजरी, सर्वतोभूषा शाली, त्यातील काही भाग अग्निदरी मडळी जाला नाटकी रिता इतिम अर्ग म्हणतात तशा प्रसाराचा होत असे. तो आरडाओरडा करी करून नुसत्या गप्पांच्या गोचक पण तर्कशुद्ध माढणाने उच्चारल्या तो अविष परिणामकारा होतो असे माझा अनुभवास आले आहे. पूर्वी मी धनश्यामचे काम करात अमृताना चरण्या अकात एतिवेदी मोलभ्यासाठी प्रवेश केन्नाओर नी प्रेक्षकातून “आला गड्डाई गेल” असे हट्टयगेदी वाक्य मी एकले आहे. त्या वाक्याची व्याकुलता माझा कानात—ज्यात काळजाकाल्य करते— पण तेच माझ ररं प्रदास्तिपत्र असले तरा आज ज्या तर्गेने धनश्याम मी उभा करतो तो प्याली मानन न बुद्धील धवे देणारा आहे असे मला यादत. ‘भावनधन’ नाटकात उपमा, उल्लेखा, अल्यार, विनोद इत्यादि वाङ्मयीन प्रसंगासाठी मास्तराच्या प्रतिभेने इतिहास, भूगोल, रगोल, भूगर्भ, ज्योतिष, गणित, व्याकरणादि, सर्व शास्त्रीय विषयांची जणु नाट केली आहे, इतती घेतली आहे. हे एकच नाटक असे आहे म्हणावे लागत की मास्तराच्या ऐतनाच्या तदाख्यातून एकाशि शास्त्रीय विषय मुल्ल नसेत. नाटकाचा शेवट कराना महेश्वरापुढे रूढ की रिदू असा प्रश्न पडतो त्यावेळी तो त्या दोघीनाहि म्हणतो, “मेल एरी का घेरी. जिच उत्तर ररेर घेईल तिच्याशी मी लग्न करीन. रिता तरं कशाला मी दोघीरीहि लग्न करतो म्हणजे एकाद्याच्या निर्वाग्यना-प्रमगा कमालाची टोक हाती धरून पारशी वनू आतेद्याची मिरवणूक काढतात तशी तुम्ही दोघी कमालाची टोक धरा म्हणजे आपल्या जीवनयात्रेची करात म्हणजेच मिरवणूक मी काढता म्हणजे शाले.” शेवटच्या पटवेला या नाटकाचा शेवटचा प्रवेश लिहीत असता मृत्यूरी शालेल्या त्याच्या शत्रुपर्यात या दोन कल्पना गडून पडल्या, त्या मी या निमित्ताने त्याच्या शार्ता जमा करून टाकल्या

महाराष्ट्रात रुढार्थाने ‘लतिका’ या नावाची नाचनिशाणी मुडा करी नव्हती, पण मास्तराच्या ‘भावनधन’ ने ते नाच अगरी महाराष्ट्राच्या पाळण्यापर्यंत पाह्याविले, पाळण्यात नेऊन घातले. मास्तराची ही लतिका दानानाथाच्या शुणवेशिष्टयाने साकार शाली, आणि दानानाथाच्या या लतिरेला आलेला रर—शुणाचा सुगंध दारी दिशात भरून उरला आहे. ‘भावनधन’ नाटकात नमनाचे पड व रिंडी शाली, त्यानंतर अक दोन चरण्या प्रवेशाच्या शेवटच मालतीच ‘आले नशीरी या नि मार मने। सात्वन अपुल आपण करणे’ हे पड व प्रवेश सद्दामधील गनोइर्य ‘मिनति अतिम असे ईश्वरा तव परी’ व त्याच प्रवेशाच्या अग्येरेच मालतीचे ‘मोह नसाया। त्याग टसाया। भारहि हटपि विराया’ हे पड, तिसऱ्या अकातील तिसऱ्या प्रवेशातील मालतीच ‘रमत राह्यासे मीति

विलासी । परि मिहें येत भरसी' हें पद, त्याच प्रवेशातील एतिहेचें 'ज्ञान मनि या । न धरि कधि दया । न धरि कधि मान' हें पद, तिसऱ्या अंशातील सहाव्या प्रवेशातील मनोहरचें शेवटचे पद 'सुरा पारता ज्ञान । अमागी जो या प्याला', हीं फक्त सत्र पदे गटवरी मास्तरांची आहेत. नाट्याचे पदे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांची आहेत.

ॐ ॐ ॐ

रिजापूरच्या स्वास्थ्याकालातच 'एकच प्याला'ची प्रेरणा आली व त्या तद्देशानेंच मुम्बईला गेलों. मुम्बईत गणेश नारायण तथा तात्यासाहेब पराडपे यांच्याकडेच उतरलों. ते 'बलवत मडळी'चे आधारस्थानच. 'बलवत मडळी'चेच नव्हे, पण त्याच्या जन्मजात गसिकतेला जी उदारपणाची किनार होती त्यामुळे बहुतेक कलावताप्रमाणेंच नाटक मडळ्याचेहि ते एक आधारस्थान होतें. त्यांना मी माझी 'एकच प्याला'ची कथना सांगितली व 'तुमच्या घळाने ते निळाले पाहिजे' म्हणून गळ घातली. माझ्या या प्रेरणेचे समर्थन करिताना 'गंधर्व मडळी'चे व्यवस्थापक गाळासाहेब पंडित यांच्याशी बोलताना मी मुद्दे मांडले ते असे. (१) एखाद्या नाटकांमुळे एखाद्या मडळीला पैसे मिळत असतील तर त्या नाटकाची अभिजात दुसऱ्या नाटक मडळीने ठेवणे बगैरे असम्भवगाम्य होय. पण 'गंधर्व मडळी'ची आजची स्थिति अशी आहे की तिच्या सर्वत्र नाटकांना सारखेच म्हणजेच भरपूर उत्पन्न होते आहे. तेव्हा त्या मडळीचे एखादे नाटक दुसऱ्या नाटक मडळीने केल्यास तिच्या उत्पन्नावर परिणाम होईल असे मुळांच नाही. (२) 'गंधर्व मडळी'ने आपले धोरण म्हणून असे जाहीर केले आहे की, पुणे, मुंबई व बडोदे या तीन गावांखेरीब मडळी बाहेरगावी जागर नाही. तेव्हा माझे म्हणणे असे की ही तीन गावे सोडून आम्ही जर बाहेरगावी प्रयोग केले तर त्यामुळे 'गंधर्व मडळी'चे काराहि नुकसान होणार नाही. (३) आतापर्यंत गंधर्वोची सर्वत्र नाटके उत्पन्न देणारी आहेत म्हणजेच नाट्यप्रयोगासारखा एक अलीप्ति गुणवा मनुष्य व त्याच्या सार्धाला तसाच पात्राचा भरणे यामुळे त्याचे श्रेष्ठत्व दुसऱ्या कोणी प्रयत्नानी मिळवावयाचें म्हणून तरी ती गोष्ट सहजसाध्य नाही. तेव्हा तशा प्रकारच्या सर्वेमुळे 'गंधर्व मडळी'च्या उत्पन्नावर परिणाम होईल अशी भीति दाटण्याचे कारण नाही. (४) माझिबाब आता नया नाट्याची—द्रौपदीची—सर्व तयारी होत आली आहे, अशा प्रसंगा 'एकच प्याला' आम्ही करण्याने 'गंधर्व मडळी'ला काहाहि कमी पटण्या सारखे नाही. आपल्या सर्व राजनैमत्सह याद्यात वाजत गाजत येणाऱ्या 'द्रौपदी'ला दुसऱ्या घरी जरी गेली तरी दखिनी सिधू काय उणेपणा आणू शकणार !

माझे हे मुद्दे बाळासाहेब पंडिताना पटले, व त्यांनी तात्यासाहेबांच्या व 'बलवत मडळी'च्या लोभासाठी ते नाटक करायचा पत्रावरणी आग्रहाल दिली. माझा आनंद माझ्या पोटातच बारा पण गगनातमुद्रा मानेना. मागाहून काही बाधा उत्पन्न होऊ नये म्हणून मीच बाळासाहेबाना मुलाखिळी की, "ही गोष्ट एक वेळ नारायणरावांच्या व इतर

मडळीच्या कार्नी घाग आणि मग मग दुपारी तुम्ही निश्चित झाले या.” आमचे हे नेलेले मडळी गाडेदेख अन्त्याच्या मुमागस झाले होते. मडळीच्या त्याने मडळी ‘गंधर्वा’चे कामकाज होते तरी नारायणराव हे माझ होते, त्याचे काही निश्चित असावे, त्यांनी काही फोडा मारत तर! म्हणून मीही ही दुपारच्या अन्त्याची सूचना देई. तर त्याप्रमाणे दुपारी मडळीच्या आले तर त्याच्याकडून ऐकी परवानगी मागितले पाहिजे म्हणून मी तात्काळच सुचविले. नारायणराव यांच्या यत्नांनी तुम्हाला नाटक करायला दुरुस्त नाही म्हणून दुपारी मडळीच्या यांनी येऊन सांगितले, ऐकी परवानगीची सूचना तात्काळचानी करताच ती उद्या देता म्हणून त्यांनी सांगितले. मी दहशत राहून “‘मदेश’मध्ये जाहिरात देऊ ना!” म्हणून मडळीच्यांना विचारले, त्यांनी “‘वेलाचर’” म्हणून सांगितले. सारजेतून मी ‘गंधर्वा’ ऑफिसमध्ये गेल व “‘गंधर्वा’ मडळी करीत असले” हे. राम गणेश गडकरी यांचे संगीत ‘एकच प्याला’ नाटक त्यांच्या रंगभूमीवर येणार!” अशी एक भरीमोठी जाहिरात दिली. साहेबानी “आजच चिंतामणि, त्या डोसडीतल शकुनीच्या पाशापेक्षा तुला शन शन शकुन पडेल” म्हणून माझी पाठ थोपटली.

‘एकच प्याला’ मित्रविरताची माझा तार निरापुंगव मडळीना जाताच त्याना ‘गेल घुमण’च्या टिसाणी यमुनासाहेबा ‘तात्काळ’ दिव लागला. सोलापुंगव जाताच पादपोना केले. आणि श्री नि. री. गुर्जर यांच्या ‘राजधर्मी’च्या वाढीपाठ ‘एकच प्याला’ नाटक सोलापुंगव काढायलाच टरे. श्री. आण्णा सुनेर आपल्या नाटकासाठी मडळीनेच होते. ‘एकच प्याला’तील पदे त्यांनीच केले होती. त्याच्याकडून गनानाथ, कौन्हापुरे यांनी गाण्याच्या नाली राहून घेतल्या आणि ‘राजधर्मी’च्या पहिल्या प्रयोगाच्या दुसऱ्याच दिवशी भरया सगळी सादरशाला मुमुहूर्त होता असे पाहून ‘एकच प्याला’च्या तालमीचा नाट्य फोडला. आत्तर तालमी घेऊन रंगभूमीवर आगलेल्या सव नाटकात फारच कमी मुर्तीत हे नाटक मी रंगभूमीवर आगल. सुद्धे पुण्याकडे हे नाटक दोन वर्षे गाऊन होते, त्यामुळे त्याचा आदरीच प्रसिद्धि होती. सोलापुंगवचे ‘मल्ल मडळी’वर विशेष प्रेम होते, त्यामुळे प्रेक्षकांनी एखाद्या परीक्षासारखी या नाटकाचे प्रयोगाना गर्दी करून सोडली. सोलापुंगव येथे ‘मल्ल मडळी’ने १९२१ च्या फेब्रुवारीच्या ६ तारखेस कै. रा. म. गडकरी यांच्या संगीत ‘एकच प्याला’ नाटकाचा प्रथम प्रयोग केल. प्रमुखा भूमिका सुधाकर-चिंतामणराव कादकर, रामलाल-गुणराव कादपुरे, तळीराम-वाळीनाथ गोखले, भगवत-गणेश मिश्र, वीर-दिनकरराव टेंपे, सिधू-मास्तर दीनानाथ, शर-कादकराव मोहिते, गीता-मास्तर जोशी.

प्रयोग उत्तमच होत होता या नाटकाचे हस्तलिखित मी लिहिल्यानंतर मास्तरांनी मला प्रश्न करत होता, “हे नाटक आस्थापूर्वक तुम्ही लिहिलेत, पण या नाटकाचा

मुद्गाय काय उपयोग ?” आत्र आम्हाला अशा तऱ्हेचा उपयोग झालेला पाहून मान्य असते तर त्यांना अत्यन्तद झाला असता. ही गाणगण्टि असेल पण त्या वेळच्या ‘एकच प्याल्या’च्या प्रयोगाने दाहनित्रीपर परिणाम झाल्याची त्या गाणत तरी बोलवा होती ‘अत्यन्त मज्जली’चे ‘भानवधन’ तिरा ‘एकच प्याल्या’सारख्या नाटकाचे प्रयोग यशस्वी होण्याला अनेक मद्रासाच्या मरणापरोक्ष भूमिका करणारी त्या त्या वयाचीं अनुरूप पात्र मिळणे हेच एक आहे असे मला वाटत. गणें, सौंदर्य, लैंगिक, या गुणांचा गौणपणा अनुरूप वय भरून काढू शकत. प्रेक्षकांना गुणाचे आकर्षण जितके महत्त्वाचे वाटते तितकेच न बळकट प्रेक्षाच्या मनाची पडव प्यावयाला भुमिरेला अनुरूप अशा वयाच्या पात्राची योजना कारण हात अमत्त विशेषत सामाजिक नाटकात पौराणिक वा ऐतिहासिक नाटकात अशा पात्रयेच्या लाभली तर उत्तमच पण वस्तुस्थिति तशी नसली तरी इतर गुणाद त्या भूमिका परिणाम करू शकतात. पण सामाजिक नाटकाना अनुरूप वयाची पात्रयोजना विशेष परिणामकारा होते. पाचछात वर्षांपूर्वी दीनानाथ याच्या स्मृतिदिनानिमित्त ‘भानवधन’ नाटक रचविले होते. त्या नाटकात माशा मुलगा चित्तराजन याने ‘मनस्याम’चे, दीनानाथ याची कन्या लतिना हिने ‘लतिने’चे य कोल्हापुरे याच्या मुलाने ‘कामगा’चे काम केले होते तो प्रयोग प्रेक्षकांना अतिशय आनंदला, इतकच नव्हे तर अनेक वर्षांनी पूर्वीच्या ‘भानवधन’चा प्रयोग पाहिल्याच समाधान प्रदर्शित करणार अनेक प्रभु भेटले. त्या मुलाच्या ठिकाणी अमलेल्या नाट्यगुणापेक्षा मात्र वाटत अनुरूप वयाच्या मागासली केलेल्या भूमिका, हे त्याचे कारण. मर्यादा किंवा गुणाच्या लैंगिकानुळे आलेल्या नम्रतेला सामान्य प्रेक्षक नामच मुरटणार, ता त्याच वार्धक्यच म्हणणार ! नाट्यप्रेक्षक म्हणून त्याच्या मनाच्या रसिकतेचा बडी विस्फाल्यासिना राहत नाही.

गाणोगारी ‘भानवधन’च्या जोडीन ‘एकच प्याल्या’चे प्रयोग होत असत ‘मुधाकर’ची भूमिका करताना नाटक लिहितेवेळी मास्तराचा घडलेला सहवास माझ्या मदीला होता. माझी ही आपटती भूमिका होती. विशेषत चमच्या अमर्ताल मुधाकरचे प्रवेश मी विशेष परिश्रमपूर्वक करत अस आणि प्रेक्षकाकट्टनहि तरीच साथ मिळत असे दीनानाथाचेचि सिधूच काम काही प्रसंगात विशेष बढाराच होई. एकदा इतूर येथे या नाटकाचा प्रयोग चाटू असता देवाभूत देवाभूत महागव येऊन उभे राहिले. नाट्यग्रहात पाय ठेवायला जाण नव्हती तेव्हा नारदलाशन त्यानी पडद्यात दसावयाच ठरविले. त्याच्यावरहि त्या घेळी बादशाही केशाचा अमल होता चौथ्या अवतीत मुधाकर रिकामा पेल घेऊन येे दलागतो त्यावेळी ते बुद्दमनूच “रिकामा पेल—रिकामा पेल घेऊन गेल्या आहे” म्हणून आरगओरडा करू लागले त्यांना आररण कटिंग. तो आरगओरडा प्रेक्षकांच्या काना जाऊ नये म्हणून मी माझ्या आवाजाची तार आगली लागली त्याचा आवाज थोडा रसाळ आला, मोंसतालच्या भडळींनीहि ती गोष्ट त्याच्या प्यानी आगून दिगी. त्यानंतर खग नाटक मधेपर्यंत ते अवापर बोलले नाहीत नाटक

सपल्यावर त्यांनीं खेद प्रदर्शित केला व “मला पुन्हा पहिल्यापासून हे नाटक पाहावयाचें आहे, घानरू नवा. अशा अस्थेत मी पुन्हा येणार नाही—निदान या नाट्याला तरी.” असे म्हणून निघून गेले.

दुसऱ्या शनिवारच्या ‘एकच प्याल्या’ला ते पहिल्यापासून आले. त्याच्या मसोर त्याची दरमारी मटळी तसेच आश्रित नोनस्वाकरहि होते. त्यात एक युरोपियन गृहस्थहि होते. दुसरा अर्ध शाल्यावर ते मुद्दाम आत येऊन म्हणाले, “अहो कोल्हटकर, या साहेबागहि रंगवा आणि जा घेऊन तुमच्या त्या भद्रिगमडळान.” मला गोंवळलेला पाहून ते पुन्हा म्हणाले, “मी थट्टा मरीत नाहा, मरच चला याला रंगपटात येऊन.” आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे त्या साहेबाचीहि रंगतून घ्यायची तयारी होती. त्याने तसे येऊनहि दाखविले. मग काय विचारता, आमच्या दिनरंगान (कामणा) सारख्या चुचेष्टेखोर मटळींना असे काही ग्रात्र मिळावयाचान्न अवकाश. त्या साहेबाला त्यांनी चांगल्याच रंगविला. तो मूळच्या गोर होता म्हणून त्याला काळा रंग थापटला आणि सरदारी यादाची सुरवार आणि अगस्त्या घालावयास दिला, लश्मीधरासारखे भग्नूर दागिने अगोवर घातले, जरीचा पन्का बांधला, भिशा, कहे लावून आणि त्या सामाजिक नाट्यात त ऐतिहासिक सरदारा पान रंगभूमीवर आणून प्रदर्शिले. तो साहेब कोटल्याहि गोष्टीला नकार असा देतच नव्हता. जे मगल ते करून घेत होता. ‘आर्य मंदिर मडळा’त त्या साहेबाची नुसती रेवडी उडविली. सधिसाधु जात ती, तो उलट महाराज खुप व्हावे म्हणून जादान्च आचरणगा करू लागला तेव्हा लोकांच्या ब मटळीच्या दृष्टीने काही अतिप्रसंग होण्यापूर्वीच मी त्याला रंगभूमीवरून आत दवळला.

पुढे मला असे कळले की अशा त्रासलेपणाने त्या साहेबाने भारतातील प्रत्येक राजाकडे व्हादिसंस्थेवरून प्रवेश मिळवून त्या राजाच्या रक्षणाला, अंतरंगाचा शोध घेऊन ‘संस्थानिकांच्या सहवासात’ असे एक पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्यात त्याने आपल्याकडून गेलेल्या राजांच्या आचरणगाचे विजेत उदाहरण चित्रण केले. पण आमचे काही संस्थानिक तर आचरणगा म्हणून दाखवित तो खरोखरचा आचरणगा नव्हत जाणून पुढील वेला खोडकरणा असे बोन्हापुरचे श्री आहू महाराजाना अशा खोड्या करण्याला उठ होता एकदा एका नुस्त्याच्या मैदानाला गहनर व शमज अधिकारी हजर गहनर होते. महाराजाना कुच्चाळी करायची हुकी आली ते त्या मैदानात स्वागतासाठी उभे राहिले ता टा म्हाला एक भला मोठा भरजरा शास्त्र पटला म्हणून बांधलेला. विशेष प्रेमातल्या माणसाजवळ येवताना ते म्हणाले, “अग्रे त्या * * * * * काय कळतय मी पन्का म्हणून शास्त्र बांधलाय ते” मला असे अनुमाने वाटत की हे संस्थानिक राजांच्याचें सगळे मुद्दाम आणीत हा त्याचा शफारा कावा असे. वरून विनोदाचा आभास निर्माण करून शक्य तो साहेबाच्या खोड्या काढण्याकडे, त्याचा अपमान करण्याकडेच त्याची प्रवृत्ति असे.

‘प्रेममन्त्रात’ व ‘पुण्यप्रसाद’ ही नाटके गडकरीमास्तर विद्यमान असता रंगभूमीवर आनी. त्यामुळे त्यातील गुणदोषांची चर्चा त्यांना नेलेली ऐकान्याला सापडली. पण ‘भास्वधन’ व ‘एकच प्याला’ ही त्यांच्या मरणोत्तर रंगभूमीवर आनी. त्यामुळे नाटक समितीनेही किंवा रंगभूमीवर आल्यावर टीमाभासपटून काही दोषस्थळे म्हणून ज्याचा उद्देश्य होतो त्यावर त्यांच्यामोठे चर्चा होऊच शकली नाही. त्यामुळे काही दमस्थाने प्रभावितच राहिली. ‘एकच प्याला’च्या निमच्या व चवथ्या अंकाच्या मध्यंतरातील—पट्टाग्रमधील—काळ सदा महिण्याचा आहे. तेवढ्या अन्वर्थात अन्न चरानाग मडाग झालेला मुधारर सिंधू कोठ राहान होनी? चवथ्या अंकापूर्वीच्या राहत्या प्रसंग—यैमनां व यन्त्रप्रसारणाने नटलेल्या घराचे व ससाराच काय झाले? कागदाच्या घड्या किंवा दळणीमासगी मोलमनूष्याची काम करून गाळाच्या दुधाचा पुसटा फरण्याची जेखीम तिरूवर येऊन पटण्यापरी निच्या भरल्या घराची गिळवाट झालेली स्कारण दाखवायथान पाहिले होनी, हा दोष त्याच्या नजरेस आणून दिला असता, तर त्यांना निश्चिंत उगाय गेल अमता आणि तोहि असा की, त्याने परिणामाचा आणखी एक परमोच निहु गाडला अमता. ‘गडमग्याम’च्या वेळचा माझा अमा एक अनुभव आहे. ‘प्रेममन्त्रात’ व ‘पुण्यप्रसाद’ ही निदोष आहेत असे मला मुळीच म्हणायचा नाही, पण त्यातील दोष त्याच्या नजरेस आले होते, व जे मुधारण बसत आहे असे त्यांना वास्त होणे ते त्यांना सुधारलेहि, मकाच्या दशाभडे त्यांना समजून उमजून झोळेझक नेली होनी. कदाचित् ते त्यांना अवरिहायहि वागले असतील ज्या काळात ही नाटके त्यांनी लिहिली, त्या काळाच्या तत्प्रिय नाटककागच्या काळाची साधन आमसात करून त्यांनी ही नाटके लिहिली. त्याचे गुणगणन त्यांचे दोषहि काही प्रमाणात त्यांच्या या नाटकांतून उतरलेले पाहूनचाला सापडताना.

प्रेममन्त्रात व नाट्यव्याख्याविषात नाट्यकार म्हणून आपले आसन स्थिर झाल्यावर त्यांनी रसतत्र विचारांना नाटककार म्हणून पावले टाकायचाला मुखात बली ती ‘एकच प्याला’ व ‘भास्वधन’ या नाटकांनी. त्यातल्या त्यात ‘भास्वधन’ लिहिताना ‘मल्लम मटळी’ची मुग्घांनीची परिस्थिती त्यांना हिरोनात घ्यावी लागली. पण ‘एकच प्याला’च्या घडणीत, भाषेत, पात्राच्या स्वभावापेरेनाच्या पद्धतात पडलेला फरक जाणविल्याविना राहत नाही भाषेपासून सर्वत्र गोष्टीत जिनतपणा, स्वाभाविकता उठून दिमत न मुधारक होते, तसेच काही गोष्टीत पणे सनातनी होते. भारतीय संस्कृतीतील चांगल्या गाथांचा पुरस्कार जमा त्यांनी गिरारले गेला आहे, तसेच दुष्ट रुढीच कठोर विटनन कसल्याहि त्यांनी कमी केले नाही. त्याच्या तत्वज्ञानाचा पाया त्यागावर आधारलेला आहे त्याच्या सर्व नाटकांतून त्यागाचे विविध प्रसार पाहूनचाला सापडताना. निगनिगळ्या वयाच्या, नात्याच्या भूमिका निरनिगळ्या प्रमणात त्यागाच्या कसोतीसाठी अद्भुतभूमिने पुढे आलेला पाहूनचाला सापडताना त्यागाच्या अविष्टानावर उभी असलेली दमुधरा वृत्तनाला हे उमजून सामने

की, "आमच्या कर्मगतीचा कळत म्हणून म्हटलेल्या पुराणाच्या सगोपनाची विश्वासाची जगप्रदारी मभाळण्यासाठी ईश्वराने स्त्री निर्माण केली आहे। पुराणाची परंपरा चारित्र्यासाठी ईश्वराने स्त्रीमय प्रेमळ अवतार घेतला आहे. पुण्य परमेश्वराची कीर्ति आहे, पण स्त्री परमेश्वराची मूर्ति आहे." किंवा "बृहदारण, तुमच्या जीवनाला अपाय करून आपले गंध करणाऱ्या करून माझ्या मनाला कधीच शिरण नाही. माझी मारा दक्षि म्हणजे माझी निर्मळता. माझ रंगे सादर करणारा माझी केवळ नि सदाय स्थिति निराच्या दुःखप्राप्तता त्याचे स्वरेखुरे ऋतु अगते ।" गार्धी तत्त्वज्ञान तरा याहून निराळ काय आहे ? गडकरामान्तराच्या या चारही नाटकांतले सुभाषितांची गगनगंगा त्यागमंदिर 'ताजमहाल'शी स्तुति करणारी आहेत त्याच्या प्रतिभेने निर्माण केलेल्या 'कर्मगती'च्या गंधाक त्याच्या प्रेमापुलनात दखलेल्या स्वरागिनिच दाखलून जायला हवे

ॐ ॐ ॐ

'माझे नाटकां म्हणून गडकरीमातंगच्या 'राजमन्याम' व 'वेड्याचा राजा' या अपूर्ण नाटकांच्या प्रथम प्रकाशाचे निवडन केले म्हणजे सामान्यात नाटकाचा प्रपंच पूर्ण झाला असे म्हणता येईल १९०३ री 'दुसरे मटली'च्या इंदूर येथे पहिल्या सुत्रात शां. शिंदे, होळकर, पवार आदि मराठीय पंगटगी पुराणांनी एव काळी परीयाच्या आजमाला नाट देऊन संदेव स्वर्गापाच्या रक्षणगती दाखलेला छान्धा गंगजेव आज्ञा मालेवर, देवाग, इंदूर इत्यादि नावे देत. भोजनगणनात गंग, कालिदासागंगा जग मान्य मराठी याचे परिगण होऊन गंग भगवान् कालिदासाच्या प्रतिभेने काळ्या गंगेचा दूत करून त्याच्या मित्रांमेल निरोप देता तो इथल्याच आरासासडे पाहून, आणि हृष्य पंगटलेला सह-हृदयाच्या देता गंगला त्या तग-तर्पणीना पाहून "मनि आता मरिचर । पाटे पडते दक्षि । दाटे मारंगमिचर (स्वरस) । कसा पिकला गहु स हसला । नाट्यणीत नाना तडा ॥" अग काय मराठी मारीगला गंगले त याचे सुपीर भुमीसडे पाहून

माळगाची भुमान अशी गनुड आहे. त्यातल्या त्या होळकरापितीच्या गुग मारी रतिमन या वली इंदूर नगरा ही एक उणु पूर्वीच्या गंगराचे गंग करून देणारा स्व कर्तव्य माळगट मारी दाती. इंदूरनेमाला नाट्यगंगेचे त्याच्या गंगगा आता रतिमनला गुगता नर आता हाय गुगिनाप्रमाणे रिशानाचि पंगमग घेण्या येत. या दखने दिवसान होण्या होळकोसगासाठी देशोदेशीने गरज, वाद, नात, अली आने भगदमने समागमीगुड आहून वेत. रिशुना या हाकिंगयना मानाथ स्थान विद्याने म्हणून वध करून मंडना करारे कंगदा या वली पातनगा मरणा. देव उपदायणे अगटे, पंग रिशानाचे अगट तर पंग वेळ ती श्रीमान् पुर्णीयातला पुढ मारीगला रंग ही मरि निदेल म्हणून हणक कंगरा अगट पंगदगला १९०३ काय वग. हा गुगही उग मग या मग निमित्त मार पंग त्याच्या देवा करीत अगे.

अधून 'चा प्रेम्स' म्हणजे एकप्रकारे सुट्टरगजन्त होता. एकदा नुन गुमती, नद गळतचे पाळे लाग बोट व तन्हे-तऱ्हेच्या रंगाने पेटे. नाट्यप्रयोग चारू अंगता हसण्याची अनेक स्थळे पण हसण्याचा एक उद्गार ऐकू येत नव्हता. मगला हसण्याच्या व दाढ्याच्या कडकडाटात कामे करण्याची मजूर शालेई, पण त्या दिग्दर्शकाची ममीगता एकप्रकारे नटाची कंगोडी पाहणारी होती. सारे चेष्ट्याच्या पाण्या मोडलेल्या दिगंत, पण मडागजन्ता हास्याने उमटल्याविना बोसणात स्वच्छरटून हसात येतना. शेवटी मन्शागने मिढा मग्या गागाययाग मुगयन येनी आणि मडागजन्ता गाभीरानी विवेक पडनी. मडागजन्ता हास्याने उमटारतचा अरसात प्रेक्षकांनी त्याला हसत्या जोगरी साथ दिली की अर्धमिनिट ते नाट्यरङ्ग हास्यागगत नुसत तरगत होते. हुसुमाप्रमाणे पट्ट्या अक शाच्याची टोंकटगी सूचना देताच, "आम्ही नाट्य पाहणार आहो" असे मडागजन्ता स्वगवरील उक्त दिले. शेवटच्या इट्ट, रिट्ट व कामग्याच्या प्रवेशाला मडागजन्त गग्याश दिगंतच्या आगनात नमल्याप्रमाणे मागने देलात गेले. नाट्यप्रयोगानंतर मडळीतफे मडागजन्ता हातुग व पानगुसारा करण्यास प्रथा असे, त्याप्रमाणे आम्ही त्याच्या नाट्य गहालीत रिधारीच्या जागी राग असा मडागजन्त गेसा पागीत होते. बान्हा त्याचे मेकटरा व गरीममधक उगे होते. प्याग ते म्हण, 'नाट्य उत्तम आहे', तर हुमत्याग म्हण, 'नाहा नाहा, नटगन्त उट्टट आहे.' आमच्या हातुग्याच्या व पानगुसारीचा समागम नाट्य अमता, 'नाट्य चांगले आहे, नटगन्त उत्तम आहे' अशी पूर्वीनीच वाक्ये त्यांनी ऐकिली. "गटक्यानी आगली बोगनी नाटकं तुगी करता?" असा त्यांनी प्रश्न पला. त्या मधीचा फास्ता घेण्याची मुमुडि मग त्याचे धर्मी मुचनी. मी म्हटले, "आम्ही 'पुण्यप्रभात' व 'पंच प्याला' करता पण त्याचे पण अपुरे 'गङ्गन्यास' नाट्य ममाजी मडागजन्ता स्वगिगाराट आह, ते सरसारी आज होईल तर याच मुशमात सरसारपुढ करून दाखवू."

त्याचा प्रश्न. "किती दिवस लागतात?"

मी म्हटले, "वीट भरिना छत्रफाण्या नाट्यानी राखमजावट आमच्या आगस्यानहेची म्हणून आजवर प्रथम करण्याच धाडस आम्ही केले नाही. ते नाट्य अपूर्ण असले तरी कथानक पतिगसिफ असल्यामुळे प्रेक्षकांला समजाययाग तितकेमे रुटिंग जागा नाहा. आपल्यासमोर त्याचा प्रथम प्रयोग व्हाय अशी विनंति आहे."

वाटा जेठ धाडून ते म्हणाले, "ठीक आहे. तुम्ही ते नाट्य बमासयाला लागा. आम्हाला या नाट्याचा आगली प्रयोग पाहण्याचा आहे. त्या नाट्याचे छापील पुस्तक असल्यास पाठवून द्या."

आम्ही आनयते पुढन गेल्य. मुनरा करून निरोप घेतला. 'राजमन्याम'ची पात्रयोजना करून आम्ही तासटतोत्र तालमीना मुखान केली. महाराजाकडून तीनचार दिवसातच उची बखाचा एक रत्ना आला त्यात शास्त्र, शेंडे व भरजरी उची कापड-

चोपट होतं. 'राजमन्यास' भरिताच ही देवगी आनी होती. ती वनं घेऊन येगान्या अधिमन्यास सांगितले, 'भावनवन'चा प्रयोग वाहून महागज जे राज्याड्यात गे' ते रिती वेळ तशी गधीर गेपा घालीत नाग्यानी नकस्ये आटवून आटवून नेत्र होते, घोररगस्थ मडळीगेर माग्या निनोद करात होते. इदूमन्ये गल्यापावून महा गगन्या उच अभिद्वीचा निनी तरा गोष्टी ऐकण्यात आल्या होत्या, त्याच आधागावर मी हें 'राजमन्यास'चे घेई दामटले होत. 'राजमन्यास'च्या नाग्यानीरागान्न वेगाने तनार कण्याची योजनाहि हानी घ्यानी लागली. महत्वाचा देवगाना म्हणजे पहिला पत्त देवाचा पाटण. त्यानंतर समुद्राच्या ताटागी उभा असलेला निरन्याचा दरवाजा व देवडी, पुन्हा नहेर निरन्याचा समुद्रातील वुन्न, त्यानंतर समुद्र व पाठीमाग दर अतगान्न भावठागेर गृहीत. प्यायुडमारगी हडग्या उभयुक्त ठरणागी ताधन उपनधच नहती. भग प्रसादशेत, मादका वंगरे बुडले आले आहत? त्या वेळचा प्रेतर आहे तन नोदनीटरेपगा नेलेला दिसला म्हणजे समाधान मानित असे मण्यतरी महागजाना 'भावनवन'चा दुसरा कसरात प्रयोग करिला. महागजानी स्वतःचा आध्याग्यागी उभ्या नेलेल्या 'यशस्त मडळी'चा पहिला प्रयोग 'पुण्यप्रभा'चाच झाला होता, त्या वेळी नाग्यासर गडन्याच्या जुडीगी चमक त्याच्या नजरेत भरली हानीच. पण 'भावनवन'मुळ त्याचा आडर द्विगुणित झाला. गडनरा वारल्याचें ऐकून त्याना मनापासून वाईट वाटल त्याच्यासारखा नागा नाग्यासर नियमान् अमता तर आपल्या वैभवाला सांगेसे आपल्या गुगग्रादनेच चीज झाले असते. ही गोष्ट त्याना आपल्या वाचरा(राडर)नळ मुद्दाम ओडून दाखविनी. हे इदुथ आमच्या परिचयाचे शाळे होते हे कर्मिक नापाचे वाचक 'राजमन्यास' नाग्य प्रयोगापुरी त्याना वाचून दाखवीत त सागत, पाचपा असातील सोनारीच्या प्रवेशारस्तचें वाचन आत्रार वाचतहा घेळ झाल पण त्याच्यापुढ वाचू लागला री महाराज 'आन एतदेच पुरे' असे म्हणून आरजोगन खेपा घाट लागतात

इदूमन्याचा अमिचा निरीप लाभ जटला होता. ते एक निवम मागत आले की, "महाराजानी विचारल आहे की आम्ही 'यशस्त मडळी' काढण्यापूर्वी एक जाडिगत दिनी होती. त्या जाडिगतीप्रमाणे कोणत्याहि चार मडळीतण इदूर दरनाराचा आश्रय दिना जाईल म्हणून घोसण करण्यात आली होती, त्यानुसार या मडळीना त्या वेळी अर्ज वा केला नाही?" या इदूमन्याचे नाग नगरात गावले सर्व मडळी त्याना नदा म्हणत. मी उत्तर दिल, "दादा, आज हा प्रश्न महागज यशस्त मडळीचा जो अनुभव आला त्यानंतर करात आहेत, पण महाराजाच्या कसनेप्रमाणे आम्ही त्यावेळी आश्रयापाटी उमेदनाराचा अर्ज दाखल केला असता, पराश्वगार्थ 'भावनवन'सारखा नाग्यप्रयोग त्यानी पाहिला असता म्हणजे 'भावनवन' नाग्यासह दंतानाष आणि दितर यांना सरकार दरग्या दाम्य कन्न घेऊन माझ्यामह उरलेल्या 'यशस्त मडळी'ला 'रग पिडून आठिना ज्यु देती पेडनी!' असे ग्याट्यासार हसून दिले असतें (ग्याट्या ह इदूर गाडीचे

‘राजसन्यास’ अपूर्ण प्रयोगाच्या धाडसाने इतर नरेद्याच्या म्हणून आर्थिक प्राप्तीपेक्षा गुणाचे कोंडकौतुक शाले त्याला तोड नाही. गडकरीमास्तराच्या बुद्धिमत्तेने तर ते अक्षरसाः दिपून गेले. त्याचप्रमाणे दीनानाथ, दिनकर यांच्या गायन व अभिनयकोशल्यानेहि. त्या उभयतांचा गुणगौरव आपल्या नाट्याला शोभेला कराय अशी त्यांची फार इच्छा होती. पण ती अनेक कारणांमुळे तटीला जाऊ शकली नाही. प्रोत्साहन देणारी ‘शास्त्रास’ म्हणून पाठ थोपटणारी राजसत्ता पाठीशी उभी असल्याची खात्री पटल्यामुळे अपूर्ण ‘राजसन्यास’चे संपूर्ण प्रदर्शन करण्याचे धाडस ‘बलवत मडळी’ला करिता आले.

या गडकरीमास्तराच्या ‘राजसन्यास’चे स्वागत मुम्बईकरांनी मोठ्या अपूर्वाङ्गेने केले. नाटकगृहाच्या गैरसोयीमुळे या नाटकाचे अभूतपूर्व असे सकाळचे प्रयोग लावले. पण त्या प्रयोगानाहि वेळ अनेक न पाहता प्रेक्षकांनी गटा केली. सतत तीन महिने हे रविवाराचे सकाळचे प्रयोग चालू होते. ‘राजसन्यास’च्या पुण्याईवरच सकाळच्या प्रयोगाची प्रथा मुम्बईकरांच्या अंगठवणी पडली. पैशाने सर्व निवत घेता येते पण प्रेक्षकांची अभिरुचि निवत घेता येत नाही.

‘टाइम्स’ सारख्या इंग्रजी दैनिकांनी ‘राजसन्यास’चे खग्रेण त्या वेळी केले. सकाळच्या प्रयोगासमर्थीचा उल्लेख करतांना “‘मॅटिनी’ या शब्दाचा एरा अर्थ सकाळ असा असून सर्व युरोपभर दुपारच्या प्रयोगांना ‘मॅटिनी’ म्हणण्याची प्रथा आहे. त्या शब्दातील घट्टन सध्या ‘राजसन्यास’ या नाटकाचे सकाळचे प्रयोग मुम्बईत सुरू आहेत.” असे म्हटले. तर दुसऱ्या एका लेखात त्याने म्हटले आहे, “हे नाटक पाहावयाला जाताना प्रेक्षकांनी विदात दोन हातरुमाल न्यावयाला दिसत नये. डोळे पुसण्याला एक हातरुमाल पुरणार नाही.” गदेशाकारांनी तर ‘राजसन्यास’ म्हणजे महाराष्ट्राची गीता म्हणून त्या नाटकाचा गौरव केला.

मंगशी ही दीनानाथाची मायभूमीच. त्यामुळे ‘बलवत मडळी’चेहि गोमातक हे मायघोठ. तिथल्या मित्रमंडळींनी, नागरिकांनी दीनानाथाचा व ‘बलवत मडळी’चा गौरव करण्याचा धाट धाटला. पणजीचे प्रागतिक पुढारी डॉ. गोखर, कॉन्ट्रॅक्टर माधवराव काकुले, डॉ. सरदेसाई, सागरदाडे वगैरे सदगृहस्थ मंडळीच्या विशेष लोभाचे. एका नाट्यप्रयोगाला गवर्नर जनरलला गेल्याने त्याच्या हस्ते हा समारंभ करण्याचा धाट धाटला. मी त्यांना सुचविते की, ‘राजसन्यास’ नाटकाच्या वेळी हा योग यात्रा. पोर्तुगीज फिरग्यांना मराठ्यांचे, पिशाचत श्रीमभाजी महाराजांच्या नावाचे, वारडे. याच सभाजी महाराजांच्या पराक्रमाने तीन महिनेपयंत सर्व फिरग्यांना समुद्रात वगती करून राखवे लागले होत. त्या वेळी या प्रागतिक पक्षाचा सरकारवर थोड्याफार प्रमाणात वचक होता. या मंडळींनी ‘राजसन्यास’चा सारास पोर्तुगीज भाषेत छापून घेऊन गवर्नर जनरलला सादर करून नाटकाचे व त्या प्रसंगी बसल्या दारणाच्या सत्काराच निमंत्रण केले. त्यांनीहि मोठ्या आनंदाने या निमंत्रणाचा स्वीकार केला. या वेळपयंत पणजीत नाटकगृहाची इमारत

नव्ती. गावातील मध्यवर्ती मोठ्या जमिन शासने नाट्यरूढ उभारण्यात येई. तेथेच त्यावेळेचे गहनर जनरल जाईश मोरांडे याच्या अध्यक्षतेखाली 'राजसन्ध्या' नाट्याचा प्रयोग झाला. गहनर जनरल आपली पत्नी व सर्व लग्नसहोदर उपस्थित होते. दुसऱ्या अंकाचे मध्यरात सत्यसमसारम करण्यात आला, त्यावेळी एक गोमातरीय म्हणून दीनानाथांचे व 'राजसन्ध्या'च्या नाट्यप्रयोगाचे मोठे भागिने वर्णन त्यांनी केले, हा नाट्यकार दिग्गत झाला म्हणून त्यांनी मनापासून रीड प्रदर्शित केला. त्या नाट्यातील नाट्यप्रसंगाचे व भूमिकांच्या समानरेखाचे विशेष वर्णन केले. त्याचप्रमाणे नाट्यकार विद्यमान असता तर समुद्रातील नुडडी मभाजीच्या प्रणयप्रसंगाची काही निश्चित निराळी योजना केली असती असा निर्वाण दिला.

बोव्हापुरा एवढी प्रेक्षक नाट्यप्रेमी व रसिकच. त्यातल्या त्यात आमच्या नाटकाचा चाहता व नुमस्व प्रेक्षक कॉलेजचा विद्यार्थी. नशी वपे आता मला आठवत नाही, पण त्या वर्षी काही अपरिहार्य कारणांमुळे राजसम कॉलेजच्या समेलनप्रसंगी दरवर्षी होणारे नाट्य शेंऊ शरने नाही. आमचा मुकाम तेथे असल्यामुळे विद्यार्थ्यांनी घरे घरे की, या प्रसंगी तुमचे मडळीचे नाट्य काढणे पाहिजे. असा प्रेमळ इष्ट करण्याचा त्यांचा हस आम्हालाहि मान्य करावाच लागला अशा इडाच्या इडाच नात्याने मूल्यमापन करायलाच नसत. 'राजसन्ध्या'चा प्रयोग करायलाच आम्ही दरवर्षी त्या मराठमोठ्या राजधानीतील 'राजसन्ध्या'च्या जाणसार विद्यार्थ्यांपुढे झालेल्या प्रयोगाची रगत काही औरच बाधली गेली. रायाजी शिवाजीचा प्रवेश झाल्यावर मडळीचे आमारे मानणारासाठी त्या वेळेचे राजाणम कॉलेजचे प्रिन्सिपल सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ डॉ. गळहण रगभूमीवर जे आले ते टाळ्यातील अश्रु पुसतच. ते म्हणाले, "क्षमर असे वाटले, आपण शिवाजीतच वास्तव आहात. ती माणस, ते प्रमग इतकं जिवन आहत की, ते पाहत अमता वर्तमाननाट्यचे आपणाला विस्मय पडत आहे ह मुडा ध्यानात येत नाही. राट्यन्त्याची शिवाजी ही एक इतिहासकालीन मराठी मनाच प्रतीक आहे. तिच्यासमन सत्ये आणखून टाकणीत. मी राजा असता तर निम्म राज्य मी या शिवाजीला देऊन टाकले असत. या नाट्यात भूमिका करणारा नटसच जणु त्या काळात वावरलेल्या माणसाचा असावा असे वाटत!" प्रिन्सिपल डा. गळहण हे आर्यमाजी तज्ज्ञ इतिहाससंशोधन होते. विशेषत मराठी इतिहासाचा त्यांचा विशेष अभ्यास होता.

श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड, उडोद याच्या राज्याभिषेकाचा पन्नास वर्षे झाली म्हणून उडोवास एका मोठ्या समारंभ साजरा झाला त्या समारंभाला 'वलवत मडळी' ला निमंत्रण आले होते समारंभातील उत्सवानिमित्त 'भाववचन' चा रास सरकारी प्रयोग झाला. एरवीच्या गावातील प्रयोगांना राजवराण्यातील मडळी, म्हणजे राजपुत्र, राजपौत्र, राजसुता, राजकन्या येत असत. अशाच एका 'राजसन्ध्या'च्या प्रयोगाच्या वेळी महाराजा चिमणाईसाहेब गायकवाड व राजसन्ध्या इतिहासज्ञ उपस्थित

समयांग ससायचा मनापाहून आनंद होती ” महाराष्ट्राच्या त्रिहज्याच्या पुजास्थानावर येतादींनी का हाईना पण एवढा निष्ठुरग आघात या पेशवमी नायककाराने केला की, आजवर एवढी अभ्यासून मिळालेल्या प्रशंसने याबद्दल चमत्कृतच वाढला नाही. केवढे ह आश्चर्य! नायकागचा कवदा हा आमनिश्चाय! उल्टा या सर्व प्रशमतीचे प्रेक्षक हर्षभरान स्वागत करतो, दाढ्या चार्मिती.

या चित्रितक निराणूने आपल्या जमदहत्याभेदि अशाच निर्विकार नयथाच्या दर्पने पाहिले आहे. ययाच्या मुमारे सातआठ वर्षांच्या दीर्घ काळपर्यंत हे मुनिराज अलसगित ब्रह्मचर्य पाळीत असल्याची ग्वारी देतात. या ब्रह्मचर्याभ्रमात स्मृतिविभंग झाल्यामुळे मातोश्रींना भगळमून तांडताउणीच भगळमुद्रातील डीचभर दारा बावडीसाठी हुलगत करतात. प्रेताच्या दाढ्युरच लोणा खाण्यापासून सव प्रकारची लच खाण्यात, व नाहेरच्यालीपगात आपल्या घरागतीत पुरुष एकापरास एक विडीजाद धोरणचे हाऊन गले म्हणून त्यांना अभिमान यातले कारुणी गादाच्या कोपन्यासामी, नारमहा निरुगन्या होतावर माळा घाडून त्याचा अहोसान राखणगारा चादू असत जगाच्या नाझ मलागत खण्णुग्याच्या कुटुंगच स्वतः स्थान आहे, पण त्या कुटुगतींदि धास्ती घ्यारी अदी या निमार्चीची अखलाद आहे त्रिनेशनी अरी रिगारा पैगळ बचितव आदेल. निमर्गाला वळूनव ही विचित्र निमिति आहे नारळीच्या झाडाच भीम आणि ताडामालचा फश्तात, उळी आणि फळन मिना कतरी आणि बावपात याचे माधम्य व निपज वनसांनिशाळून एकाच कोणीत करात असले तरा मानवी जिवाला त्याचा निफण्या जागनिश्चानिना राहत नाही

व्यक्तिग गन्करा मास्तराच्या वेष्टारून त्याच्या पशाच्या कोणाला थाग लागणार नाही, पण त्याच्या आडनामामून मात्र त्याच्या पुत्राच्या पशाचा अगज बायता येतो मराठेशाहीतील माळव्या रिह्याचे हे गन्करा त्याच्या रत्ताच्या कयातपावून हा मराठेशाहीचा अभिमान सहसुगून उभरत होता अन्तर रेखसामी निदिष्ट्याच्या आगात रमगाच वैभय वर्जित असेल पण सगामी हिगजीच्या लेसी स्वग व तेथ वाल्मय करणाऱ्या देवदेवता क पदाथ हाव्या त्याचा स्वग हाता मराठेशाहीत आणि तेथ वाल्मय करणाऱ्या देवदेवता हाया छत्रपताच्या घराण्यातील स्त्री पुरुष देव मिना स्वर्ग त्याच्या उभमग टगणे पत्त हिगजी पाचव्या असानील पहिल्या प्रवशात येसुमाईग व लहनगा आठ वर्षांच्या शाहूला निराप देताना म्हणा, “हाय र कमा! हा देवमाण्ये आना देवापरीमुद्रा निरावनाची नाहीत ” (अनिश्चिंत) स्त्रीच्या अकात औरगजेमुपुढ केड वळून येगनाडला उभे कण्यात येत तिच्याग्रसर सानानी असतो ता औरगजेमुपुढ सुख टेंवून विनती करतो की, “गण्डाहा नयसग, अतरस ह मस्तन पत्त छगणीपुढच नम झाल, देवापुढेमुद्रा दाखल नाही त तुझ्या चरणवर टेंवून तुला विनती करता की या मराठ्याच्या महाराणाची वधून करू नकोस! ” पाचया अनात हिरोजीच्या प्रेताला रा. *

कपडाळून सामाजी म्हणतो, “सार्थका लागलेल्या निवाची उत्तरत्रिया देवाना करानी लागते. देवाच्या तेहतीस फोंटी तुझ्या देहाच्या दिमतीला, जोडल्या हातीं उभ्या राहतील!” पाचव्या अंकातील पाचव्या प्रवेशात कायग्रहात सामाजी समाजीला भेटावयाला गेला असता समाजी येताणानें म्हणतो, “माझे नाव ऐकल्याबरोबर जानीचा मराठा कानावर हात ठेवील.” त्यावर सामाजी म्हणतो, “तुझे नाव! अरे रामनामानें नुसते डगार तरले, पण राजा, तुझ्या नावानें, छत्रपतीच्या नावानें नवपलट पृथ्वी उद्धरून जाईल,” स्वामिनिष्ठा आणि सेवाधर्माचें तत्त्वज्ञान सांगणारे हे दोन कर्मठ, अजोड, अमर रहातारे गडकरीमास्तराच्या बुद्धिवैभवानें निर्माण केले आहेत, हिरोजीच्या मृत देहाच्या पायावर येवनाई आडराने आणि भक्तिभावाने मस्तक ठेवतात तें पाहून सामाजी म्हणतो, “तरीच जन्मा यावें। दास ईश्वराचें व्हावें॥ माझ्या हिरुची पुण्याई साधुगताच्या पत्नीकडे गेली. तरीच जन्मा यावें ईश्वर ईश्वराचें व्हावें। धन्यानीं पायावर असे मस्तक ठेवावें तर सेवाधर्म!”

पाचव्या अंकातील रायाजी व शिवाजीचा प्रवेश. शिन्नगगा हें नाव व तिची रूपरेखा व स्वभावाची घडग गडकरीमास्तरांनी ‘मिलेंस्वर मळठी’च्या अधणी मुकामात एका भाडीवाल्या मुलीची केलेली उसनवारी होय. चार अठ्ठा हीं प्रेमपात्रांरें धुरत एकमेकांच्या शोधात भिरभिरत दिवत आहेत. त्याची प्रथम भेट आणि दोवट होतो तो यान प्रवेशात या दोन प्रेमी जिवाना पूर्व इतिहास फारी धोल्या प्रमाणात ‘वृष्णाफाटीं बुडल’ या कवितेत सापटेल. “वृष्णाफाटीं बुडल आता पहिलें उरलें नाही.” हे त्या गाण्याचे पाटपट आहे. या पाटपटावरच त्या गाण्याचा दोवट होतो. या प्रवेशाच्या दोवटहि, रायाजी म्हणतो, “रक्तमागाचा रायाजी गेला, समसोरीपुरता सेनासागर काय तो आता राहिला आहे! शिवाजीचे पंचप्राण, रायाजीचे दहा प्राण, वंशगात दाही दिशा घेऊन धाविले! रायाजीच्या प्रेमाशी पिड्या गुडल्या, प्रेमाची दोन पात्रांरें घगव्यात होरपटून मेली!”

बालमर्दिना ‘पुत्राणी’च्या मुगण्यात जो ‘आनरी आनरा’चा साधात्वार झाला, नेत्रासुप्ताना उग्र अर्धर्गनीय शब्दार्तात अत्रस्थल ‘हापुशी’ असा नवीन पर्याय शब्द प्रयोग निर्माण करून लागला, तसाच गटकरीमास्तराच्या रायाजी आणि शिवाजी या दोन मुग्ध जिवाना पहिल्या भेटीचा रिवा टागटिमागाचा आपण मागोवाच ध्यावयाचे म्हटल तर ‘वृष्णाफाटीं (आता नसलेल्या) बुडल’चा एक फेरफटका मारून आले तर नेथील शिन्नगता या प्रेमिनाचे झालेले खाल ज्ञान दिशा दिलेली शब्दयुक्तें पुढाच्या मुगधानून दखळताना तुम्हाला जागविल्यानिना रादगार नाहीत. पाच वर्षे एकमेकांच्या शोधार्थ तित्याच रान वन देशाभडी करणारे जीव अतोंरीग ‘राजराज्याय’ नाटकाच्या पाचव्या अंकातील चवथ्या प्रवेशात दिव्या मुक्तीच्या दोवटच्या क्षणात एकमेकांना भेटतात आणि त्याचा महत्प्रयासाने दाटेल खोरपंगेम आपल्याला पाहान्याला सापटणार

सोच विजेचा कटकट होऊन दोघानाहि त्यागाच्या आचीने जाळणारी वीज चाहून जाते आणि दोघीं व्हायचे तब होतें. जे झालें त्याला शब्दरूप देतानाहि जीव खागीवर होतो आहे. "मोठेपणाचा मार्ग मरणाच्या मैदानातून जातो" या सारांजानें सांगितलेल्या सिद्धान्ताचा पडताळा त्या प्रेमी जोडण्याने रात्रामाठी केलेल्या त्यागाने सिद्ध होतो. सिद्धि हेंच सिद्धीचे अधिष्ठान. यशस्वी दुरातिता तीच की ज्या वेळीं दुराचे कट येत असताना समाधान घादतें, जोडल्यातून गळणारी टिपे आनंदार्चा की दुराची हें मागता येत नाहीं.

प्रकाशत लेखनाच्या आयुष्याचे असे काही धग असतात की ज्या वेळीं तो स्वतःच्या बुद्धिबलवाने चर्चित होतो. लोक करोत न करोत, त्यांना कळो न कळो, अशा लेखनानें तो आममगुष्ट तर होतोच एवढेच नव्हे तर ससे उद्गार पादल्यानाचून त्याला राहणत नाहीं. 'पुण्यप्रमाण' नांवान पाचव्या अवातील पाचव्या प्रवेशात वृदावनाने भूपाला वसुधरेच्या भेटीला मुद्दाम आणल्यानंतर तो दिनाराच्या वधामुळे शोकाकुल होता, तेव्हा वसुधरे त्याची समजूत घाटू पाहते. तो आश्चर्यचर्चित होऊन विला गहतो, "पुनश्चोनाच्या भ्रमानें का हू हें मोळत आहेस? सगळीं काळ्याच्या शत्रिमुद्रा दिवसाच्या उदयसर्गें आणत तेजस्वी बाळें पणान मरताना पाहून दळदळा दयाची आसवें दाळते! आणि तुझ्या जोडल्यातून अभूचा एक त्रिदुमुद्रा का पडत नाहीं?"

यानर वसुधरा उत्तर देते, "एवढ्यामुळेच रात्रीला निशा अस म्हणताना दिनाराचे एखाद्या रोगराईने नेंवड्यांत झाल असत तर मान आपल्या मातेच्या यौवनाचा नाश करून पित्याच्या इष्टिमुखाआट येणाऱ्या धुत्र वीर्याच्या माझ्या पोटी जन्म झाला म्हणून धाई धाई रडत नसत असत दिनार ध्यानमरणान वीराच्या सहृदीला गला." यानंतर वीरसुन्या, वीरपत्नी व वीरमाता या तिन्ही नात्यांनीं आपल्या जीवनाच्या झालेल्या सार्यभूतेचें वर्णन करून तीं म्हणते, "दिनाराला मारणारा देव आपला लागणेकरी होता. आपल्या दारचा भिक्षेकरा नव्हता. एका दिनाराची काय कथा पण वेंसागणिक दिनारा मुद्रा आपल्या नाममाठी वळी देताना मी रडत नसत" भूपाल आश्चर्यचर्चित होऊन म्हणतो, "देवी, आज तुझ्या जिभेवर ही कोणाची रसवती नाचत आहे?"

ही ओपरती रसवती स्वतः गटक्याचीच नव्हती का?

तसेच 'राजसन्धास' मधील राणाजी शिवाजीच्या प्रवेशात "नानाचा (तानाजी महाराजाचा) पणान गाणारा तुळसीदास, मडईच्या राजाची असलेला, पणी आळीच्या पडात देसाई देशमुखासमोर बसलेला, खुसोनागच्या घरी बसलेला, आपल्या मराठे शाहीचा शाहीर देवादिकाच्या देसत, गधर्वाच्या त्राड्यासमोर डफ तुणतुण्याच्या ताला मुगत आणि मराठी बोलाच्या ऐन पुरत तुझ्या माझ्या अखेर भेटीच्या, निव्हाळ्याच्या जुन्या गाण्याला जितेपणाच्या जोमाने, नव्या घाण्णीच्या कल्पित जोडील आणि तुझ्या जिवाच्या पेरणान मराठी मनाच्या माळ्यावर मोल्याच पीक तोडील" तानाजी महाराजाचा

पवाडा गागाच्या तुळशीदास याहिरचा हा गडकरीमास्तरांनी पुण्यातील ठानडिमागा दिला आहे. उद्देश एवढाच की तीच कणी आली, तेच देसाई देवमुखाच्या फटाचें ठिसाण, तेच खुसोनाराचें घर, जिथे यावेळी गडकरीमास्तर वास्तव्य करीत. प्रामुख्याने या नाटकात सर्गीताची योजना करण्याच्या त्याचा जो मानस होता तो महाराष्ट्राचा स्वतंत्र म्हणून जो दग मित्रा जे गाणे ओळखले जातें, त्या वाजाची साथ डफ-नुगपुण्यानें होतें त्या लागणी वाजचा. गजल, कनाली हीं बोटून चारून मुगलमानी राजादीच्या उसनवारीचीं किंहुं होती. शिवागी रायजी जरी इतिहासजमा व्यक्ति होत्या तरी त्या जिव्हाळ्याच्या पुन्या गाण्याला आजच्या नव्या घाटणीचा कटिबंध निव्वळ मराठोळीनें जोडून, त्या दोघाच्या अखेर-भेटीचा प्रसंग इतक्या उत्कटतेनें रंगवू असा त्यांना आत्मविश्वास वांत होता की दरिद्री म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मराठी प्रेक्षकाच्या मनाच्या माळार मोत्याचे भरघोस पीक तोटता येईल-जोटता येईल, ते आजारा असता दीनानाथाच्या पुण्याच्या भेटीत, त्यांना लहान, अज्ञान पाहून त्याची छेड काढणाऱ्या एका शिष्ट नाट्ययावसायिकाला उत्तर दिले होतें, “त्या मुलाला उत्पन्न काय विचारता, त्याचा साडिल्लकर आढ्या झाला आहे, तो उठून रस्त्या म्हणजे विचारा.” हें जणू पैजेचें घोळणें समजून आपल्या मनाला लावून घेऊन पैजेचा पिडा उचलून जसा प्रसारची जिद्द करावी तसा प्रसारची जिद्द त्याच्या ‘एक गधर्वच काय पग अनेक गधर्वांचा ताडा समोर उभा असला तरी या नाट्यप्रयोगकर्त्याला प्रेक्षकाची कधी वाग पडणार नाही’ या एका वाक्यानें अभिप्रेत होते. दुर्दैव मराठी भाषिकाचें आणि त्या प्रयोगकर्त्याचें। सामान्य मनुष्य एखाद्या मोठ्या मागताशी नातें जोडण्याचा प्रयत्न करील पण गाहीर तुळशीदास व गडकरी हीं आपापल्या काळर्था मोठीच मागते तेव्हा मास्तरांनी स्वतः ल ‘मराठी गाहीर’ म्हणवून घेणें यात गांगणगा कोट्य नाही। ‘राजमन्यास’ नाटकाच्या शेवटी ज्या पुरुषाच्या छातीनें एका दगडाशी धडवा दिल्या, त्यानें आपल्या आयुष्याचें सिद्धाबलेकन तीक्ष्ण नजरेनें आणि बुद्धीनें करून वेदनाकासारख एका वाजयात आपल्या राजकीय पेशजाना सांगितलें आहे “राजा म्हणजे ज्याचा उपभोगसह्य स्वामी। राज्यउपभोग म्हणजे राजसन्ध्याम।”

या नाटकातील भूमिकाविषयी स्वतंत्र अस सांगण्यासारख नाही. ज्या नगत्या त्या भूमिकेचे ऐतिहासिक महत्त्व कळत होत त्यान त्या नाटकाच्या आत्मा आमसातू केला आहे हें पाहणाऱ्या प्रेक्षकाच्या तारड्यात ध्यानान येई प्रियेत दीनानाथाची शिवागीचा भूमिका व त्याची गाणी चालीस वर्षापूर्वी पाहिलेले प्रेक्षक अत्राप विमल शक्ती नारीत ततिनेप्रमाणे शिवागी त्याच्या अगप्रयगानून स्फुरताना पाहण्याला सापडे. लागणी म्हणाराला आज्ञाच्या पडेवाराप्रमाणेच सुरेल तान सुरतीचा व स्वराच्या गोडीची आनंद्यसता असते. अधानुगेधाने राज्याची फेक करायी लागते, तेव्हाच लावणीच्या दगाला ररा रग चढतो, त्यानून रस टिपसतो सर्व दृष्टीनें दीनानाथाच्या उत्कृष्ट भूमिनेत या भूमिनेचें नाव घालवें लागत.

‘गणनिवाग’, ‘प्रमसुन्यास’ व ‘पुण्यप्रभाव’ ही नाट्य त्या काळाच्या प्रमुख नाट्यकास्य पद्धताने लिहिलीं वग ‘एकत्र प्याग’ व ‘भारतधन’ (सामानिक) ही मान्यतया तजाने लिहिल्याचा त्यांनी प्रथम वग ‘गणनिवाग’संपर्क ते नव्या श्रोतृव्या आम्र ज्ञा त्याचा धातला भाग उपर्युक्त ज्ञान आट त्यासून अमेच विधान करावम वास्त की याच हे त्याच्या नाट्यक पनच मुख्य अधिगन आहे, त्यास त्याच्या नाटकाच्या कथानकाची उभारणा हात ‘गणनिवाग’ नाटकात पौराणिक काळचे त्याचाच चित्र पाहण्याग मान्यत तर ‘पुण्यप्रभाव’तील यागाच्या कथना कालनिर्ण (Renaissance) त्यागाग उभार देण्या आहेत ‘प्रमसुन्यास’, ‘एकत्र प्याग’ व ‘भारतधन’ यातील त्यागाचा प्रकार आल्या सामान्य जीवनग सानेसा आट ऐतहासिक जीवनाच्या त्यागाच स्वरूप ‘गणसुन्यास’मध्य पाहण्यास सापत्त या त्याच्या त्यागाच्या कल्पनेच विशदीकरण करावम शास्तर त्याच्या राज्या जीवनातील आरडीनिवर्णाग शाध पंतग तर सत्तज्ञ प्यागा कल्प्यासारग हात त दुष्ट चागीराताना मूर्खता मिळगी पाहिजे असा आग्रह धरणा हाते तमच नव्याचा अकारग उदाउग करणारे नव्हेत मनातल्याचा सावळेपणा जमा त्याना मान्यत नव्हेत तजाने तुधारणेच्या नावागाग घाला ज्ञान सारग गाधळटि त्यांना सामनेत नम रुढिमर्श वापताप्रमाणेच ‘मुर्ली’ ज्ञा ‘अनामिकावे’ अभागाह कल्याणाचून यागा राह्य नाही ते आपणाला मगळ म्हणत नमस्त म्हणत प्रमगी गरीय वृत्तीच्या माग्याची निगल करात ‘कमरा’च्या वाचनाना त ‘मगाचा माणस’ म्हणते ते म्हणत, ‘मगासारचा कसरी वाचल्यानिना या गेनाना स्वयं च मत नवत’ (त्यावडी ‘कसरा’ आत्मक्यासून पनच दिवगी म्हणत मगळारी प्रसिद्ध हेत अमे) अस जरा अस तर राष्ट्रीय पुन्याना फिया त्याच्या काही मठाना ते पूज आणि आख्याय समजत माइश या म्हणगाचे पुरावे त्याच्या नाटकातून व वनितातून पाहण्याला सापत्तता ज्ञा उच हतून प्रसित होऊन त्याग प्रयेक नाटकाच्या निषाकी निरव वगी, तो हेतु त्या नाटकात प्रसपन सिद्ध ज्ञाणेल गजविग आहे ‘गणनिवाग’मध्य आपग ज्या अमरपनच अर्गनिमल मानता, ते निवागात तपस्या करून दिव्याकदशतून मिळावेल होत, त्यागच आनंद पश्चात्ताप हाता, दुःख हात, त्यातून मुण्याच्या दीपशोभागाग तो त्यागा मृत्यून अस्तित म्हणत सौख्य ता मान्य करता ‘प्रमसुन्यास’मधील कमलाकराला त्याच्या कल्पडीनतर असेरच्या धगाग साभावीर होतो की, “कल्याण नही कल्या है १ दिनसे दे और रात दे। क्या रस सबग नम है, इस हाथ दे उस हाथ ले।” ‘पुण्यप्रभाव’मधील वृणत पातनेच्या तजान इतर दिष्ट जगरे की, ज्या तृष्ट हतून तिला त्या मरागत आगी ती जेव्हा आहून देते तव्हा पणगा अमरप्रमाणे त्या माध्वीपुढ गुण्य टेकून विनवी करता की, “मान, त्या निवागावर नू दुःखामृताची वृष्टि कलीम, आना या दिवातपर मग अक्ष्ण्वा अभिपक कर त्या भाग्यशाली बालाला

हतावर शेडेंस, या पातरी बाळाग तुझ्या पायाची जोड दे." तीप्र निराशेनें ग्रन शाळेला 'एकच प्याल्या'तील धुडिमान् सुभाकर गमगलाग तळमळीनें सांगतो की, "दारुची मकर मुटण्याची एकच घेळ अगते, आणि ती घेळ म्हणजे प्रथम दारु पिण्या पूर्वीचाच. दारूपुरताच हा सिद्धान्त तुला सांगितला नाही. मोहाची जी जी वस्तू असेल, त्या प्रत्येकीच्या मर्यात हाच मिळाला आहे." 'भासवना'तील घनश्याम पोलिंगच्या तडाक्यात पूर्णपणे सापडण्याची राधि आली अगता, त्याच वाचपिण्यागदी धुडिराज जेव्हा पुरव्याचे मूळ कायदच पाहून दासता. तेव्हा या करणीने दिपून जाऊन घनश्यामाच्या अंतःकरणात पीळ पडून चहणेदार जाहेर पडतात की, "लतिमाताने, ही मरी दया, ही निरपेक्ष दया ! प्राणिमान गोगत्त्राय घनतो तो याच दयेमुळे." 'गज-ग-याग'मधील गभाजीला भूतनाळाने जो धडा शिरविण तो त्याच्या शेनट्या घासनात "ना विष्णु वृथिरीपनिः" या शब्दात प्रसन्न झाला आहे. मडकरीमास्तराच्या हेतुपूर्तीगदीं जेव्हा प्रभासी नाट्यलेखनाचा हा धोडक्यात घेतलेला आढावा आहे.

आता राहता राहिले मडकरीमास्तरांनी 'रगभूमी' मासिकासाठी लिहिलेले 'घड्याचा बाजार' हे प्रहसन. त्याच्या हातून हीट अपूर्णच राहिले होते. ते धोड्याला आगाऊपणा करून पूर्ण करून मी रगभूमीची त्याची घाट मोडली करून दिली. त्यात हेतु एवढाच की मास्तराच्या प्रथेन शब्दाला प्रसिद्धि मिळाली, तो लोकांच्या पुढे यावा. १९१७ साली 'त्रिलोकर मडळी' त हे प्रहसन उत्तारयाचे ठरून त्याच्या तालमीनाहि मुखान हात्री, पण तालमीच्या वेळी अगा अनुभा आला की, हे प्रहसन 'त्रिलोकर मडळी' च्याच पार्श्वभूमीवर रचिले होते. त्यातील काही व्यक्ति त्या वेळी निश्चिन्ना होत्या. मास्तरांनी त्यातील काही व्यक्तिचिन्ने हतारी उडारदारपणे रचविण होती की त्यामुळे ती मडळी मड होणार होती, त्या मडळीचा निनासाला येतसमय होण्याचा व रगभूमीचा होण्याचा संभव होता. त्यामुळे तूत ती पणनाच अत्रियाद सोडून चारयाचे ठरले. मात्र या वेळी पुनर्लेखनाच्या निमित्ताने मास्तरांनी जी चर्चा झाली, त्याचा प्रत्यक्ष ते प्रहसन पूर्ण करताना मला उपयोग झाला पहिली मुख्यानीची दोनतीन वाक्ये सोडून या प्रहसनातील (नाटकातील) तिसऱ्या अंकातील शेनट्याचे तीन प्रवेश मी लिहिले आहेत. नमन 'भोमक नाळ' हे वेणूचें गाणें सोडून मारीची पत्ररचना माझी आहे. नाटक लिहून पूर्ण होऊन वेळगाव मुक्कामी त्याच्या दीडदोन महिने तालमी होऊन नाटक पूर्ण करीत असता त्या काळचे वयोवृद्ध गाजलेले टीकाकार व नाटककार भाऊगाहेन सोमग (निरात) याचे मला पार सहाय्य झाले. या नाटकाचा प्रथम प्रयोग वेळगाव मुक्कामी 'ज्योत मंगीत मडळी'ने १९२३ मध्ये झाला. मास्तरांच्या पुण्यावरून या नाटकाबद्दल पैसा व लैविक याचा जोड चागली दिली पहिल्या प्रयोगातील प्रमुख भूमिका—अण्णासाहेब—पद्मराज सामंत, वसंत—वृंणराव मिरजकर, मधुकर—शरदराव मोहिते, माधवराव—बाळसाहेब गोखले, गळाभाऊ—दिनकरराव डेरे, तात्या—पुरुषोत्तम गोरकर, कासा—बाबी शोकर,

देशराडे-मराठे, वेणू-मास्तर दीननाथ, श्छोग-भास्कर जोशी गढकरीमास्तराचा नाटक मन्ढळीरी नुसता परिचय नहता तर काही वर्षे त्याच वास्तव्यच त्या व्यक्तीचा अमल्यामुळ नाटक मन्ढळीच्या अंतरगाचे आणि व्यक्तीच चित्रण अगदी यथातथ्य झाले आहे

△ △ △

न्यायाधिशाची चोर भूमिका नमोवल्यानंतर त्या नाटकातील एकाच भूमिकेकरता वा दिग्दर्शनाकरिता पुन्हा आपल्याला पाचारण वट जादल अस माझ्या स्वमातहि कधी आले नाही

पण सत्तावीस वर्षांनंतर 'राजाराम नाटक मन्ढळी' वट्टन 'संगीत प्रेमसन्ध्यास' नाटकाच्या दिग्दर्शनाकरिता मग पाचारण करण्यात आले. गद्य नाटकाच संगीतीकरण ही नियळ यानेळी टुम नव्हती. नव्या नाटकाकरिता अभिन, पात्रानुसूचता, सौन्दर्यासोमन्व द्रव्यलग्न थापेरी कुठल्यातर कारणास्तन अस प्रयत्न करण्यात आले. यापूर्वी देवलाणा 'फाल्गुनराव', बरोकराचा 'हाच मुलाचा भाव', बारहडकराची 'यधूपराभा', टिपणाम याचे 'चंद्रप्रण', साहित्यराच 'गंधराच व', बामुदेवराव कळसराची 'नाटिका', तात्यासाहेब केळसराचे 'कृष्णातुनपुढ', इ.यादि प्रमुस नाटकाकराच्या कल्पूति तालस्वराच्या झगनारत बाहू लागल्या हात्या सव्यसाची बीराप्रमाण संगीता नरासच गथाचहि ठावपट्याचे हात प्रयमपासून करणारे माझ्या माहतीप्रमाणें एकच नाटक त म्हणजे रावल्याच 'पुण्यप्रभात' संगीत नाटकाचा गागन्याच्या विनधतमुळ ताच्या पाण्याच्या जीवनास सदैव टक्की लागू शकते. पण गद्य नगच क्षन मधादित अमर्ते, अलौकिकावावना त्यात कोणी नावीय आनू शकत नाही त्यामुळ गद्य नाटकाच वट्टन फारच थोड्या अन्धीत पुनेच्याच्या संगत माहू लागत. गद्य नाटकाच्या जन्मजात फेच्या स्थायीभावाची कितीहि प्रशम्ता वली तर महागण प्रशम्ताच्या संगीताच्या विविधत्वाच्या आवडीमुळ व धर्माचा तात सभळण्यसांनी संगीत नाटकाचा सदैव वरचम्मा माय करानाच लाग्णार आणि म्हणूनच गथाची संगीत अनेक नाटक झाल्या पण संगीताच गद्य नाटक झाल्याच 'पुण्यप्रभात'च अपमानमक उगाहरण सारल्यास जनच्या नाट्या मान्या असत नरार लिहिणेच भाग पडल

गद्य नाटकाची संगीतीकरणनारता निरूप करणाय त्याच्या मूळच्या यशावरच इति ठेरी संगीताकरिता रचनी पन्गारा वळ लगत घेता त्यात नराच काण्ठा होई. म्हणून गद्य नाटकाच संगीताच्या माडीवर न्तविधान हाताना त्याचा मूळचा गळसगार, गावपणा वमी करण क्रमप्राप्तच होई. संगीताच्या लेण्याने सौन्दर्योत भर पवटी तर उत्तमच नहतर मूळच झळमहि समातून नमल्यामुळ एकादे चळी रोडका रोगी मुलात त्याची गगना व्हायचाची भीति. राजाराम मन्ढळीच्या कलावतानीं सहकाय नागल्या प्रसारचे दिल्यामुळे नाटकप्रयोग चांगल्या चाल १९४० मध्ये या 'प्रेमसन्ध्या' नाटकाचा

संगीत प्रयोग 'राजाराम मडळीने' केला. संगीत प्रेमसन्ध्याग नाट्याला योजकाच्या अवक्षेपप्रमाणे लैनिनाची व पैशाची प्राप्ति होऊ लागली. गडकऱ्याच्या या पहिल्या नाट्याचे योगायोगाने पुन्हा जमलेले माझे लग्नाचे एवंच संपन्नताचे. पण तसा योग नव्हता. अजून गुरुपदा शिष्याला साजेसी सेवा मूल व्हायची होती. एकादा साधा वारकून पाल्याच्या प्रमुखापर्यंत चढल्याच्या आख्यायिका आधुन ऐकता व सांगताहे. तडतू अष्टावर्ग वयोच्या सेवेनंतर माझ्याहि मूर्तीची वेळ आली होती. मडळीच्या पालकाच्या व प्रेक्षकाच्या आप्रवृत्तन काही अटीवर कमलाकराची भूमिका करण्याचं मला मान्य करावं लागलं.

कमलाकर हा उच्च श्रेणीचा रत्नप्रवृत्त पल्लवायक आहे. तो मुशिशित आहे. त्याच्या दुष्टत्याना सांगता येण्यासारखे काहीहि कारण नाही. माझ्या मते जन्मजात रत्नप्रवृत्त असतारा माणूस हा त्या रत्नवायक. बुद्धियान् मागसात ज्याची सद्ग गणना होईल अशा बुद्धीची देवी देणगी त्याला लाभलेली असते. प्रगतिपथावर असता मार्गात येगारे अडचळे, त्रिधा भोगावे लागणारे अपमान, यामुळे रत्नवृद्ध भटकेलेला माणूस दुष्टत्ये वरारपाला उद्युक्त होतो. पण ती त्याची उपजात प्रवृत्ति नव्हे. दुष्टत्याचे परिणाम त्याच्या व्यक्तिगत गुस्मान्नीपेक्षा गुलनेने मोठे असतील, पण प्रतिपक्षाच्या अशा प्रकारच्या मोठ्या हानीनंतर वदचित् तो जसं दुःख करणार नाही तसे सदाच्या समाधानानंतर परदुःखाच्या मुखाचा उपभोग घेण्यादरता निर्लज्जपणाहि तो दाखविणार नाही. रत्नप्रवृत्तीच्या मागमार्ग समाधान विघटनेत आहे. जोडलेले मोडले, मुरुपाचं विद्रूप केले, असलेले नारीते शाले —आणि हे करण्यात प्रामुख्याने त्याचा हात असला म्हणजे त्याच्यासारखा सुरी तोच. मेक्सपियरच्या 'जाधवरान' (अयागो)प्रमाणे जगातील विसंगतीवर कमलाकरहि बौद्धिक धोरडे निपुणपणे उद्विगितो. अशा विगंगती टळवणें त्याच्या डोळ्यात भगतात. 'जाधवरान' मुत्तारिणी न मिळाल्यामदल व छद्मसरगाने आपल्या घरातहि काही गडगड केल्याच्या सशय धोडून तरी दाखवितो त्यामुळे त्याच्या सदाच्या वरपाणी का होईना पण काडीच्या आधार मिळतो (माझे दमजीचं शून तोडकं असल्यामुळे मराठी रंगारुत्तीवरून मी हा पुण्या पुढे केला आहे) पण कमलाकराचं तसंई नाही. तो केवळ उपजात छद्म म्हणून हा सारा गिगसतोपीपणा करीत असतो. नाट्यातील मीला जयताच्या चित्रपथाचं दर्शन कल्पनेच्या तद्रूपनेने रीला घेऊ लागने तेव्हा कमलाकर निची पीव करून म्हणतो, 'त्यानेळीं आपण नगाने जगात आण तेंव्हा प्रयेक नम्रवर्दने मनाला घेडावून सोडले हे ठीक शास्त्र पण आता काय त्याचे? त्याच त्याच गोष्टी पाहून रोज आश्चर्यचकित होणे हे मी माननी बुद्धिमत्तेचें वर्गीकरण समजता.' त्याच अनुरोधाने तो आपल्या वात्पगारी पीन करताना म्हणतो, 'मीले, ताकल्याच्या मुनाची गुण करवना नारा! लदानपणीं मू चागली दिसत होतील त्यानेळीं मी तुला हजारा पाहिली पण आजच्या दृष्टीने तुझ्याकडे पाहण्याची शक्ति लज कोड्या कमलाकराच्या असी नव्हती.' हा निरीक्षवादी रत्नप्रवृत्त

आपल्या साधनासिद्धीमार्गी नवीन तत्त्वज्ञान आचरणात आगतो त्याचा त्याला अभिमान वाटतो त्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रतीतीच्या वेळी मात्र तो त्रमगता तो म्हणतो, “सुखाच्या नि शांता या वातावरणाला अजून आग कशी लागत नाही? द्वेषान भरलेल्या या हाट पाताने भूमि पाहून दुःख का होत नाही? आकाश तुटून राग का कोसळत नाही?” एवढ्यात लीन त्याच्या दृष्टीस पडत तिच्या तात्त्व एकच वाक्य एनित्यानंतर तो सांगत हाऊन म्हणतो, “ही अजून भरत कशी नारी? नुसत्या माझ्या विपारी श्वासान फु कोमनून नानी? ज्वालामय दृष्टीन ताका दून त्याचा काळोसाचा कोळमा होइल ही कपना लोदी ठरू पाहते।” यानंतर आपल्या हातां ता विंगार देता तव्हा त्याला शतस्तयाच समाधान लाभत यामुळे कमलानार हा नुसता रत्नपुष्प नसून इरसात गळनायक आहे हे मान्य करवे लागत आपल्या साधनेद्वल साधक होउन तो जयताला म्हणता, “जयत, माय योगसाधन अजून पूण झाल नाही याल माय नादगज आहे! माझा कृतीची शक्ति अजून माझ्या वार्षित, माझ्या दृष्टात भिनगी नाही अजून माझ्या नुसत्या गगान तुझ हृदय पाहून जात नाही दृष्टीन तुझ्या हाताती पुल कोमनून जात नाहीत! अशा प्रकारच्या गळनायकाच्या भूमिजन नायकीपना या लौकिक चारियाला प्रारभ झाला अनता तर त समाधान काही और हात कमलपुष्पाच्या भूमिकत भक्त रगाचा वापर निशार झाला असो तरी मराठी नायकमूर्धत या रत्नपुष्पांनी जम घेतो त्याच्यात कमलपुष्पाच स्थान निर्मिवा उध श्रेणाच आर

रगभूमीवर पाऊल टाकताच पृथग्माय चिंतन करणारा वृत्तानत आणि भाव नयनातीर रत च्या दिल्लीची जाहिरात करणारा व धुडिराजाच्या प्रमळ रसभाराच सांग कातुन करणारा घनयाम याना रत्नपुष्पाच्या कुटुंबीयापेकी मानण म्हणने रत्न पपन बट किन ज्ञानवे आहे म्हणूनच उच्चरणीय अन समजयासारत आहे भूतमहलाल दुमनचा मृतदेहाची कमनारान कनेगी सौन्यासधना आणि काराद्वत जयतान लीनेच्या कोन्या प्रमथनिरेवरून कलेगी सौन्यासधना ही गवकरी नायकशाळयातील सौन्यासधनची अद्भुत स्थळ होत सर्गीताभरणाच्या सस्तराच्या वेळी मूळ गय नायकाच्या नाळगाचा कोणी निचारहि न करता त्याची गळनेगी उतरून घण्यात आला यामुळ नायकासारया नैदिक सौन्याग कलासुराला प्रक पाणरा हाऊन आनयाच्या लहरीवर तरगत राहिला कोइकराच्या माननिमारा पोगी प्रममन्यागाचा जम आहे मतिनकाराने ने माधल नाहा त प्रममन्यागतने साधण्याचा यशस्वी प्रयन कला तशी नायकाकाराने मरना काया धरली पण अरार साधली नाही अन् साधणार तरी कशी? असेराच्या वेळी प्रश्नासाठी तत्वाला घातलेगी मुरड थोड तरा वैगुण्य आग्रगरव

नायकशेरात कोइकर-रगाळकगमारव मातर खद लेगक निनीला—नायकाची आघाडी जगदवळ पवीधराता सामाळनेगी अशा काळात नायकार हाण्यासाठी निरागेल्या नायकाची—प्रनपरीक्षा पस एवढच दिग्ग, आधि अद्वयता दिशकाची

नोकरी, नाट्यी असा पृवतिहास, बुद्धिमत्तद्दल आमविवाह, त्यामुळे महत्त्वाच्या
म्हणा, ईर्ष्या म्हणा, दावगी, स्वाभिमान, रुद्रीपाण, अद्या प्रभारची प्रतिकूल परिस्थिति
दिवासात घटल्यावर भाषेचा वृत्तिमपणा, काही पात्रांना उठान देण्यासाठी निरदलेले
प्रसंग, भक्क, डोळ्यात भरणारे रस, नाट्यलेखनाचा पहिलाच प्रगल्भ व पहिलाच
अनुभव व ययाचा जाम यादि गोष्टी सद्दानुगृहीत जमेला घरल्या पात्रांचे

नाट्यप्रस्था एना प्रयोगाला सुप्रसिद्ध टीकाकार श्री माण्यगेकर आले होते
पहिल्या अमानतर ते आत भेदीनरता आले प्रयोगान्दल गेलता चालता ते म्हणाले,
“चित्तामगराव, गवक्याची या नाट्याची भाषा विशेष अवान्तर व वृत्तिम वाटते नाटक
पाठताना त्याच्या प्रनिभेमुळ त तितकं लक्षात येत नाही पण स्वकल्याविनादि राहता
नाही” एवढ्यात नाटक सुरू झाल्यामुळ ते जादरे गेले नाटक संपल्यानंतर ते आत
आले ते प्रयोगामुल प्रभावित झाले ते म्हणाले, ‘गवक्याची भाषा पेढून तिची वाग्य
तऱ्हेने फक्त करावयाला तुमच्यासारख्या नट पाहिजेत तुमच्यासारख्या नटकारितांच ही
नाटक आहेत!’ त्याच हू मन उपरधिक रास नव्हते!

△ △ △

आता गवकरामान्तराच अलिखित पण मग माहीत असलेलं सनत्पित चात्रम
सांगून दाख म्हणत एका फार मोठ्या जनागरीतून पार पत्त्याच समाधान मला
मिळणार आहे

‘संपूर्ण नाळराम’ च्या निनादी ऐसमारंत एक ‘वाहन’ व दुसरा ‘आज्ञाच्या
समाचार’ असे दोन लेख लिहण्याचा त्याचा मानस होता ‘वाहन’ मध्ये माणूस
प्राण्याला ‘पांगुळगाड्या’ पांगून ‘चोघाच्या टांगायहन’ जाण्यापर्यंत ज्या ज्या वाहनातून
मन मारली त्यात त्याच वगळ येणार हात ‘आज्ञाच्या समाचार’ या लेखाची
सामग्री ते आपल्या आचारापणातच गोळा करीत होत आज्ञाच्या समाचाराचा वेगळ्या
निरनिराळ्या मागसाने समाचाराचे प्रभार त्यांना वगळ करावयाचे होते एक म्हणतो,
‘आमच्या गाराची ते अमुक रहस्य आचारा हात, त्याच्या उद्देशा ही अशी तुमच्यासारखीच
खिडकी होती झाट, त्यातून चारा लागल्याच निमत झाले आणि तीन निवसात तो
माणूस गला’ दुसरा म्हणतो, “आमच्या येथे तापाने आमचे गंध असेच आचारा
हात शब्दपर्यंत लक्ष्य व काही निगन करिता आले नाही, आणि हकनाक त्यांचा नळी
गया” कुणी काहा कुपण्याच वगळ करत, तर कुणा गारात आसले त्यामुळे मृत्यु
घटल्याच सांग तापय, प्रत्येक वेगळ्या धीराच्या चार गाष्टी सांगण्याएवजी काही
भयप्र गोष्टी धरता त्यामुळे एक दिवस लव्हन ते म्हणाले, “हे समाचार घ्यायचा
यगारे ‘एकच प्याच्या’तील वैयक्तीकरणमात्र खरोखरच माया समाचार वेगळार आहेत
की काय? आधी यांना नट करा एकजण नाशेची, हुरूप्याची गाष्ट सांगेल तर शपथ!
प्रत्येकजण कर रचण्याच्या गोष्टी सांगतो”

शिवराई शिक्षा—सदैव राजसाराणाचा खेळ खेळणाऱ्या शिवाजीमहाराजांचें सधारी जीवन कसें असेल, ते आपल्या मित्रांशीं, कुटुंबीयांशीं, विशेषतः मानेशीं, न्त्रियांशीं कसे वागत असतील, त्यांच्या बोलण्या-व्याख्यानेत व यष्टामुखीत कोणते विषय येत असतील, त्यांचे अगदी घरगुती चित्रण या नाटकात कवचवाचा त्याचा मानस होता. राज्याभिषेक करून घेण्याइतक्या स्वास्थ्य त्या थोर पुरुषाला याच वेळीं मिळाले होते. त्या राज्याभिषेकाच्या निमित्तानेच यातील बराचशी चर्चा होणार होती. शेवटचा प्रसंग राज्याभिषेकाचा होता. पूज्य माता व एकाहून अधिक न्त्रियांशी त्याचें वागणें, बोलणें वाय होत असेल याचें मोठें हृदयगम चित्र पाहण्याला सांपडलें असतें. शेवटच्या प्रवेशापूर्वी महत्वाचा प्रवेश राज्याभिषेकाचा होता. सप्तसागर आणि भागतांतील पुण्यसावन नद्यांच्या पाण्याने राज्याभिषेक पूर्ण झाल्यानंतर ‘गोब्राह्मणप्रतिपालक’ या किताबीसह छत्रपतींच्या नांवाचा जपजयकार होऊन त्यांच्या नावानें पडलेल्या नव्या नाण्याबरोबरच सोन्या-रुप्याचा पुलाचा वर्षाय होतो. याचें वास्तव्य अमतात. एवढ्यात या अगूर्व प्रसंगानें मातोश्री जिजाबाईंच्या डोळ्यांतून अश्रू बाहू लागतात, त्यातील दोन उष्ण धेंडाचा छत्रपतींच्या देहाला स्पर्श होतो. ते वर पाहतात तो ते जिजाबातेच्या डोळ्यांतील ओवळलेले आनेश्रू—त्या वेळीं ते गगामंडाना म्हणतात, “सप्तसागर व पुण्यसावन नद्यांच्या उदकाच्याच तोडांचे माझ्या मातेच्या डोळ्यांतील हे आनंदाश्रू माझ्या मस्तकी पडले. आतां राज्याभिषेकाचा विधि पूर्ण झाला. आता मी दरबारुग छत्रपति झालों!” आदल्या दिवशींच्या दरबारात उघडलेल्या नव्या नाण्याची कमाई करून एक माणूस सगळीं सुशोड्याच्या वेळीं गडाखालच्या धण्याच्या दुपानात त्याच्यापुढे एक नाणें टाकून तंबाखूची मागणी करतो. कुन्हालने तें नाणें हातीं घेऊन त्याकडे धारकाईने पाहत तो बाणी विचारतो, “हा कुठला शिक्का?” त्यावर तो माणूस उत्तर देतो, “हा शिक्काई शिक्का. या उगवत्या सूर्यासारखा यापुढे महाराष्ट्रात हा चालेल.” याप्रमाणे ‘शिवराई शिक्का’ या नावाची सार्वभौमता या नाटकानें पटवारी होती.

सुरती शिक्षा—अचाट, अफाट, लोभविलक्षण हे संदेशकारांचे वैशिष्ट्य. पुण्यास त्याच्या ‘नारिंगी निशाण’ या नाटकाचा प्रथम प्रयोग किल्लोस्कर थिएटरात होणार होता. थिएटरच्या अंगणात ‘आठ बाय शारा’च्या दोननीन नवीन कापडाच्या नुकड्यावर जाहिराती-साठीं ‘नारिंगी निशाण’ हा अक्षरें काढणे चाल्लें होतें. संदेशकाराचा हा जाहिरातीचा नवीन प्रकार त्या काळीं तरी होता. असे रगविलेले नुकडे महत्वाच्या चौसाचौकानून लवण्या-साठीं तयार होत होते. मास्तर ते लिहिण्याचें काम पाहत काही वेळ उभे होते. थोड्या वेळानें ते म्हणाले, “चला माझ्यागेर.” तो त्याचा बोलण्याचा स्वर, ती त्यांची मुद्रा, माझ्या इतक्या परिचयाची झाली होती की, या वेळीं डोक्यात फाही स्वच्छळ उठली आहे हें माझ्या तेव्हांच ध्यानीं आले. मी भुसट त्याच्या मागे चालू लागलों. शनवार-याड्याच्या उत्तमभिमुख दरवाजापुढे ते थांबले. ते अगदीं विचारमग्न होते. यानेळीं त्यांना

कोणतान प्रश्न विचारला असता तरा त्याचेकडून उत्तर मिळणें कठिण होतें. तेवज्यातल्या तेवढ्यात त्यांनीं दोनतीन वेळ जागा उठून तिथून वर नगरागल्याच्या गच्चीकडे दृष्टि टावून पाहिली आणि नंतर म्हणाले, “खला घरी.” मुकाड त्याच्या माग पारलं दारीत जाणें एवढच मास काम होते. घरीं गेल्यावर गेया मुरू झाल्या. हात गुलाब्याला पाहेंचलें. थोड्या वेळाने उन्हासित होऊन म्हणाले,

“काह्दंकर, सुर्ती शिफा नाटकाचा सेवकाचा प्रवेश तयार झाला.” सेपा जोरानें मुरू झाल्या “हा प्रवेश जनळ जवळ गूक प्रवेशच आहे सकाळची वेळ आहे. जनारा वाड्याच्या दरवाजासोदरेच्या पदामगत एक जागल्या दोन रुच्या, एक टेबल आणून माउतो, त्याच्यामरार एक साथीदारहि असतो. थोडा वेळ ते वाट पाहतात एवढ्यात त्रवाजानून मोंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन, पाठीमागून वाजीगव, त्याच्यामागे दोनतीन दरजारा व शिपाईप्यादे येतात. एल्फिन्स्टन त्याना टेबलजवळील खुर्च्यावर त्रसातपाची विनंती करतो एवढ्या अर्थीत नगरागल्यांन भगवा झाड जेध फडकत असतो, त्याच्या आसपास बाळाजीपत नातू, युनियन जॅक घेतलेला एक गोरा अधिपारी व दुसरे दोन तीन लोफ असतात एल्फिन्स्टन गिरातून कागद काढता काढता वर दृष्टि टाकतो, नोमराला दीतलेखणी आणवयाला सागतो. कागद त्राजीरावापुढें ठेवून त्याला सही करावयास सागतो. नोमरान कम्प्रमनन आणून ठेवताच त्राजीरान ऐतणी दीतीत बुडवून राही करू लागतो सही पूर्ण होतानच वाड्यामराल भगवा झाड उतरला जाऊन त्या जामी युनियन जॅक फडकू लागत. एल्फिन्स्टन सही वाचू लागतो, ‘त्राजीरान त्राळाजी भट्ट पेशवे श्रीवर्धनकर दस्तुर खुद्द.’ साहेब जाविडाच्या गिरातून त्या जागल्याच्या व दुसऱ्या नोमराच्या अगार नाणे टाकता ते त्या नाण्याकडे पाहून प्रभारित चेहऱ्यानें साहेबाकडे पाहतात. साहेब म्हणतो, ‘हा सुर्ती शिफा. उगवत्या सर्थांमराला आतां महाराष्ट्रात हा चालेल.’

गडकरामालागच्या या संकल्पित नाट्यनाट्यामरर्था मागण्यासारखी गोष्ट आहे. पुण्याच्या चा का प्रभु मटळीच्या वतीने के गटनरी याचा पंचत्रिसांना स्मृतिदिन साजरा झाला, त्यावेळीं अज्यर रा न गावित्राव सरदेसाई होते व भी चत्ता होता. गटकऱ्याचें संकल्पित नाट्यय हाच माझ्या व्याख्यानाचा विषय होता त्यावेळीं समारोपाच्या भागगात ते म्हणाले, “आता गटकऱ्याच्या संकल्पित ऐतिहासिक नाटकाची कथानक ऐकून अस चाले की आम्ही इतिहासकार वयानुवयें बाळवीमारसे जुन्या कागदपत्रात वाररत असता पण प्रतिभाशाली नाटककार असला म्हणजे त्याच कागदपत्रातील प्रसंगाना वेचवडे उगात आणि रमणीय स्वरूप देता! नाटक हा माझा वास्तविक विषय नव्हे, पण आता जी मी ऐतिहासिक कथानक ऐकित त्यामुळे मला एक नवीनच दृष्टि आली.”

ॐ ॐ ॐ

आता एकच आठवण एकच लहानस कथानक, आणि ‘वाचैजयतीचा’ सुगंध, म्हणजे गटकराप्रकरणीं ग्रंथ आनीपण

प्रयेर माणूस आपल्या ऐश्वर्यप्रमाणे आपल्या प्रिय माणसाच्या स्मृतीप्रीत्यर्थ काही ना काही करण्याचा प्रयत्न करतो. कुणी दानधर्म करतो, कुणी वृंदावन राधतो, कुणी भविर उभारतो, तर कुणी अक्षरगत चिरंजीव (नामजन) करतो. मास्तराना गोविंद नावाचा एका धातूचा भाऊ होता. तो विशेष तगळ बुद्धीचा होता. संस्कृत हा त्याचा आवडता विषय. मास्तराचे त्याच्यावर पार प्रेम होते. त्याच्या अपमर्ता मृत्युसुळे त्यांना घेऊ नसला. विशेष दुःख झाले. त्याच्या स्मरणार्थच त्यांनी आपल्या काव्यप्रतिभेचा 'गोविंदप्रब' या नावाने भूषविले. त्या आपल्या प्रिय बंधूसाठीच त्यांनी 'वाग्वैष्णवी'ची गुफा फेरी.

ॐ ॐ ॐ

“गुण—सत्त्वगुणाच्या नादाने स्वच्छंदी पद्वी होणे—अगात 'जर भुताची' वाया होणे—नि सग होणे, अशा unconscious दर्शित जाण्याच्या अभ्यासाशिवाय भावनाचा उत्कट परिपोष होऊ शकत नाही अशी माझी समज आहे. उच्च प्रतीच्या औजस्वी व्यक्तिता ही मनाची स्थिति पाहिजे. अशा कवितेत कल्पनेची रम्यता, विचारांची उगळता आणि नादमाधुर्याची उत्कृष्टता यापैकी निदान एक तरा असले म्हणजे मग, बाबूळ कोणत्याही दर्जाचा असो, आपल्यासोबत रोखून नेऊन त्याला गुगुणियाला ती समर्थ होते. अशा वेळीं अर्थाने त्या देण्याला त्याला ती मुळीं असलेल्या सापडू देत नाही. हा परिणाम घडवून आणणारी कविता काव्य या संज्ञेचा पात्र नाही पाहिजे असला मला वाटत. कारण तर्क ही अद्भुताची कसोटी हाऊ शकत नाही तसच निर्भेळ सत्य हे काही कायाचा नियम होऊ शकत नाही. काव्य आणि शास्त्र यात भेद फक्त भाषांचा आहे. एकाचा मार्ग emotion चा, दुसऱ्याचा reason चा एखाद्या अधिकारा कवीची जर अशी कविता असेल तर ती अर्थशून्य ब्रह्मचरिणी वा गूढगुहन आहे अस म्हणण्यास मी तयार नाही. त्याला दिसलेले स्वप्न असले अमृत ही त शब्दांनीं धरू जाता भीट धरले जात नाही.

God said let there be light and there was light'

सृष्टीच्या पूर्वी अनंत पोटाळीत असलेल्या घोर काळोखाची कल्पना करा आणि अगणिता विश्वे पण्डित पण्डित उजळणाऱ्या अमथादित प्रकाशाची त्याच वेळी कल्पना करा, म्हणजे there was light ह्या साव्या शब्दांनील अगुणीय सौंदर्य बघेल. ही creative power होय. शेक्सपियरने छान्या वसाहती निमाण केल्या ती हीच प्रतिमा. 'गोविंदप्रब' बहुतेक कविता १९१० च्या आत तयार झाल्या होत्या. त्याचा ओवी कवितेकरात व्यामग दाड्या होता पुढे ते शनिेश्वराचा करून अभ्यास करीत होते. पुणे, मुंबई आणि अर्थमंडीत शब्द पुढा प्रचारात आणण्याची त्याची कल्पना नितकी नवीन नितकीच माझीही ती स्वाभाविक. ती त्यांना माझी कलेली उसनारा पास नाही. आपल्यात परीत्याचे अनुसरण नाही कोणते आणि कदात ? गडकन्याना त फेरे अभ्यास त्याच्या योग्यतेत रतिभरदेखील कमीपणा येत नाही. त्याच्यामधील आरल्या हावून अन्याय होत आहे.

माझ्या कवितेवर टीका करण्याचे भरात त्याचेगमनी अनुदासणाचा एकहि शब्द लिहू नये अशी माझी विनंती आहे—नव्हे, निश्चून सांगणे आहे. कळारें, लेमाची वृत्ति असावी हे विनंती.

अशाच

७ ८ १९२८

आपला

मुरलीधर नारायण गुते

युवतमाळचे श्री. यामन नारायण देशपांडे यांना कवि 'मी' नी लिहिलेले हे पत्र 'प्रतिभे'च्या १२ जुलै १९३७ च्या अंसात प्रसिद्ध झालेले आहे. या पत्राचा एवढा उतारा देण्याचे कारण म्हणजे पत्राच्या शेवटच्या भागात त्यांनी व्यक्त केलेले गहन्या-समर्थीच स्पष्ट मी, व त्याच्या अभ्यासाशी रूपरेखा. पत्राचा पहिला भाग 'मुरली' कवितेला व ते धारधार विचाराच्या तट्टीत गेल्यानंतर टिचक्या मारीत सेपा जोराने घाडू लागण, मिशा कुरतण, हात मगडीला पोंदचणे यांकरे नकळत प्रिया करीत म्हणजेच 'मी' च्या माथे unconscious होत त्याच उद्देशाने आहे.

नर्मदा प्रशिक्षण करणाऱ्या एषा यात्रिकाच्या वाचनात 'मुरली' कविता आगी, त्याने 'मनोरंजन'च्या संपादकापडे विचारणा केला की "ही कविता ज्या सिद्धांचे अंतर्गामीं स्फुरली त्यांचे नाव व पत्ता कळविल्यात मी आपण जन्माचा प्रणी होईन." या कवितेचा उद्देश सांगतानाच 'गोविंदप्रभा' नी प्रारंभ म्हणून आहे "मीति, मधि, आणि मुक्ति या भाग्ययोगाच्या तीन पायऱ्या आहेत." घुरणाऱ्या रावेच्या पाच चढत्या रिधति या कवितेत वर्गित्या आहेत. या कव्येच्याच निमित्त करून ते एक सर्गातप्रधान नाटक लिहिणार होते त्या नाटकात गंधा आणि वृष्ण अशी दानच पाने होती. ही गोष्टी एकमेकाना कसप्रियावरिता निरनिराळीं गंध घेतात त्यामुळे प्रसंगाची, घटनाची विविधता साधणार होती या नाटकाचे 'सून्यमन्यास' असे नामकरणहि झाले होते. त्याच्या पोचनेत पाच सन्यास होते पैकीं (१) 'प्रेमसन्यास', (२) 'पुण्यप्रभापचें'च दुसरे नाव 'कर्ममन्यास' असें हात, (३) 'राजमन्यास', (४) नाव वा कथानक कारांचे आढयन नाही, (५) 'सून्यसन्यास.'

८ ८ ८

मास्तर! पूर्वमचिताने तुमच्या सात्रिण्याचा योग साधला. मला जे अलौकिक वागरे त वेड्याजाकड्या भाषेत सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे त्या सांगण्याने वाचकापुढे जी मूर्ति उभी राहिल तिला हा शेवटचा सत्तर प्रणाम!

"ह देवावरचे रेणे । नक्षिजानें देणे घेणे । कुणितरी कुणारतव रडणे । तीं रडणारीं रडतिल धाई धाई । करि आतां जो जो गाई " (पुण्यप्रभाव)

"उरलेन शीत वा डण । काहीं न शुभ्र वा वृष्ण । एकरूप साधावृष्ण । जयनाद गात ही मुरली । कन्हया यजाव यजाव मुरली ।" (वाघवैजयती)

सं चार

भूमि के च्या अंतरगातील नाटककार

संचार

(१) गव्हरी मास्तराच्या नाटकातील माझ्या भूमिकाच्या मंचासाठी ही रूपरेखा आहे

(२) माझ्या या रूपरेखेपुढे काय याही भूमिकेच्या चित्राची स्पष्ट कल्पना करिता येणार नाही हे अर्गावर रेंवनाचे चित्र जाणवता येत पण नुसत्या शब्दांनी या रंगनाचनेचा अधःपद फक्त हाता नुसत्या शब्दांनी मूर्ति साकार उभी करणे कठीणच !

(३) प्रतिमासंपन्न नाटककाराने नाटकभर खळावेल्या भूमिकेच्या घडायडी वळणाच्या अंतरगाथे यथाथ चित्रण घडविणे हे एखाद्या कुशल चित्रकारालाच अवघड मग ते नुसत्या शब्दरूपाने सांगून घडविणे त्याहिपेक्षा विकट

(४) सगीताच्या स्वराना सुरावटीची मगत काही मयादेपयत मागदर्शक व साथ देणारी हाते पण गद्याला आळंगार तसे साधन काहीच उपलब्ध नाही कलावताकडून वाक्याचार स्वररुद्ध व लयरुद्ध उच्चारला जाता पण या लयरुद्ध स्वरोच्चाराची सुरांग नापता येत नाही, त्यामुळे अमुक वाक्य असाच म्हणावे अथ उच्चारणाऱ्यावर बघून नाही म्हणूनच नाटकाच्या भूमिकेची सधा देणाऱ्या अधिकारी व्यक्तीपुढे म्हणजेच शुद्धमुखा जिना सहितेच्या गुढागुढतच गमन ठरविता येणार नाही शिवाय वाक्यरचनेप्रमाणेच वाक्याचाराचीहि लय व प्रत्येक नाटककाराची विविध प्रकारची असत ज्या नाटककाराची भूमिका साकार, सनीव करान्याची असेल, त्याची वाक्योच्चारणाची लय अनुसरणे बऱ्याच दिशेने मास्तराच्या नाटकातील माझ्या भूमिकेचे सधा प्रत्यक्ष त्याचेच ताडून म्हणजेच शुद्धमुखातून ऐकान्याला मिळाल्यामुळे ते मी आजवर सहितेसारखे निष्ठने बतन करून ठेविले आहेत त्या वाक्योच्चारणाच्या रंगची उकल करून सांगण्याच्या रंगरंगापात शब्दाच्या गुणवत्ताने अथवा प्रागातिक मग कायळान्याच म्हणून निस्ताराचा सरोच करणार आहे

(५) भूमिका साकार करताना वाक्यचाराची ठवण अर्गाविक्षप अभिनय, दान गव्हानधील अरसाडा, नेपथ्य, रंगभूषा व घेणभूषा हेही काचित् सांगण्याचा प्रयत्न करणार आहे तसेच भूमिका दिग्ग करताना नाटककाराने काय म्हणून आहे त्याचेही

थोडक्यात उतावे दिले आहेत, त त्या आसारे मी भूमिका कशी करीत असे हे सांगितले आहे.

पुण्य प्रभाव :

बुंदावन

वरवर पढाणारागहि, बुंदावन हा कारस्थानी स्वल्परूप असावा अशी नाटककाराची माझना असारी, असा भास होण्याइतका तो मटक गाविला आहे. निवाहित पत्नीला दुष्टतर मोडून झिडकारण, प्रसर्गी काडून टेजण्यासाम्या शिष्टा देण, मित्रद्रोहासारखे दुष्टत्व करून, कुभाड रचून त्याला राजावेने तळपरात काडून टेजणे, मित्रपत्नीला पूर्वी झालेल्या मानभगासाठी शीलभ्रष्ट करण्याची धमनी देण, स्थापयी तिच्या तान्हूल्याचा तिच्या टाळ्यासमय वध करणे, प्रतिज्ञापूर्तीसाठी मित्राच्याच शृगागमविंगसारख्या स्वळांनी निमट व मध्यतर्फीसारखा समय साधण, यंगैर गात्री बुंदावनाच्या कारस्थानी दुष्ट प्रवृत्तीच्या घुराच्यागाठी घुरेला आहेत. बुंदावन स्वल्परूप नारी अग जर कुणी म्हणू लागे, तर वर सांगितलेली स्वयं, काळ, प्रसंग, घटना आणि सनधित व्यक्ति ही सर्व एकमुतान ओरडून त्याच्या पायी हेतूचा म्हाडी देतील की, बुंदावन स्वल्परूप आहे, बुंदावन स्वल्परूप आहे !

बुंदावनाचा भूमिका करणारा मी मागे माझ्यातील सर्व शक्ति एकत्रटून या मनाच्या म्हणण्याला निरोध करून त्रिवार म्हणून की, बुंदावन स्वल्परूप नाही.

तरुण बुंदावनाने समुधरेसाठी तिच्या बापाकडे मागणी घातली. त्यानीं कमी दजाच्या कुळानील म्हणून त्याला नकार दिला. तरुण बुंदावनाचा मानभग झाला त्याच्या जिवाची जगम झाली. त्याच्या मगाचा पाग चढला त्याने अवमानाचा गूढ घेण्यासाठी समुधरेला शीलभ्रष्ट करण्याची प्रतिज्ञा केली पण पुढे त्याने रम घेतले. जरेच दिवस लागले, त्याला मूलदि झाले. गूढ घेण्यासाठी तो मधि पाहात होता, ती मधि मिळताने त्याने कारस्थानाला आरंभ केला कारस्थानाचा आरंभ ठीक झाला, पण जसजस काय म्हाल रगात येऊ लागले, तसतसा प्रतिज्ञेच्या वेळचा आधिग कमी झाले चालले, धार मळत चाललेली, निस्तव विज्ञत चाललेला त्याला दिवून येऊ लागला पण त्याला माघार घेता येण शक्य नव्हत. प्रमादाची धार साडून पैलतीर गाठण किंवा प्रमादासारखे वाहत जाणे एवढेच त्याला करता येणे शक्य होत काळाने हा त्याच्यावर उगयलेला सूट होता. मानभगामुळ झालेली जगम वाहत असतानाच तो गूढ घेण्याच्या माग लागला असता, तर कचित् तो यशस्वी झालाहि अगता, पण मध्यतर्ग एवढा काळ लाटला होता, की आता भाजनाधीन होण्यापूर्वी तो नव्यासाईनाचा निवार करू लागला होता, मन्मानपूर्वक वेसाईन जीवन उगावचा त्याने मय्य घाली होती, नो गूढम्य झाला हाता त्याने

त्याच रत्नपुराचें जीवन जणें कडींग हात आपल्या प्रमळ पानीरी आपण तपदान चरात आहत ही गाष्ट त्याला ज्ञायत होती 'आपणी रत्न घण्यनी इच्छा इतकी पापपूर्ण नसली तर चालणार नाहा का?' असे प्रश्न तो स्वतःला विचारू लागला होता. नृपात्मन "ह पाहा माझ प्राण तुझ्या स्वाधीन आहेत" असे म्हणताच "क्षान्तास मंडलेश्वर! माझा हात धरून मग धीर देऊन रणागगात नेणारा माझा सेनापति—चुटून तुला मुजरा कला जमना तर—वसुधरच्या धापाचच निषय नश्वर होता हीच मान वसुधरेच्या हाराचें धागें आहे" अशा प्रसार मित्राला खचतापरा गौरवून, माथार घळून आपली चूक कसूठ करण्यापयें त्याची मजल मगी होती निष्ठुरपणे वसुधरच्या तिनारावर शस्त्र चार्गितांना तो गागरला, त्याच्या डाळ्यात अश्रु उभे राहिले, पानीच्या त्यागान दिपून जाऊन भूजाल तिला यत्न करता, हृ इश्य तो कारळ्या डाळ्यांनी पाहू शकला नाही, आणि जगण्या धर्णी वसुधरा हार स्वीकारण्यासाठी आह्वानपूर्वक नागवीत असता तो कामळून तिच्याच पायावर पडतो व "दिनाराप्रमाण दुग्धामृताचा नसण तरी मगठ अधूचा अभिषेक कर" म्हणून तिची निमजणी करता या खय गाष्टी—घटना—विचार ह पाय रत्नपुराच्या पिताचें शाभगार आहत?

ज्या परिस्थितीन या उमरा मनाच्या तडगाला कलिपुराण ठरवून राहनायकाची वख्र नहाड करायलाच ठरविण होता तो वाचोरीर, प्रमगाच ताणपण ताण देण्यानी वसुधरची तयारा पाहताच तिच्यागडल्या पातिव्रयमगाच्या कपना सोडून देऊन तिच्याकडून नुसता हार पाहून घण्यावरहि प्रतिशपूताच समाधान मानून प्याज्याला तयार हाता त्याच्या स्वभावाच्या उमदेपणची प्रवृत्तिपड बालिंदीच्या व भूपालाच्या आरभीच्या मनादानून पाहवयाच सापडतात. भूपालागारला तरवडाधक, त्याचा प्रत्युत सनापति त्याला "एकनिष्ठ सजक, अहृमि मित्र जग्याब मनु" अशा गौरवपर निशपणांना मनात तो माझ्या वृत्तान्ताच्या भूमनेचा संचार अशा वैशिष्ट्यपूर्ण निशपणाच्या आधारात जाण आहे. क्षत्री वसुधरच्या पायावर कासलेपयत त्याला जुलमान प्रवेक प्रमगी नाटक करयें लागत आहे. पहिल्या रंगतातच तो कालदीकड पाहून म्हणता, "लग्नाच सांग करून मी दिग उगाच दुःखात पाडली आहे! मी हिच्यानी मोकळे पणानें वागत नाही ह हिच्या पुरतपणीं त्यात आल आहेस दिसत आणि मी तरी ह साम यथासम निर्मा दिपत करीत मनु? या नाटकाचा मला आता इतका वीर आला आहे की,—पण आता कुरकुर करून कय उपयाग? माझ्या लेनिकासाठी मग ह सार करच पाहिजे" याप्रमाण वृत्तान्ताच्या लेनिकाच्या पायावर या नाटकाची दमागत उभी राहली आहे. यानें दुसऱ्याकरता व पद्वय—कारस्थान स्वल् त्यात तोर सुरफटण गला अडवून पडला शेवटी प्राणान्ति घडपडीन, सपनेल शरणागतीन त्याला बाहेर पडण्याचा मार्ग दाखून बाढामा गमण

भूपाल-काश्मीरी, वृत्तान्त-वसुधरा, अशी अनुस्य जाणी जेथ एकन आलेली

दिसत नाहीत त्याचेच नाव जग. तीच त्रिविषटना असे म्हणून आपण निक्कीकडे नोट दाखवितां !

उग्रपणाचा भासहि पाहणारला होऊ नये म्हणून या भूमिकेला मुद्दाम मी ओठावर पडलेल्या मित्रा लावीत असं. तसेच वेपभूंपेतहि फरगोलचा वापर मुद्दाम करा. त्रामुळे दृष्टीला दृष्टि देण्याचा प्रसंग आला, म्हणजे त्याच्या आड तोड लपविता येई. भूपाल्याच्या डोळ्याला डोळा देणे त्याच्यासारख्या पापभीष्ट माणसाला प्राणमकट वाटे.

गडकरी मास्तराचं हे दुसरं नाटक ! त्याच्या पहिल्या 'प्रेमसन्ध्यास' नाटकाने प्रेक्षकांच्या अपेक्षा बऱ्याच चालविल्या, काहींच्या वादीलाहि लावल्या. त्या नाटकाच्या प्रेक्षकात थोडासा नाराज झालेला एक वर्ग होता. या दुसऱ्या नाटकाने त्यांना नाटककाराच्या आघाडीवर पोहोचावयाचं होतं. यशस्वी नाटककाराचं मानाचं स्थान मिळावयाचं होतं. तसेच एका जुन्या सैविक्यान् नाटक मंडळीला सफटमुक्त करावयाचं होतं ! तशी जवळजवळ त्यांनी प्रतिज्ञा केली होती. या प्रतिज्ञेच्या भाग त्याचा आत्म निश्चात होता म्हणून नाटकाच्या विषयाच्या निवडीतहि मतभेद उत्पन्न होऊ नये म्हणून पातिमत्यासारख्या सर्वमान्य विषयाची त्यांनी निरड केली. पातिमत्याचा आदर्श म्हणून वसुधारेसारख्या आर्य स्त्रीची त्यांनी योजना केली, आणि तिचं पातिमत्य धोक्यात आणणारा पुरुष म्हणून त्यांनी वृंदावनाला जन्माला घातलं. तिच्या पातिमत्याच्या खोटीसाठी अनेक दिनतोड प्रसंग वृंदावन निर्माण करतो आणि त्या सर्व प्रसंगांना यशस्वीपणे तोड देऊन वसुधरा सहीसलामत बाहेर पडते. यातील काही प्रसंग, काही घटना अवास्तव वाटण्याइतक्या भडन आरेत. पण गडकरीमास्तराच्या नाट्याच हेंच वैशिष्ट्य म्हणावें लागेल की, अवास्तव, भटक वाटणारे प्रसंग, घटना ते अशा थराक भापत सांगतात की, तेवढ्या वेळेपुरता का होईना, पण प्रेक्षक मनमुग्ध होतो. वृंदावनाचं घरघर दिसणारं चित्र भटक वाटत असलं तरी अतरी तो सत्प्रवृत्त आहे, आणि तीच त्याची सरी वृत्ति आहे. तो खलपुरुष नाही हें अट्टाहासाने मी म्हणतो तें एवढ्याच-कस्ता. माझी भूमिका पाहताना कोण प्रेक्षकाला खलपुरुषाचा भास झाला असेल तर तो माझा दोष होय ! वृंदावनाच्या निर्मितीमाग नाटककाराची अशी पुण्याई एवढी पडली आहे की 'पुण्यप्रभाव' म्हटलं की वृंदावन हेंच नाव प्रथम ध्यानात येतं.

भा व ध न :

घनश्याम

वृंदावनासाठी केलेली साधना भावधनात घनश्यामच्या रूपाने पट्टरूप झाली. "हा घनश्याम या नाटकातील व्हिलन आहे" असे छातीटोरुपण सांगणारा खलपुरुषाच्या परंपरेतील हा पहिलाच महात्मा अणाना ! एवढी अभ्यासना, उगीशकाना कार्यवाही

माराचे दुवे जोडून, पुरावे पुढे वळून, नात्यागोत्याचे पदर धरून निष्कर्ष घेणून अशा मशमगाला या वर्गात घालवे लागत. पण घनश्याम ठळट भोंवतुल्ल्या जगालाच रोगमटोक सवाल करतो की, “मी असा दुष्ट वा होऊ नये !” एक क्षण असा येतो की त्या वेळी न्यायान्यायचा विचार राजूला पडून हे तळमळीचे त्याचे बोल ऐकणारासहि पडतात, मान्य करावेसे वाटू लागतात.

सनाद इतने मुलायम, मायावी अस्तित्वात की ते ण्कणाराने भन्ती राग घेतली तर तोच पसरून पडाना, पाजी उरवा. त्याचा अस्त व्यवहारा, धूर्त माल्य धनेश्वर नेमता याच वेळीं अशी शका घेत नाही, म्हणूनच त्याच्या जाळ्यात अटकतो व ताऱ्याचा पटतो. साठी उलटलेला म्हातारा धनेश्वर घननामाच्या काळसुत सूचनेवरून सुर्यसारख्या मातृनीशी लगला सिद्ध अस्तित्वाची समति दर्शवितो. पुढच्याच प्रवेशात या पटत्या फळाचा चढत्या भावाचा गार वरणासाठी तो धाकटपटगान धाडस्ट धुडिराजाची मोट बाधता आणि तो नाटलेला म्हातारा मालतीच उदक धनेश्वराच्या हाताने सोडण्यासाठी तिच मन वळविण्याच्या तयारीला लागतो महेश्वराकडून धनेश्वराचे हस्तगत केलेले महत्वाचे कागद हाती आल्यानार ते सुरति ठेवण्या साठी हा कल्पिपुरुष पोलीसवेपाने गांजागारे समानात प्रगट होतो. धर्मचिन्नाप्रमाणे मंदैव व्यवहारी अकणित्याचे दारले देणाऱ्या या कल्पिपुरुषाला त्या समानातील सौंदर्यात कथ्य खुलू लागते. “वेचदा का कर्तव्यार प्राणा असेना, शेवटीं सरगावर भाजून निघायचा मरण काही त्याला दळत नाही राकटाच्या शेजेर गावत्याच्या गिरया रचून, धडगार पडलेल्या अगार आमीची भरजरी शाल पावरून मण्णि कथातरी या उपड्या रगमहालात काळशेष प्यावी लागारून. काय भन्त्याच कल्पनाचे काहूर उत्पन्न शालें.” असे म्हणून तो स्वतःलाच सावरून हागी आलेले कागद हजिआड करण्यासाठी एका डब्यात काढून तो सड्यात पुन्हा ठेवताना, तिसरा दाटा त्यातील महत्वाचा एक कागद काढून घेऊन त्या सड्यावर माती लेवतो. खुणेसाठी निरालेच दिसणारे हिस्से दगड त्यावर ठेवायला तो निरस्त नाही. समानातील धुद वातावरणामुळे त्याची कर्तव्याराची डाव्यावरची धुडी पायळी पडून मातीमोल होते, त्या प्रवेशातील काव्यानंद घेताना वेगत्याची वा धैर्याची हादेली जाणाव दाखविणे हा या प्रवेशाचा नाट्यविशेष होय! तिसरा चरथा अक हे घन व्यासाच्या कर्तव्यारीन पुढे वळलेले अक होत. या दोन अकात त्याने परिस्थितीला वाचविले आहे. तो परिस्थितीवर स्वार हाता आहे. सकसच्या रिगमास्तरप्रमाणे तो धनेश्वर, कतिरेसारख्या हिंस प्राण्यांना आपसाचे फगारे भार मारून गिन्वितो, अगार घेतो, पुन्हा नम करतो. परिस्थितीवर भात केलेली तिसऱ्या अकातील त्याची वेपभूषाच त्याच यश घोलते. तो नम्रशिरात पाश्चात्य वेपात येतो. कतिवेच्या पहिल्या अकातील काही विधानाची तिला सबचरणे आठवण देऊन तिच्या तोंडावर तिला मागणी घालतो. एका वारकुनाच्या या आगाऊपणामुळे अपमानाने चिडून, आपल्या नापाच्या माटेपणाची त्याला जाणाव करून देऊन ती त्याला भेडदातू पाहते, त्यावर तो तितक्याच घटपणाने तिला उचलून सांगतो, “कतिर, तुझ्या हद्दीने मी लगला नालायक आहे राग, पण तुझ्या आपाच्या हद्दीने या लमाचा चमकार करा दिसतो तो आपा पाह. कतिरे, जाता मी ” असे म्हणून हातातील ठडीन कोचाच्या

पाठीवर दोन सपासप पट्टे मारून झपकून निघून जातो. त्याच्या वाक्यातील प्रत्येक शब्द म्हणजे दारूचे भरलेले कोटार घाटते. याच अकाच्या सातत्या प्रवेशात एसांगा पुगी वाक्याप्रमाणे तो धनेश्वराला नाचवितो. धनेश्वरचा चडपडाट उडतो. पण धनदशमाच्या नुमत्या दृष्टिक्षेपाने त्याची हालचाल होऊ लागते. 'पुण्यप्रभना'त फूत्कार टाकणारा नृदान्न वसुधरेच्या पातिव्र्याच्या आत्मभिश्चामापुढे पागळ पडतो. 'भावप्रभना'त श्रीमतीच्या आणि गिऱ्यालयीन शिजगाच्या अभिमानाने जगाला तुच्छ लेखगारी धनेश्वर, रतिमा, स्वाभिमानी बुद्धिमान् धनदशमापुढे मान तुकवितान. चौथ्या अकातील तिसरा प्रवेश हा या नाटकातील परमोच्च बिंदू होय. परिस्थितीची जाणीव झाल्यामुळे अगतिन झालेल्या रतिकेने धनदशमाला मुनाटपण त्याचे म्हणणे मान्य करण्यासाठी बोलाविले आहे. धनदशम यावेळी पायात चपला, सोगा सोडलेल धोतर, दिली पैरण, गळ्या भातती एव हाक अशा अगदी साऱ्या वेष्टात येतो. आरम्भ तेढे, तिपडे, उल्लासजग काही सगळजगान झाल्यानंतर रतिचा बाबुळतीने त्याच्याजवळ दयेची याचना करिते. त्यावर ती म्हणतो :

“काय सन्ध दयामाया येण्याचा ? ज्या गोष्टीचा मला मुळीच अनुभवा नाही तिचे मी दुसऱ्याला कसे प्रत्यक्ष पत्कून देऊ ? कोणी कधी माझ्यावर दयामाया केेली आहे म्हणून मोनदव्याकातर मी दुसऱ्यावर दया करू ? कोणत्या मनुष्याने माझ्यावर निरपेक्ष, शुद्ध, असंयद्ध दया केेली आहे ? टीचभर लघड्या नागड्या देहाच्या देणगीग्येरीज मानसजातीने आजवर या एकलजोड्या धनदशमा वर काय उपकार केले आहेत ? जियेनिये मला अनादर, तिरस्कार, साहाय्य शून्यता आणि पररेपणा याचाच अनुभव येत गेला आहे. स्वार्थनिरपेक्ष, हेतुशून्य दयेना एक शब्द मला कुणी दिला असता तर मी त्याचा सात जमाचा शृणी होऊन रमला असतो !”

या ठिकाणचे सगळे भाषण अत्यंत मढत्याचे व तर्कशुद्ध आहे. त्या भाषणाने धनदशमाची अलौकिक बुद्धिमत्ता रतिकेच्या प्रत्ययाला येते. ती विनवणीच्या रसरात त्याचे पाय घरते. त्यावर धनदशम “आजला नुसता हात धरल्यामुळे आपल हृदय ज्या प्रमाणे माझ्या हाती लागणामाखन नाही, त्याचप्रमाणे नुमते माझे पाय धरल्यामुळे मला मस्तकी आपल्या हाती येण्यासारखे नाही. कारण हातापायत हृदय दोनच हात उचीवर असते पण पायारागून जोडे साटेतील हात उचीवर असते.” वगैरे सिद्धान्त ऐकून निला लाथेन शिटमारून निघून जातो. या प्रसंगी एक क्षण का होईना, धनदशम प्रेक्षाच्या मनमोवळ्या सशुभ्रुतीचा अधिमारी होतो. रतिकेच्या पगपाती स्त्री प्रेक्षासंगून मात्र रतिकेची कीर्ति आणि धनदशमासहल चीट, ‘आला म बाई मेल’ अशा तळतळगच्या उद्गाराने कचित ऐकू येई. स्नेहपूर्ण भावनेने पाहणाऱ्या प्रेक्षाच्या टाळ्या ऐकून मी बुचकळ्यात पडे. मला वाटे, धका कल्पिपुराच्या कृत्याला हे प्रेक्ष

सवाद शतके मुलायम, मायावी असतात की ते एकसारक्याने मलती शका घेतली तर तोच घसरून पडता, पाजी टाटा. त्याचा अत्यंत व्यवहार, धूर्त मालक धनेश्वर नेमसा याच वेळीं अशी शका घेत नाही, म्हणूनच त्याच्या जाळ्यात अडकतो व ताडवशी पडतो. साठी उलटलेला म्हातारा धनेश्वर घनश्यामाच्या साळखू सूचनेवरून मुलीसारख्या मालतीशी लग्नाला सिद्ध असल्याची समति दर्शवितो. पुढच्याच प्रवेशात या पडत्या फळाचा चढत्या भावाचा गाजार करावयासाठी तो धाकटपटशाने धादरट धुडिराजाची मोट बाधतो आणि ता नाडलेला म्हातारा मालतीच उदक धनेश्वराच्या हाताने सोडण्यासाठी तिच मन वळविण्याच्या तयारीला लागतो. महेश्वराकडून धनेश्वराचे दस्तगत केलेले महत्वाचे कागद हानी आल्यानंतर ते सुरक्षित ठेवण्या साठी हा कल्पिपुरुष पोलीसवेपाने गावानादेर स्मशानात प्ररट होतो. धर्मवचनाप्रमाणे सदैव व्यवहारी अकणित्याचे दाखले देणाऱ्या या कल्पिपुरुषाला त्या स्मशानातील सादवीत फावून स्फुरू लागत. “वेवडा का कर्तगार प्राणी असेना, शेवटी सरगावर मजून निघावयाचे मरण काही त्याला टळत नाही. लाकडाच्या शेजेवर गोवण्याच्या गिर्या रचून, धडगार पडलेल्या अगावर आगीची भरजरी शाल पावरून मलाहि कधीतरी या उघड्या रंगमहालात काळझोप प्यावी लागणारच. काय भल्याच कल्पनाचे फाहूर उत्पन्न झाले.” असे म्हणून तो स्वतःलाच खानून हानी आलेले कागद दृष्टिआड फरण्यासाठी एका डब्यात बांधून तो खड्ड्यात पुरून ठेवताना, विगारा दागल त्यातील महत्त्वाचा एक कागद फाटून घेऊन त्या खड्ड्यावर माती लोपतो. खुगेमाटी निराळेच दिसणारे हिरवे दगड त्यावर ठेवायला तो निसरत नाही. स्मशानातील धुंद वातावरणामुळे त्याची कर्तगारीचा डळ्यावरची धुंद पायळी पडून मनीमोल होते, त्या प्रवेशातील काळानंद घेताना बैराग्याची या वैपल्याची झालेली जाणीव दाखविण हा या प्रवेशाचा नाट्यविशेष होय। तिसरा चवथा अक हे घन श्यामाच्या कर्तगारीन पुन्हा पळलेले अक होत. या गेन अकात त्याने परिस्थितीला वाचविले आहे. तो परिस्थितीवर स्वार झाला आहे. सकसच्या रिंगमास्तरप्रमाणे तो धनेश्वर, लतिवेवाराच्या हिंग माण्याना चाननाचे फकारे मार मारून निवडितो, अगावर घेतो, पुन्हा नरम करतो. परिस्थितीवर मात घेलेली गिराव्या अकातील त्याची वेगळ्याच त्याच मग येते. ता नगाशरगात पाश्चात्य वेपार येतो लतिफच्या पहिल्या अकातील काही विधानाची तिला खयचपण आटवण देऊन तिच्या ताडाने तिला मागणी घालता. एका करतुनाच्या या आगाऊपणामुळे अपमानान चिडून, आपल्या नापाच्या माटेपणाची त्याला जाणाव करून देऊन ती त्याच वेगळ्या पाहते, त्यावर तो तिच्याच धटपगाने तिला उचलून रागतो, “लतिफ, तुझ्या दडीने मी त्याचा नालाफक आहे मरा, पण तुझ्या बापाच्या दडीने या त्याचा चमत्कार बगा दिखता तो आता पादा. लनिन, जाता मी.” असे म्हणून हातातील छडीने बापाच्या

पाठीवर दोन सयामप पंक्ते मारून शस्त्रानु निघून जातो त्याच्या वाक्यातील प्रत्येक शब्द म्हणजे दारूचे भरलेले कोठार वास्त. याच असल्या सातव्या प्रवेशात एसाया पुगी वाक्याप्रमाणे तो धनेश्वराचा नाचवितो धनेश्वराचा चढफडा उडतो. पण घनदरामाच्या नुसत्या दृष्टिसेपान त्याची हान्यांचा हाऊ लागते 'पुण्यप्रभात'त फुत्कार टाकणारा वृक्षान वमुधरेच्या पातिन्याच्या आत्मनिश्चयापुढे पागळ्या पडतो 'भानवधना'त श्रीमतीच्या आणि निगालपीन शिष्याच्या अभिमानान जगात तुच्छ ऐसणारी धनेश्वर, रतिना, स्वाभिमाना बुद्धिमान घनदरामापुढे मान तुकडितात चौथ्या अंकातील तिसरा प्रवेश हा या नाटकातील परमोच्च बिंदू होय पारिस्थितीची जाणीव झाल्यामुळे अगतिन झालेल्या रतिने घनदरामाला मुक्तापणें त्याचें म्हणण मान्य करण्यासाठी बोलाविले आहे. घनदराम यावेळी पायांत चपला, सोगा सोवलेत घोतर, दिंगी पैरा, गळ्या भारती एक स्कार्फ अशा अंगा सा या घेयात येतो आरंभ तेडे, तिपडे, उत्तरेणवजा काही सवालज्ञान झाल्यानंतर रतिना कापुळीने त्याच्यागळ दयेची वचना करिते. त्यावर तो म्हणतो

“काय सगळ्या त्यामाया येण्याचा ? जगा गोंदीचा मला मुळीच अनुभव नाही तिच मी दुसऱ्याला कम प्रत्यंतर पचून देऊ ? कोणी कधी माझ्यावर द्यामाया केली आहे म्हणून मोडल्यापाठर मी दुसऱ्यावर दया करू ? कोणत्या मनुष्याने माझ्यावर निरपेक्ष, शुद्ध, असन्न दया केली आहे ? टीचमर उघड्या नागड्या देहाच्या देगर्गलेरीन मनवनातीने आझवर या एकत्रांझ्या घनदरामा वर काय उपकार केले आहेत ? जिथतियें मला अनागर, तिरस्कार, माहाव्य रूयता आणि परस्पर्शा याचाच अनुभव येत गेला आहे. स्वाधनिरपेक्ष, हेतुशून्य त्याचा एक गळ मला कुणी दिला असता तर मी त्याचा सात जन्माचा ऋणी होऊन नसला असता !”

या टिकाणचे सगळे मध्यम अत्यंत महत्वाचे व तर्कगुद्द आहे त्या भण्डान घनदरामाची अलौकिक बुद्धिमत्ता रतिपच्या प्रयत्नाला येते ती निनरणीच्या स्तरात त्याचे पाय धरते त्यावर घनदराम “आपला नुसता हात धरल्यामुळे आपले हृदय ज्या प्रमाणे माझ्या हाती लागण्यासारखे नाही, त्याचप्रमाणे नुसते माझे पाय धरल्यामुळे माझ मत्तर्फी आपल्या हाती येण्यासारखे नाही कारण हातापागून हृदय दोनच हात उचीवर असत पण पायापागून हात सात्तीन हात उचीवर असत ” बगैरे सिद्धान्त एकत्रून निला लायत शिक्कामन निघून जातो या प्रसंगी एक क्षण का होईना, घनदराम प्रेमाच्या मनमोकळ्या सहानुभूतीचा अधिकारी होतो रतिकेच्या पत्रपानी स्त्री प्रभासंरून मात्र रतिनची पंज आणि घनदरामागुद चीन, “जाला म नाई मेल” अशा तळतळग्याच्या उद्गारानं हविा एव येई. स्नेहपूर्ण माननेने पाहणाऱ्या प्रेमाच्या दाळ्या पकून मी पुनःसंजान पडे मग बाटे, एका कल्पिपुत्राच्या कृत्याने हे प्रेमा

सहाभूति काय म्हणून दाखवितात ? नात्याच्या आविष्कारात आपण काही चूक तर हात नाही ? पण निचारातीं एक दिवस हं कोडें मला मुक्त शिरजारापुढें मान वाकविणें हा मनुष्यधर्मच आहे. श्रीमतीच्या विंया अधिकाराच्या उद्दामपणाच्या आणि शिक्षणाच्या उच्छ्वसल घमंडीचा प्रत्येकानें वेव्हा ना व्हेवा कडु अनुभव घेतलेलाच असतो परि स्थितीनें अघोमुखा झालेला हा प्राणी जेव्हा, त्या उद्दामपणाला आणि घमंडीला छेणारा आपल्यासारखाच एक सामान्य माणूस भेटलेला पाहता तेव्हा उत्साहानें त्याचें तो टाळ्या पिढून स्वागत करतो 'रगदुदुमि' नाटकाच्या वेळच्या अशाच प्रकारचा अनुभव सांगण्यासारखा आहे स्वातंत्र्यप्रिय रंदिवान तेजस्विनी जव्हा मातंग युवराजाच्या तोंडावर त्याच्या स्वागताचा धिंकार करून त्याचा पागउतारा करते तेव्हा आनंतिशयानें टाळ्या पिणारे प्रेक्षक स्वतः गुलामींत पितपत प्रणारेच असत "असुनि रास मालक घस्त्रा म्हणती चोर त्याला।" या पणश टाळ्याचा कव्कव हात असे आपल्यावर अधिकार चालविगान्यालाहि चार गोष्टी एकविगारा आपल्यासारखाच एक सामान्य आहे हें जेव्हा प्रचयाला येतं तेव्हाचा आनंद काही अप्रणनीय असतो हेंच खरें पाचव्या अफातील शेवट्या प्रवेश अगदींच लहान आहे वनस्याम आपल्या कारस्थानाची निरगाळ आवळण्यासाठी पूर्वीच्याच पाणीसवेप्रात आला असता तो स्वतः सन्यासुच्या पोश्याच्या हातीं सापडतो आणि नाथसन्तानुरूप खलपुरुषाला पश्चात्ताप होऊन नाटकाचा शेवट आनंदपयवसायी हाता हा शेवट आपल्या भाषेत नाटकी वाटेला, अवास्तव वाटेला पण आज सारखे म्हणून ज्या नाटकाकडे नाट दाखविले जातं त्यातसुद्धा कारस्थानी खलपुरुष आयुष्यात यशस्वी झालेला, सुखी समार थाण्यास माझ्या तरी पाहण्यात नाही या नाटकातील भूमिका करानाचा माझ्या साधनेचा आनंद मी घर ममू कलाच आहे १९१९ या वर्षी अफाला (मध्यप्रात) येथें 'खलत भूमीत मळी'ने हें नाटक रंगभूमीवर आणें या प्रयोगापूर्वी आठव माग्ने नाट्यकार कालभर झाले होते या नाटकाचा कथाकाठ अगदीं याच मधीचा म्हणजे १९१८-१९ चा आहे त्या वेळच्या सामाजिक व्यक्तीच, प्रसंगाचें यथातथ्य चित्रण या नाटकात असल्यामुळे या भूमिकांवर मग विशेष आनंद पावें नाट्यर माजण्यादत्तकीच यशस्वी सामाजिक नाट्ये या वेळीं रंगभूमीवर हानीं त्यात आपण भूमिकांच्या द्वारे निरोध काही सावता आण तर प्रचल करून पाहण्यास माझा सगळाप हाता भावताच्या मागसाठी व परिस्थितीन उपडिलेला तरंग—नीरनात मी हा अनुभव घाग होण—र मृतिमत उमा करतां आण त्याने बिजार निवत करून शब्दरूपान एकविता आले तर नाट्याच्या साधनेचा एक महानचा टप्पा गाठल्याच भाव्य मग लाभणार हात स्वस्थ असातीत लतिपजवण्या प्रवण कल्पातर त भाव्य गमनाचा आनंद मला मिळाला त्या प्रसंगातीत शब्दाचाराना धार अनंदय आहे, नीरनाच्या सहाणेवर झालेल्या घडणाचा हा परिणाम अगारा

एकच प्याला :

सुधाकर

१९२१ या वर्षी 'वल्लभ सर्गीत मन्ढळी'न सालापूर येथें हें नाटक रंगभूमीवर आगलें या नाटकाचे प्रायोगिक हक्क 'गंधर्व मन्ढळी'कडे होते त्याच्याकडून 'वल्लभ मन्ढळी'ने मिळविले. मुधाकरानी भूमिका उभी करताना रामलालच सरें साहाय्य हात रामलाल सिंधूजरळ मुधाकराचें स्मरणार्थेन करताना म्हणतो, "हा सुधाकर म्हणजे या जनममुद्राच्या गरीब तळाशी सापडलेल एक अमूल्य रत्न आहे. सुधाकर बुद्धिवान आहे, फार काय सांगारें, सरोसराच अलौकिक बुद्धिवान आहे तो जाल्याच मानी आहे आणि येथळ त्यावाग्नानें नावलौकिकाग चढल्यामुळें त्याचा मूळचा मानीपणा हर्षा इतना उग्र स्वरूपाचा झाला आहे की, ता त्याच्या चांगल्या मित्रांना मुद्रा असह्य होईल."

अगदी सामान्य मागसाचीहि कुलक कारणान दाख्खारख्या भयकर घातुक शक्तीशी ताडओळख होणें, पुढें त्याला व्यसनाच रूप येण, तत्क भागविण्यासाठी पैसाच्या अडचणींत सापडणें, त्या व्यसनाच्या पूर्तीसाठी वाढेल ते अन्याचार करायला लागणें, शेवटीं सर्वस्वासह त्यात वाहून जाण थोडक्यात कागहि नाटकगान दाख्खानाजर नाटक लिहावयाचें म्हणल म्हणजे ता याच क्रमानें जागर मग 'एकच प्याल्या'तील मुधाकराच वैशिष्ट्य काय ? मुधाकराच्या चरित्रापासून तरा निराळा अर्थोध काय होतो ? रामलालन घणन फलेला या नाटकातील अलौकिक बुद्धीचा मुधाकर कोठ आहे ? भूमिन्च्या अभ्यासासाठी संचार करिताना त्याचा ठारठिकाणा लागता ! चवथ्या अक्तातील दुसऱ्या, तिसऱ्या, व चवथ्या प्रवेशातील मुधाकर हा अलौकिक बुद्धीचा मुधाकर आहे दुसऱ्या प्रवेशातील गीतेच्या ताडच्या पत्राच्याना पुढीवर आलेला व पश्चात्तापान टाक सोडण्याची शपथ घेणारा मुधाकर टाकल्या धुर्गत माहेरच्या कर्पाईनलाहि शिवगार नाही अशी वायकीनडून शपथ घेवविणारा आणि अन्नाच अशा विपनावस्थतहि वायकीप्रमाणेंच त्या शपथेच स्वतः हि काटेकापणें पालन करणारा आणि म्हणूनच नाकरीच्या शोधाथ भक्कगारा मुधाकर दाख्ख्या मैफल्यातील उण्या मड्या सहकाऱ्यानीं ऐनवेळीं तोंडधर्शी पाडल्यामुळें निराश झालेला तिसऱ्या प्रवेशातील मुधाकर, निराशेच्या भरात वैतागानें मृत्यूच्या गळ्याला घड मगरमिठी मारण्यासाठी, मिळाली तशी दोसात याला लागलेला पण उपदेशकाच्या भूमिकेत रामलाल येताच, त्याला टाकल्या दुप्पार णमाच्या अवस्था समजावून सांगताना रिवाग्या प्याल्यातही विध्वन्पदशन घडविणारा मुधाकर—हा माझ्या मत गटन्यासारख्या प्रतिभाशाली नाटककारान निमाण कलेग अलौकिक बुद्धीचा मुधाकर आहे 'एकच प्याला' नाटकाचा परमाच निद्र म्हणजे चवथ्या अक्ता चवथ्या प्रवेशात मुधाकर प्रवेश करता तेथून पुढचा भाग या प्रवेशात मरण्याच तत्त्वज्ञान समपण अभ्यासून जरा विस्त करून सांगितल आहे, नितक्याच तमयतेन

पण परिणामकारकपणे त्याचा अभिनयातही आणिकार व्हावयाला पाहिजे. हा आणिकार करतांना सुधाकराने नुमती दारू घेतलेली नसते, दोसलेली असते, त्याच प्रमाणाशीर प्रदर्शन झाले नाही, तर अतिरिक्त अभिनयाने तो प्रवेशाच्या प्रवेश पुकट जावयाचा. त्यातील एक अंशुरहि कोणाला कळवयाचे नाही. म्हणून दारूचें तत्त्वज्ञान सुधाकर रामलाला सांगत असता तो आपली सर्व शक्ति एकत्रित बुद्धि ताच्यात ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. सांगणे सपरे की तो दारूच्या अमलासाठी पुन्हा जातो. हा फरक प्रेक्षकांच्या लक्षात यावयाला हवा. आजवर अनेक नाट्यकारांना बुद्धिमान दारूनाजाना जन्म दिला असेल, यापुढे कदाचित् देतीलहि, पण दारूच्या यंत्रांशपासून घडणाऱ्या परिणामाचे विश्लेषण करणारा सुधाकर हा जसा एकत्र, तितक्याच प्रभावीपणें त नाट्यात—अभिनयात—प्रभावीपणें उतरविणारा जिज्ञासू नटहि पाहिजे. 'एकच प्याल्या'च्या नाट्यप्रयोगात प्रमुख्याने या प्रवेशाचा अंतर्भाव होत नसेल तर 'हॅम्लेट-वाचून 'हॅम्लेट' नाटकाचा प्रयोग करण्यासारखे होय. नवव्या अकांतील दुसऱ्या प्रवेशात अभावितपणें गीतेचे रडरडडीत गेल बुद्धिवादी पण भावनेनेकट सुधाकराच्या कार्ना पडल्यावर नशेची जागा संस्कारजन्य कळवळ्याने व्यापिली. त्यानूनच परिस्थितीचे कण उमटू लागले. त्या आवेगात त्याने दारू सोडली, अगदी मुलाची शपथ घेऊन सोडली. पण! पण! पोंदापाण्याचा प्रश्न आवागून पुढें उभा होताच. आजवर दारूच्या नशेत तो त्याला दिसत नव्हता. तिसऱ्या प्रवेशात तात्कालिक मिळालेल्या आनंदासाठी सगळा स्वाभिमान बाजूला ठेवून तो नोकरीसाठी भटकू लागला. प्रथम तो प्रतिष्ठित लोकांच्या सडलीच्या स्थानाकडे वळला, दुसरीकडे जाग कमीपणाने वाटल असेल, क्वचित् त्याला लाज वाटली असेल. मर्यादीत प्रतिष्ठित परिचितानीं घेजोवेडीं दिलेल्या अभिवचनाचा त्याला आधारहि वाटला असेल, पण आलेल्या बटु अनुभवांमुळे त्याच्या विश्वासाच्या व विश्वासाच्या विध्वन्या उडाल्या. निराशेच्या भरात आत्महत्या—अतिरिक्त मद्यपानाने होणारी आत्महत्या—वरण्याला तो प्रवृत्त झाला. त्याच्याबद्दल नितान्त आदर, असणारा त्याचा निस्सीम हितकर्ता रामलाल त्याला जीवनेच्या वृत्त्यापासून परावृत्त करू लागताच स्वतः ला सावस्व तो त्याला म्हणतो

“आतां सोड! इतके दिवस दारू प्याल्यावर—वेड्या, इतके दिवस कशाला? एन्नाच प्याल्यावर दारू सोड! वेड्या, दारू ही अशीतशी गोष्ट नाही, की जी या वानाने एकून या वानाने सोडून देता येईल! दारू ही एन्नाही विनीची चीन नव्हे की शागापातर पिची सत्रय आज जाडता येईल आणि उगा सोडतां येईल! अनाग मुग, दारू ही एक शक्ति आहे—”

यानंतर दारूनाजान्या आयुष्यातील नीज अस्थायी वर्णन करून दारूनाजान्या आयुष्याचे विश्वरूपदर्शन त्या मित्राच्या प्याल्यात रामलाला घडवितांना तो म्हणतो

“नीज पद, म्हणजे श्रीकृष्णाच्या ताटात विश्वरूपदर्शनप्रसंगां यशादेला जे समकार

मराठेघाहींतील दुसरे छत्रपति श्री समाजी महाराज यांच्या जीवनचरित्रावरील ऐतिहासिक नाटक आहे. ऐतिहासिक नाटकातील भूमिका करणाऱ्या नटाला त्या कथाभागाची पार्श्वभूमि माहीत असणे जरूरीच. भूमिनेला ऐतिहासिक आधार असेल तर भूमिका बढविताना पुष्कळच आयती मदत मिळते, पण नाटककाराची कल्पित भूमिका असेल, तर तत्कालीन प्रसंग व व्यक्ति शोधून काढून त्या अनुषंगाने भूमिकेचा उठाव कराना लागतो. सामाजी ही अशाच प्रकारची नाटककाराचा कल्पित भूमिका आहे. ऐतिहासिक नाटकातील भूमिका करताना ऐतिहासिक व्यक्तीप्रमाणेच, त्या कालातील चालीरीती, दरबारां रातिरिवाज, क्वचित् महत्त्वाच्या घटना यांचे ज्ञान असेल तर नाटकप्रसंगाला उठाव देताना पुष्कळ मदत होते. प्रागातीं हिरोजीने मारलेली हाक सामाजीचे काना पडताच त्याने तशा धावेत्यावहि मित्राच्या मदतीकरिता उत्कटतेने घेतलेली उडी, प्रवेशाचे शायदीं जिवत्मा मित्रासाठी घेलेला शोक या जशा अविस्मरणीय घटना आहेत तशाच त्या अभिनयाचे दर्ष्टीनेहि आहेत. कर्तव्यपरायणता आणि स्वामिनिष्ठा याचा आदर्श म्हणून या नाटकातील सामाजीच्या भूमिकेकडे बोट दाखवावे लागेल. आशिक व बायिक अभिनयाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणजे पाचव्या अंकातील सामाजीची भूमिका होय. हे गणराज्य आहे. त्याचा ताल, स्वर साधण हेच त्याच्या यशाचे समक होय. रंगभूषा व वेपभूषा इतिहासकालाची साक्ष पटविणारी हवीत. घन्याच ठिकाणी सामाजीच्या ऐंशी वर्षांच्या वयाचा उल्लेख आहे. वार्धक्याने मुख्य लक्ष्य म्हणजे शरीराला येणारा धाप, शब्दोच्चारत, आनामात व शारीरिक हालचालीत येणारा कप. वयोमानामुळे शरीराला येणारा वान नाटककाराने नैटिक प्रळान आर्षाच गोपून घरला आहे. जेव्हा कोणत्याहि भावनेचा उद्रेक होई, तव्हाच शरीरात, आनामात, शब्दात कप दाखवता लागे. मित्रा साठी घेलेला शोक, स्वामिनिष्ठेमुळे सेनाकागर सामाजीची घेतलेली निर्भयना, छत्रपति समाजी महाराजाना दालेला पक्षात्तापप्रसंग, त्यांच्या बाळपणीच्या आज्ञेच्या आठवणी दंगरेसारख्या प्रसंगी त्यांच्या आज्ञाचाला कप येई, दोळ्यात पाणी उभे राही.

प्रेम संन्यास :

न्यायाधीश आणि कामदाकर

‘महाराष्ट्र नाटक मंडळी’ने १९१२ या वर्षी या नाटकाचा प्रथम प्रयोग सुरेख रंग येथे. प्रसिद्धेतर मागास्याचे शास्त्रात या प्रयोगात मी घेतलेली न्यायाधीशाची भूमिका हीच माझी नव्या नाटकातील पहिली भूमिका होय. स्वरगणना घेऊन गला गातआठ महिनेच शास्त्र होते. त्यामुळे रंगभूमीमार्थीच्या सगरास आरम्यन करण्याची मारता शक्ति नव्हती. पुढे चार महिन्यांचे महाराष्ट्र मंडळी मी सोडल्यामुळे त्या नाटकाच्या प्रयोगाच्या आहूतादि विषय शास्त्र नाहीं. त्यामुळे ती भूमिका

करतानाच्या आग्रवाणा आज पुसट झाल्या आहेत दिव्यशर्मनी हा न्यायाधीश पारशी चापर केल्या हाता, त्यामुळे त्याचे उच्चार व वाण्याची पद्धत महाराष्ट्रीय वास्त नसे पारशीच्या एनवेळी पुढ आलेल्या पुसव्यापून नत निर्मणी आहे असा निष्पत्ती दिल्या नंतर त्या आमदाचे भरत आत जाताना न्यायाधीशाची अशी काही एटनाज पावत पडत की त्यामुळे प्रभाचाहि आनं टाळ्याच्या रूपाने प्रकट हाताना दिसे १९३९ या वर्षी 'रानाराम मर्गत नाटक मन्दी' ने या नाटकाचे मगीतीकरण करून त रगभूमी पर आगठ पहिले पाही प्रयाग झाल्यावर मी कमगकराची भूमिका करू लागण या भूमिनेच वैशिष्ट्य नाटककारान रूप कठ आहे त्यान आयुष्यभर ने आचारल आहे, (त्याचा फारच थान भाग प्रभासमार घन्ता) त्या ग कमगधर स्वत वागसाधन अस नात देता पाचया अकांतील दुसऱ्या मर्यात ता नयताग म्गता, "अररे ! ज्यत, मास योगसाधन अनून पूण हात नाही, त्याला माझा नाटगज आहे माझ्या कृतीची शक्ति अनून माझ्या वागीत, माझ्या दृष्टीत, म्गली नाही अनून माझ्या तुल्या रगान तुच दृश्य फाटून जात नाही दृष्टीन तुझ्या हातानती पुल कामनून जात नाहीत " याप्रमाणे आपऱ्या पहिल्याच नाटकात नाटककारान प्रभासी खलपुष्ट उभा कला आहे 'रानसाय' मर्गात गिवाती पुढ काय पाताळयनीपणा करणार हाता याचा अनाज करणे कठीण आहे, पण त्याच्या निम्नमान म्गनायसात कमलाकर हा सर्वश्रुत आहे काळीज नसगरी ही वही आहे माणूस प्राण्याला काळीज असत एरनाचाच उफराटे असल्यानडल आपण तमार करता, पण काळीजच नसगारा हा प्राणा नाटककारान निर्मिल आहे निम्नमानतर जग वन दिसल याची चिन रगारग्यात त्याला आनं हातो परमश्वर नावाच्या शक्तीच अस्तित्व मानावयागच तो तवार नाही आपल्या या देहस्वभावाती म्गतीच्या म्गतीच ता समथनच करता मूठ नाटक माठ असल्यामुळे व मगीतीकरणच्या रगणापामुळ नाटकाच्या मूठ स्वरूपांत वरिच कागका करवी लगली हाती वनगगीची भूमिका करताना ती मी नाटककाराच्या अनुसधानानेच करत अस ही भूमिका करताना पत्राणीच्या असपास मी घुमकू लागला हाता, त्यामुळ नवी भूमिका करणाचा अनं मला घता आग नाही तसच त्या मन्दीवाती ही भूमिका मी करू लागला हाता याची माझी व्यावहारिक कग्मयाग फारच याड्या काळाकरिता निश्चित झालेगी हेती यामुळ पांतिने तवडी एनाप्रता मला साधनी नाही नव्यानच्या भूमिका करणागा उत्साह कमी झाला हाता चरीर स्थूत झाल हात आवाजाग मरण्याग आता हाता नाटककाराच्या भूमिका व भापरी गिग घरोग असल्यामुळ व अनेक यगाच्या भूमिका करणाच्या रगनामज काहा प्रमाणात माझी ही भूमिका परिणामकारी हात अस

भूमिकेच्या अंतरंगांतील नाटककार

योगयोगामुळे थोरामोठ्यांच्या सहवास घेवना घडतो, त्याची कालांतराने अनुकंपनीय — स्पष्ट दृष्ट्यात नेलायच म्हणजे फेविल्याणी स्थिति होते. मोठ्याच्या माठेपणाचा चोहीकडे नेलायला गेलेला असतो त्याच्या लहान गोष्टीमुद्दा मोठ्या वस्त्र सांगण्यात येतात. विद्वान, पंडित आपल्या दृष्टिकोनातून, टीकाकार आपल्या मार्मिक चिन्मिसेच प्रदर्शन घडवून म्हणून, कोणी नात्यांच्या नावासाठी, तर कोणी दृढ परिचयाच्या लाग्या नाण्यांरिता त्या मोठ्याच्या आडपणी, आल्यायिनाचा वापर करतात. गडकरी मास्तरांनी नाटककार व्हावयाची महत्त्वाकांक्षा धरली त्यावेळी ते एक शाळगरी शिक्षक होते, नाटक मंडळींतील मास्तर म्हणून त्यांचा भूतनाळ भविष्यनाळात भेडसावीत होता, त्याच नात्याची उपाधी निघाधी त्यांची पाठीपल्ली द्याली त्यामुळेच या भानी नाटककारांच्या मार्ग अधिक निरुद्ध झाला काही ऐस व कविताना मासिकार्गी स्थान दिले असले तरी त्याच्या वाचकांच्या मर्यादेप्रमाणेच त्याच्या ऐसकांच्या लोकनालाहि मर्यादा पडत. त्याचप्रमाणे नाटककारांच्या लापत्ति परिस्थितीच्या अदाज घेता, या दानाधोला मुद्दा न पेलण्यादत्तरी ती वतामी होती मात्र नाटककार होण्याच्या आर्मीत पेट घेतलेल्या महत्त्वालादोला पूरव अर्गे बुद्धिसामर्थ्य असल्याचा दृढ विश्वास, त्यामुळे त्या काळच्या अप्रगण्य नाटककारांच्या माडीला माडी लागून प्रगाण्याची तळमळ लागलेली. पौराणिक, एतिहासिक, निग्न कल्पनारम्य (रोमंटिक) असा कथामाग असेल असाच नाट्याची त्या काळी निदोण चलती होती सामाजिक नाटक लिहिण्याच घाटस घाटच थोडे नाटककार करीत 'झारत' व 'मतिविहार' प्रवर्दी दानच सामाजिक नाटक त्या काळी नामयत नाटककारांचे नाव जमेलग होती. सामाजिक कथत नाट्याला अवसर कमी अर्गी प्रक्षारगी समग प्रगारातुनता नाटककार असल्यामुळे त्यांनी ह सामाजिक कथेचें पथ पळवें, सामाजिक कथानकाचे नाटकावर नाट्यनिर्मिति करण्याच घाटस नाटककार करात नगल्यामुळे, निग्न जात अशाच पैरी आपल्याला होपनील व आपल्याजवळ असलेल्या नग्नचाला पैरील अशा नाट्याची निरुद्ध व्यावसायिक नाट्यमस्या करीत. पडरमाट वस्त्र गरी पडायची तयारी—कवळ ननान्याची प्रया रुढ द्यारी अग वाग्त अगड

तरी—(पंचम माणसाच्या सुसाराचा भार वाहणारा) कागताच्यावमानि नि स्वाधा भूमि र
 उरुन वरू शकल ? तुन मरत माटुन काटुन नय सक्त रूढ करू पाहणारा रुढिभक्क,
 सुधारत म्हणून आजग्या वता, सुधारणेचा प्रयत्न ठरता मग तो काग्याहि क्षेत्रातील
 असा गत्करा मास्तर प्रतिभांगाली हात, पण एक उण्यामुन नाटककार हाते त्याना
 आपल्या पहिल्या नाटकाच्या कथानकाची निवड समाजपुढ आ बासुन उभ्या असलेल्या
 पुनर्निवाहनाकरत्या चरित्र निपयाची कगी त्याच निपयार त्याच्या मुख 'मतिविकार'
 ह नाटक कारी कथापूर्वी रगभूमीवर आल हात पुनर्निवाह हा या दोही नाटकाचा
 निपय एकच असला, तरा 'मातविकारा'ला व सायता अज नाही त आपण आपल्या
 'प्रममयासा'न साधू असा त्याना विश्वास वाटला असचा, म्हणूनच त्याना त्या
 निपयाची निवड कगी सप्रवृत्त भूमिका काहा निमित्त त्याच्या प्रयत्नच ह्या वधून
 घेतात, त्याच्या भावनाशी समरस हाऊ शकतात याच्याउरु रतप्रवृत्तीच्या भूमिकाच
 आहे सामाज्य प्रयत्न त्याच्या भावनाशी समरस हात नसण (आणि हात असण, तरी
 तस उघडपण करूळ करण त्याग नर वायत नाही) तरी त्याच्याकडून घेणाऱ्या गांगीच
 त्याला अकडण वायत सप्रवृत्त भूमिकापत्रा रतपुरवाया भूमिकाकरता वापरलेले
 भक्क रग सहजपण सामाज्य प्रयत्नाच निवत वधून घेतात कमलाकराच्या आतहायात,
 अतिरिजित भूमिकाच ह मुरय कारण अमायें शारद तीउ भद्रश्वर व 'मतिविकार'
 मधीन हारहरांगाली हे कमराकराचे मूळपुरुष ह दावहि भानुकी सप्रगायी त्या मानन
 कमराकर सुशिक्षित गृहस्थात मांगरा त्याच आतगण मुनरस्तु मयमवगाय,
 प्रतिष्ठत कुटुनापरी इतक्या सगळ्या पयतयारानाई प्रमसन्धस नाटकाची भगी
 नाटककाराग जशी साधारण्याग पाहिजे हाती तशी साधनी नाही याची त्याना करसरत
 हाती त्याना लोकाग्रहात उळी पन्न नाटकाचा गजगहि रगग पाहिला तरी प्रमसावून
 एक जदसू काढणरा सनातनी वग हाता त्याला ते सररु करू शकले नाहीत, रूढ कर
 गकले नाहीत त्याना अभिप्रत असलेल्या यास्वी नाटककार हाण्यासाठी त्याना 'पुण्य
 प्रभाव'च्या कथानकाची माणगी कगी 'पुण्यप्रभाव'ची कथानस्तु ही कोणत्याही
 काळच्या काग्याहि प्रजाला आपणारा अशीच आहे यास्वी नाटककार हाण्यासाठी
 जमा या यानतचा अयत महनचा उपयोग होता तसच 'निगलर मळी'ग
 पागपुटीमुखें आधिक व लोअक दृष्ट्या ये वैगुण्य आल हात, तहि भरुन कटप्यचा
 त्याचा उद्ग हाता त्या काळचे नाटककार नाटक मळ्याची परिस्थिति निचारात घऊन
 नाटक निहीत नाटक मळ्याहि आपल्या गुणवगुणांचा व पायस्थतीचा विचार करुन
 नाटक निहिणार नाटककार शोधून बाढीत प्रममयासां ताल कमराकराप्रमाण
 अधरित घन्ना करणारा अवास्तव वागारा असा वृत्तान याहि नाटकात आहे पण
 'प्रमसन्धस' सामाजिक हात, तर 'पुण्यप्रभाव' कटपनाम्य (रोमांक) आहे मूल
 मरण्यासारख नीच, निदुर कृत्य वृत्तान प्रमसासमार करता पण ता आपले कटार विचार

नोहून दाखविताना ते यखरचे आहेत, त्याचा अंत प्रगल्भ साजळ, सार्विक आहे याची त्यानें प्रेक्षकांला वारवार आपल्या स्वगतातून सारी पट्टून दिलेली असते. यशप्राप्तीकरितां सर्व प्रकारचा माळमसात नाट्यकाराने या नाट्यकारिता धापरला आहे. उदात्त आर्य स्त्री व एकनिष्ठ पत्नी याच सत्तरंग करू पाहणारा एक कलिपुरुषाच्या ताडानव्याचा पुरुष अशा त्रिगुणात्मक पात्रावर या नाटकाची उभारणी अशी नाट्यकाराने केली तसा नाटक मडळीच्या परिस्थितीचा निचार, पात्रांचा, प्रसंगाची, नपव्याची रचना या सर्व गोष्टी नाटक लिहितेवेळींच त्याने हिजेनात घेऊन घेत्या. त्यानीं आत्मनिश्चासनें केलेल्या प्रयत्नाच चीज झाले भडक, सौम्य, अतिरंगित, अधगित, वास्तव, अनास्तव वर्गरे गोष्टी गृहीत धरूनहि 'पुण्यप्रभाव' नाटक यशस्वी झाले ते एक यशस्वी नाटकच ठरले. यशस्वी नाटकच म्हणून जे स्थान मिळवावयाची त्याची महत्वाकांक्षा होती, ज्यावरिता त्याने ऐपनाच्या दृष्टीन भल्या-बुल्या मार्गांचा समजूनउमजून अवलंब केला होता, ते स्थान 'पुण्यप्रभाव'ने त्याने मिळवून दिले. त्यामुळे पुढील नाट्यऐपनाचे प्रसंगी त्याने स्वतःचा मार्ग चोपगळायला सुरुवात केली मध्यमवगाप सुशिक्षित समाजाचें केंद्र म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पुण्यासारख्या शहराची त्यानीं स्थळ म्हणून निवड केली. व्यक्तिचित्राप्रमाणें सुशिक्षित समाजातील एका प्रतिष्ठित कुटुंबाचें गृहचित्र नाटकाच्या कथानकाच्या चित्रणासाठीं निवडले. पुराणातरी "नवरत्न पृथ्वी व्यापून दशागुळ उरली" असे ज्या शक्तीच वर्णन आहे, व्यापकतेत तिची दखेदरी करणारी अशी जी मदिरा तिची कथावस्तु म्हणून त्याने याजना केली पादरपेशा प्रतिष्ठित समाजाला शोभेल अशी साधी, सरळ भाषाशैली, 'सापडला तर चोर नाहातर शिरजार' असे प्रतिष्ठित म्हणून समाजात वावरणारे मुखपत्राधारा शिष्ट अशी 'एकच प्याला' नाटकासाठीं सामुग्री त्यानीं एकत्रित केली. 'गंधर्व मडळी' सारख्या सपन मडळीसाठीं ह नाटक लिहावयाच असल्यामुळे या नाटकाचा आरंभदा आसताना नाटक मडळीच्या परिस्थितीचाहि त्याने विचार कराना लागला नाही उलट निचारपुचकच त्याने सपन मडळीं विपनास्थच दान अव कसे रंगविताना आणि निव्वळ वैभवाच पहावयाला चवगरेले प्रेक्षक त्याच कस रसग्रहण करतात ह ऐपनाच्या मगदुरावर ठरणार असल्यामुळे आपल्या बुद्धीचा कस लावण्यासाठी 'एकच प्याला'चा चवथा व पाचवा अक त्याने मुद्दाम निपनावस्थत बुचकळून काढला 'एकच प्याला' व 'भायभवन' या नाटकांनी त्यानीं आपल्या स्वतः बुद्धीचा नाटककार म्हणून आयुष्याला सुरुवात केली असली तर दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, या नाटकाने प्रपाग तर सोनच पण साध्या तालमीहि त्याच्या मृत्युमुळे त्याने पाहता आल्या नाहीत त्याने काही तालमी पाहिल्या असल्या तर त्याच्या य नाट्या अडचणी, गरजा त्याच्या लक्षात आल्या असत्या, त्यामुळे हस्तलिपितानर पुढा दृष्टि सिंगी असती—एकदा त्याचा हात फिरला असता काही सुधारणाहि झाल्या असत्या 'भायभवन'चे वेळीं नाटक मडळीच्या आर्थिक अडचणीचा

त्यांना निचार करायचं लागला. 'भावयधन' व 'एकच प्याला' ही १९१७ ते १९१८ या वर्गातील महाराष्ट्राच्या काही व्यक्तींची, चार्गरीतींची, घनार्ची, प्रमगार्ची यपातप्य चिन आहेत. प्रगर बुद्धिमत्ता असून पित्रालयीन शिक्षणाभास हागारी हेटाळणी त्यानी अनुभरलेली होती, निच प्रतिनिर 'भवयधन'च्या दुसऱ्या प्रवेशात पाहावयाला सावडतं. घनस्यामची भूमिका करतांना आप्तेष्टानीं, जगाने ठपेठिलेला एक तरुण म्हणून जी माझी मन स्थिति झाली, जी भावना उफाळली, त्यामुळे त्या प्रवेशाच्या गोलण्याला धार दिवस जो कडवपणा येत होता, त्याच भावनेचा आप्तेष्टानीं व जगान दिलेला अनुभन—कडुपणा, नाटकसाराच्याहि पडरी होता, जिमेर घुमळत होता म्हणूनच यथार्थ शब्दरूपान त्या कडवपणान घनदरमाच्या तागचा आशय पला. "हेतुसून दयेचा एक शब्द मग कुणा न्हा असता तर त्याचा सात जमाचा प्रणी झाला असतो" हे नाटकसाराच्या जगमी अत करणाऱून ग्राहेर पडलेले कण्ह आहेत. वरातराने मयपान नेल्यानतर पाडचा भाऊ म्हणून उपदेश करणारे हरचे राल गडकरा मास्तरानाहि भेटले होते. मयपानान दिंगल्यानतर 'गीतारहस्या'चा उद्गोउद्गो करणारे घौनाड त्याच्या परिचयाच हात. अपूर्ण 'राजमन्यास'च्या नाटकसाराचें मपूर्ण अतरंग कमे न्याहाळता येणार? पण 'राजमन्यास' नाटकाच्या छापील पुस्तकात नाटक लिहिण्या पुरी गडकरी मास्तर रिती निचार करीत, त्या कथतील प्रत्येक पात्राची परस्परशी असलेल्या सगवाची जी मूम छाननी करीत त्याचे निदर्शक ने तत आहेत यावरून त्याच्या नाट्यलेखनाच्या अभ्यासाची कल्पना येईल. श्रीसमाजी महाराजांच्या चरित्राच्या आधारानर नाटकाच्या कथची उभारणी केली असली, तरी महाराजांच्या घनरा घोळात त शिवप्रभूचें चरित्र. नाटककाराला प्रशकाच्या डोळ्यापुढ उभी करावयाची होती ती दिगशाही. त्याच्या 'राजमन्यास' मधील निदर्श विविध रूप बोळकीं झगीं आहेत तीं त्या नाटकाच्या मुक्या जनावराच्या अपगपनिकने नाटकसाराच्या 'गडकरा' या नामारहूनच एतिहासिक परपरेचा वारसा 'राजमन्यास' सारस नाटक लिहून ते सिद्ध करणार होते. महाराष्ट्रगीतातही 'जरीपन्क्यासह मगच्या झड्याच्या एन्च देशा' म्हणून महाराष्ट्राच्या त्याग व वैमगान डाल्गान्या राष्ट्रचवाच वर्गेत वर आहेत त्याकाळच्या मापेच्या अभ्यासासाठी त्यांना हात बळविल तो 'कुणाकाठी कुडल' सारल कालनिक पण एतिहासिक काव्य लिहिण्याचा प्ररन करून लैनिकात माणूस नितीहि माठा असला (मग तो कोणत्याहि काळातील असो) तरा त्याचे सम कार्तीन त्याचेसरधी काय बायतात ह श्रीसमर्थ रामदास व श्रीछत्रपति शिवाजी महाराज यांचे सरधी जिगातीसारस एक सामान्य कारकून काय बोळता यावरून प्रत्येकाला येत "कारकुनी गादीचा कोपरा म्हणचे रामदास पित्रगारे पैशाच शेत. तिथ पैसा पेरावा, कामाच पीक प्यावे" असे विमालाभापित सिद्धात सहजपण हाच कारकून जिगाती अधिनारवाणीने बालू शकता

‘एकच प्याला’ व ‘भानमधन’ या दोनच नाटकाना गडकरी मास्तरासारख्या उद्योगपुरा प्रगतिप्रिय नाटककाराच भविष्य उज्ज्वल आहे असा कोणी अंदाज केला असता तर त्यात काय चूक होती? नाटककार म्हणून यानंतरचे त्यांचे नाट्यलेखन नव्या माला पोषक असेच झाले असत. ३५।४० वर्षे होत आला, अजून प्रेक्षकांच्या मनाची पकड ही नाटक सोडीत नव्हत. ते जगतेवाचते तर भविष्यकाळावर त्यांचे नावाचाच नाटककार म्हणून शिकामोर्तन झाला असता पण कालाला ही गोष्ट मान्य नसानी म्हणूनच त्यांनी चर्चदिसी त्यांना लोकांच्या दृष्टिआड केले, मराठी भाषिकाने गूढ उगविला

नाकनेळे, चेहऱ्याची ठेवण, आग्राज, गोलण्याची लकन, हातनारे, एसादी रोड, काही ना काही मातापित्याची ओळख पटविणारे गुणदुगुण मुलात उतरतातच तसेंच लेखकाच्या गौदिक अपत्याच आहे बौद्धिक अपत्यहि वापाचे नाव सांगितल्या बिना राहत नाही. गडकरीमास्तरासारख्या प्रतिभाशाली लेखकाचे असे होत की गोलगान्या भूमिनेच्या दर्जाकडे दुर्लक्ष हात त्या भूमिका लेखकाच्याच भाषेत घोत्रे लागतात. प्रथम ही गोष्ट लक्षात येत नाही. पण वाचकांच्याच्या निवा पाहणाऱ्याच्या ही गोष्ट लक्षात आली म्हणजे थोडी अस्वस्थता वागते

माझ्या माहितीप्रमाणे गडकरी मास्तराच्या अंतरंगापर्यंत मला जो प्रवेश मिळाला त्याची महत्त्वाचा कारण म्हणजे माझा नाटकाच्या अभ्यासाची आवड, निपय समजून घेण्याची जिज्ञासा, गौदिक पातळी, भूमिकाना अनुकूल असे घय, शरिराची ठेवण, आग्राज यारी होत.

माझ्या नाट्यव्यवसायाचा जो मी सदैव प्रणाली आहे तो एवढ्याचकरिता की, अशा थोरामोठ्याच्या अंतरंगापर्यंत मला काढच करीच मज्जाव नव्हता. त्या अंतरंगाचे रंग नितपत खुलावटीने मला रंगविता आले असतील, त्याची रंगमगती नितपत सापली असेल हा माझ्या बलाबुरीचा प्रश्न! पण कतव्य कल्याच्या जाणिनेचा अंशत का होईना, पण मला आनंद मिळेल हे काय कमी समाधान आहे?